

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД:809.155.0 (81.2 Тоҷ. С. 28)

ШАФОАТИ САНГИҲМАД

**СЕМАНТИКАИ ВОҲИДҲОИ ЛУҒАВӢ (БАР МАБНОИ ОСОРИ
ХОҶОНИИ ШЕРВОНИӢ)
ДИССЕРТАТСИЯ**

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи
ихтисоси 6.2.2. Назарияи забон

Роҳбари илмӣ:

доктори илмҳои филологӣ, профессор

Гулназарзода Ж. Б.

ДУШАНБЕ – 2026

МУНДАРИЧА

НОМГҶИИ ИХТИСОРАҶО ВА АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ	3
МУҚАДДИМА	4
БОБИ I. ДОИР БА МАЪНО ВА МАЪНОШИНОСӢ	16
1.1. Заминаҳои ташаккулу рушди маъно ва маъношиносӣ	17
1.2. Шарҳи маъноӣ луғавӣ калима	27
1.3. Хусусияти навъҳои маъноӣ луғавӣ	32
1.4. Ифодаи таносуби маъноӣ дар маъно	37
БОБИ II. ТАНОСУБИ МАЪНОИИ ВОҶИДҶОИ ЛУҶАВӢ ДАР НАМУНАИ АШӶОРИ ҲОҚОНИИ ШЕРВОНИӢ	44
2.1. Хусусияти маъноӣ ва услубии муродифот	49
2.2. Таносуби мутақоббат	73
2.3. Мавқеи омонимҳо дар омӯзиши семантикаи воҳидҳои луғавӣ	91
2.4. Вижагиҳои вожаҳои сермаъно дар таҳлили семантикаи воҳидҳои луғавӣ	104
БОБИ III. ТАСНИФОТИ МАВЗУИИ СЕМАНТИКАИ ВОҶИДҶОИ ЛУҶАВӢ БАР МАЪНОИ АШӶОРИ ҲОҚОНИИ ШЕРВОНИӢ	121
3.1. Вожаҳои ифодагари ҳуқуқ атвори шахс	126
3.2. Ифодаи маъноӣ вақту замон	133
3.3. Вожаҳои ифодагари узви бадан	140
3.4. Вожаҳои ҳешовандӣ	148
3.5. Корбурди вожаҳои ифодагари шуглу мансаб ва касбу кор	154
ХУЛОСА	172
РӢҶАТИ АДАБИӢТ	178
ИНТИШОРОТ АЗ РӢҶИ ДИССЕРТАТСИЯ	191

НОМГҶҶИ ИХТИСОРАҶО ВА АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ

АМИТ – Академияи миллии илмҶои Тоҷикистон

ЗАҶТ – Забони адабии ҳозираи тоҷик

Маҷ. – МаҷозӢ

С. – Саҳифа

ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӢ

ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӢ

ФФА – Фарҳанги форсии Амид

ФОҶ – Фарҳанги осори ҶомӢ

ФФП – Фарҳанги форсӢ ба паҳлавӢ

ФМ – Фарҳанги Муин

Ҷ. – ҷилд

МУҚАДДИМА

Диссертатсия ба таҳқиқи семантикаи воҳидҳои луғавӣ дар осори Хоҷони Шервонӣ бахшида шудааст.

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Забони тоҷикӣ таърихи зиёда аз шашазорсола дошта осори хаттии боқимондаи ин забон гувоҳи аз қадимӣ будани он аст. Таҳқиқу баррасии роҳҳои ташаккул ва тақомули забон ба мо имконият фароҳам меоварад, ки хидмати шоирону нависандагон ва донишмандони оламшумулро дар инкишофи пешрафти ин забон муайян карда тавонем. Аз ин сабаб, назар андохтан ба ашъори адибони классик ва баррасии осори пурғановати онҳо дар соҳаи илми забоншиносӣ аҳаммияти бузург дорад, махсусан, мавриди омӯзиш қарор додани хусусиятҳои луғавии ашъори боқимондаи онҳо ниҳоят муҳим ҳисобида мешавад. Мукамалшавии таркиби луғавии ҳар як забон дар марҳилаи гузариши таърихӣ ба даст меояд ва ба ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ, маданияту фарҳангӣ илмию адабии соҳибони худ алоқаи ногусастанӣ дорад.

Мавриди омӯзиш қарор додани паҳлуҳои гуногуни ашъори шоирону нависандагони классик барои мондагории забон дар саҳифаҳои таърихи башар ҳамчун забони расмии давлатӣ, коргузори, муошират ва илму адабиёт мусоидат менамояд. Дар баробари маълумотҳои таърихӣ бадастомада метавонем масъалаҳои муҳимми забон, аз ҷумла, ҳолати имрӯзаи онро дар муқоиса бо марҳилаҳои гуногун муайян карда бошем. Вобаста ба ин, академик Б. Ғафуров дар китоби “Тоҷикон” чунин андешабаёнӣ намудааст: “Асри X ва асрҳои минбаъда аз даврони нашъунамои адабиёти классикии тоҷику форс ҳисоб меёбанд. Инкишофи адабиёти классикии тоҷику форс аз даврае, ки Рӯдакӣ, Фирдасӣ ва ҳамзамонҳои онҳо асарҳои пурқимати бадеиашонро бо забони тоҷикӣ эҷод кардаанд сар мешавад” [Ғафуров, 2020, с. 424].

Мувофиқи ақидаҳои забоншинос М.Н. Қосимова “ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ, моддӣ ва таърихӣ ҳар як халқияту миллат ба ташаккулу

густариши забони адабӣ ва тағйирот дар таркиби луғавии он таъсири бузург мегузорад. Аз ин рӯ, омӯзиш ва таҳлилу таҳқиқи забони адабӣ барои равшан сохтани хусусиятҳои луғавию грамматикӣ ва услубии забони адабии асрҳои гуногун ниҳоят муҳим аст. Ба инкишофи забони адабӣ омилҳои чамбъиятиву таърихӣ, ба мисли пайдоиши хат, адабиёт, сиёсат, ҳунармандӣ, савдо, муносибатҳои байни ҳамсоҷо, таърихи халқ таъсири басо бузург мерасонанд, яъне инкишофу густариши забони адабӣ бо чомеа ва таърихи халқ робитаи мустаҳкамуну ноғусастани дорад” [Қосимова, 2011, с. 3].

“Таркиби луғавии забони тоҷикӣ бо таърихи халқи тоҷик ба тарзу шароити зиндагии вай алоқаи мустаҳкам дорад. Метавон гуфт, ки дар ташаккул ва таҳаввули фарҳангу тамаддуни ҳар як халқу миллат рукни муҳимтарину асоситарин забон аст ва ҳар чи инсон аз таърихи худ сабт кардааст, танҳо тавассути забон сурат гирифтааст” [Муҳаммадиев, 1993, с. 5].

Дар давраву марҳилаҳои гуногуни таърихи инкишофи забон луғатнигорон, таърихнигорон, файласуфон, адибону шоирон, умуман, донишмандон бо асару осори хеш дар такомул, рушд, вусъат, тағйирёбӣ, дигаргуншавӣ ва омӯзишу баррасии забон саҳми худро мегузоранд. Ба сифати манбаву маводди омӯзиш, таҳқиқу таҳлили таърихи забони адабӣ муҳаққиқон ҳамаи осори хаттии бадеӣ (назму наср), илмӣ, мукотибот, коргузорӣ ва амсоли инҳоро истифода мекунанд.

Маҳорати эҷодии ҳар як адибро аз рӯи забондонии ӯ муайян кардан мумкин аст. Дар ин маврид, хангоми назар андохтан ба эҷодиёти ин ё он намояндаи адабиёт, аввалиндараҷа, забон ва услуби баёни ӯро баррасӣ намудан лозим аст. Аз қадим луғатнигорону тазкиранависон ба таҳлилу омӯзиши таркиби луғавӣ ва услубиёти забон оғоз намуда, паҳлуҳои гуногуни осори шоиронро мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор дода буданд. Ҳамчунин, дар чанд садсолаи охир шарқшиносони русу аврупоӣ ба мероси гаронбаҳои адабиёти гузаштаи мо назар андохта бошанд ҳам, вале онҳо

бештар ба паҳлуҳои адабию бадеии он таваҷҷуҳи хосса зоҳир намуда, хусусиятҳои луғавию забониашро камтар омӯхтаанд.

“Забони адабӣ забонест, ки аз тарафи мардум эътироф гаштааст, барои тамоми ҷомеа умумӣ аст, суфта шудаасту сайқал ёфтааст” [Мачидов, 1973. с. 3].

Тасмим гирифтём, ки таҳқиқоти илмии ҳешро доир ба семантикаи воҳидҳои луғавӣ бар мабноси осори Ҳоқонии Шервонӣ ба роҳ монда бошем. Маълум аст, ки барои равшан сохтани баъзе паҳлуҳои унсурҳои луғавию маъноӣ баррасӣ кардани осори манзуми забони пурғановатамон хеле муҳим мебошад. Андешаҳои забоншинос М.Н. Қосимова вобаста ба ин чунин аст: “Маводи аз осори хаттӣ гирдовардашуда ҳамон вақт ҳолати забони адабии давраи муайянро инъикос карда метавонад, ки он аз нуқтаи назари илмӣ ҳамчун забони адабӣ омехта ва маънидод карда шавад. Барои омехтан, таҳлилу таҳқиқи забони адабӣ ва характеристикаи он номбар кардани фактҳои забонии ба давраи муайян хос (ба мисли системаи овозҳо, луғат, шаклҳои грамматикӣ, воситаҳои алоқкаи синтаксисӣ, воҳидҳои синтаксисӣ ва амсоли ин) кифоя нест, балки лозим аст, ки муносибати ин гуна фактҳои забон нисбат ба забони гуфтугӯйии давраи тадқиқшаванда ва нисбат ба равиҳои гуногуни китобӣ ва услубии он нишон дода шавад. Дар хотир нигоҳ бояд дошт, ки калимаву ибора, шаклу конструкцияҳои грамматикии забони адабӣ дар забони зиндаи гуфтугӯӣ низ иштирок меkunанд ва онҳо бевосита аз забони зиндаи гирифта шудаанд; калимаву ибора, таркибу таъбирҳо, конструкцияҳо низ мавхунданд, ки онҳо фақат хоси забони адабии китобианд. Аз ин сабаб забони гуфтугӯӣ ва адабӣ аз ҳам фарқ меkunанд” [Қосимова, 2012, с. 7].

Аз ин рӯ, бори нахуст вижагиҳои маъноӣ воҳидҳои луғавӣ бар мабноси ашъори Ҳоқонии Шервонӣ мавриди омӯзишу пажӯҳиш қарор гирифтааст ва вобаста ба равиши таҳқиқ хусусияти маъноии воҳидҳои луғавӣ, тарзи қорбурди онҳо ба василаи осори Ҳоқонӣ дар марҳилаи муайяни

инкишофи забони тоҷикӣ то андозае ошкор ва муайян мегардад, ки дар таърихи забони адабӣ муҳим аст.

Осори манзуми боқимондаи Хоқонии Шервонӣ, ки як қуллӣи калонро дар бар мегирад, аз қобилияти бузурги ӯ дар эҷоди назм гувоҳӣ медиҳад. Шоир санъати суханвариӣ замонашро ба мартабаи баланд расонидаст. Осори ӯ аз қасида, ғазал, тарҷеъбанд, қитъа, маснавӣ, рубоӣ, таркиббанд ва ғайра иборат мебошад.

Хоқонӣ шоири қасидасаро ба шумор меравад. Ӯ дар қасидаҳои амиру амалдорон, бузургони замон, ҳаракати қорвоҳӣ, манзараҳои аҷоибӣ табиат, шаби саҳро, танқиди замон ва аҳли тақводор, шикоят аз нохушии рӯзгор, марги зану фарзандон, ҳешовандон ва амсоли инҳоро мадҳу ситоиш ва сугворӣ кардааст.

Б. Шарифзода ҳангоми таҳлили асари “Хоқонӣ ва нақди шеър” чунин ақидабаёнӣ кардааст: “Фикри неруманд ва қарихои тавоноӣ шоир бо овардани маъниҳои борику таъбироти дақиқу чолиб баёнӣ ӯро аз дигар ҳаммаслақонаш фарқ месозад. Ҳамин қудрати табиӣ буд, ки ӯ мазмун ва маъниҳои мухталифро ба риштаи назм дароварда ва бо тавоноии комиле дар қуллӣ анвои сухан ворид гардид” [Шарифзода, 2010, с. 33].

Девони ғазалии шоир иборат аз 17 ҳазор байт мебошад ва қариб 290 қитъа, 330 ғазал, зиёда аз 300 рубоӣ, 106 қасидаи калон, 110 қасидаи хурд ва 540 байти арабиро доро мебошад. Дар навишти ин қор вобаста ба имконоти худ тавонистем аз қасида, ғазал ва рубоӣи шоир мавриди истифода қарор диҳем.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Омӯзиши семантикаи воҳидҳои луғавӣ барои муайян ва мушаххас намудани вижаҳои назариявӣ ва амалии забоншиносӣ ва маъношиносӣ мавқеи меҳварӣ дорад, зеро воҳидҳои луғавӣ ҳамчун унсурҳои маънодори забон дар баррасии хусусияти маъноӣ дар маъношиносии лингвистӣ маводди беминнат ва асосӣ дар марҳилаву зинаҳои маъношиносии луғавӣ маҳсуб меёбанд.

Дар ин замина, муҳаққиқону донишмандон вобаста ба ин мавзуъ фикру андешаҳои худро дар мақолаву монографияҳо чун М.Н. Қосимова, Ҳ. Мачидов, Д. Хоҷаев, З. Мухторов, М. Саломиён, Ж. Гулназарзода, И.М. Кобозева, М.А. Кронгауз, М.Л. Василев, Арнолд ва дигарон баён намудаанд. Ҳамчунин, хусусияти забони осори ин ё он намояндаи асри XII адабиёти классикиамон мавриди таҳқиқи донишмандони дохиливу хориҷӣ қарор гирифтаанд. Зимни пажӯҳиш ба мо маълум гардид, ки роҷеъ ба забони осори адабони асри XII якҷанд рисолаҳои илмӣ дар самти адабиётшиносӣ забоншиносӣ таҳия гардидааст ва он рисолаҳо доир ба ин ё он ҷиҳати забони осори адабони ин давра мансубанд. Дар ин нигоштаҳои муҳаққиқон забони осори насрию назми намояндагони асри XII, баҳусус, Ҳоқонии бузург мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар замони муосир роҷеъ ба масъалаҳои луғавию услубии осори даврони классикии тоҷик аз ҷониби муҳаққиқон чун М.Н. Қосимова, О.Ҳ. Қосимов, З. Мухторов, Қ. Мухторӣ, С. Ҳалимов, Ш. Каримов, А. Абдуқодиров, А. Давронов, С. Ҳалимова, Ш. Кабиров, М. Саломов, М. Ҷумъаев, Ш. Исматулло ва дигарон таҳқиқотҳои арзишманде рӯйи ҷоп омада, аксари онҳо бештар ба ҷанбаи луғавию маъноии вожаҳои он ҳангом истифодашуда, бахшида шудаанд.

Бори нахуст дар забоншиносии тоҷик солҳои 50-уми асри XX Носирҷон Маъсумӣ забон ва услуби повести “Марги судхӯр”-и С. Айниро мавриди пажӯҳиш қарор дода, монографияи хешро бо номи “Очеркҳо доир ба инкишофи забони адабии тоҷик” соли 1959 рӯйи ҷоп овард. Баъдан, таҳқиқи забони назм ва наср дар забоншиносии тоҷик аз солҳои 60-70-уми асри XX оғоз гардид. Р. Ғаффоров “Забон ва услуби Раҳим Ҷалил” [1966], Б. Камолиддинов “Забон ва услуби Ҳаким Карим” [1967], М. Муҳаммадиев “Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии тоҷик” [1968], “Баъзе хусусиятҳои лексикии Шоҳнома”, Ш. Каримов “Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз” [1993], С. Сабзаев “Забону услуби шоирони маорифпарвар” [1998], “Забон ва сабки баёни Мавлоно

Чалолитдини Балхӣ” [2014], Ш. Буриев “Синонимҳои лексикӣ дар “Маснавии маънавӣ”-и Чалолитдини Румӣ” [2002], М.Н. Қосимова “Таърихи забони тоҷикӣ” [2003], Ширинбонуи Исматулло “Баъзе хусусиятҳои лексикӣ-семантикии ғазалиёти камоли Хучандӣ” [2007], Г. Маҳкамова “Антонимҳо дар назми Лоиқ Шералӣ” [2009], Ф. Шарифова “Хусусиятҳои вожагонии “Кашф-ул-Маҳҷуб”-и Хучвирӣ” [2011], С. Ҳалимова “Вожаҳои пешаварӣ дар осори Сайиди Насафӣ” [2013], У.Қ. Саъдуллоев. “Хусусиятҳои луғавӣ ва маъноии “Футувватномаи султони”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ” [2013], А. Абдуқодиров “Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода”, Ҳ. Дӯстов “Воҳидҳои фразеологӣи ташбеҳӣ дар забони тоҷикӣ” [2015], М. Саломов “Вижагиҳои забонии ғазалиёти шоирони асри XII”-ро [2018], М. Олимҷонов “Хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои мураккаб дар назми Бедил” [2022], Д. Сатторова “Забон ва услуби ҳикояҳои А. Деҳотӣ” [2024], мавриди пажӯҳиш қарор додаанд.

Нахустин маълумот доир ба мақоми шоирӣ ва сабки хоси Хоқониро дар “Лубоб-ул-албоб”-и Муҳаммад Авфии Бухороӣ вохӯрдан мумкин аст. Муҳаммад Авфӣ дар бораи хунари эҷодиёти шоир ва хусусиятҳои услуби хоси ӯ изҳори ақида карда, чунин менигорад: “Хоқонӣ вилояти баён буд муншии каламоти Ҳассон буд ҷамоате бар онанд, ки шеваи суҳан бар Хоқонӣ хатм шудааст ва баъд аз ӯ кас бар минволи суҳан чунин насих назм набофта”. Ҳамчунин, тазкиранависони дигар, аз ҷумла, Лутфалибеги Озар дар “Оташкада”, Муҳаммад Алиӣ Табретӣ дар “Райҳонат-ул-адаб” ва Ризоқулиҳони Ҳидоят дар “Маҷмаъ-ул-фусаҳо” роҷеъ ба сабку баёни шоир мулоҳиза ронда ӯро шоири соҳибсабк муаррифӣ кардаанд.

Аз садаи XIX тавачҷуҳи ховаршиносон нисбат ба осори ин суҳанвари бузург равона гардида буд. Дар ин замина, мақолаву рисолаҳои Н.В. Хаников, В. Минорский, аз олимони муосир Е. Бертелс, Алиӣ Абдуррасули, Бадеуззамони Фурӯзонфар, Забеҳуллои Сафо, Муҳаммад

Муин, Абулхусайни Зарринкӯб, Боймурод Шарифзода ва дигар донишмандон ба таъб расидаанд.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ ба самтҳои афзалиятноки таҳқиқоти илмӣ ва илмию техникӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.09.2020, №503) ва Барномаи рушди забони давлатӣ барои солҳои 2020-2030 (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28.11.2020, №647) иртибот дошта, натиҷаҳо ва хулосаҳои таҳқиқоти илмӣ дар таҳия ва такмили барномаҳои таълимӣ нақши муҳим бозида метавонанд. Мавзӯи кори диссертатсионӣ яке аз фаслҳои корҳои илмӣ-таҳқиқии кафедраи назария ва амалияи забоншиносии факултети филология ва рӯноманигории Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзодаро ташкил дода, дар асоси ин нақша марҳила ба марҳила иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади асосии пажӯҳиш таҳқиқ намудани семантикаи воҳидҳои луғавӣ бар мабноси осори Ҳоқонии Шервонӣ ба ҳисоб меравад. Ин диссертатсия баррасии пурраи семантикаи воҳидҳои луғавӣ дар қабатҳои маъноӣ-луғавии муродифот, мутазодҳо, омонимҳо, сермаъноӣ, доираи истифодаи таркиби луғавӣ ва, ҳамзамон, таснифоти вожаҳои хулқу атвор, вақту замон, вожаҳои хешу таборӣ, шуғлу мансаб ва касбу кор, номи ҷонварон, ҷой ва тарзи истифодаи онҳо дар намунаи осори Ҳоқониро дар бар мегирад, ки дар доираи як рисолаи илмӣ мавриди таҳқиқ қарор додем.

Вазифаҳои таҳқиқ. Вазифаҳои асосии таҳқиқи илмии диссертатсия омӯзишу баррасии роҳҳои инкишофи маъноии вожаҳо ва вижагиҳои луғавию маъноии онҳо дар осори Ҳоқониро ташкил медиҳад, ки аз инҳо иборатанд:

– баррасии таърих ва ташаккули рушди маъношиносӣ;

- баррасии ақидаҳои забоншиносон доир ба шарҳи маъноӣ луғавӣ;
- муайян кардани хусусияти навъҳои маъноӣ луғавӣ;
- таҳлили ифодаи таносуби маъно дар маъно;
- таҳлилу таҳқиқи воҳидҳои луғавӣ-маъноӣ дар намунаи ашъори Хоқонии Шервонӣ;
- дар низоми луғатшиносӣ ва маъношиносӣ баррасии вижагиҳои осори шоир ва роҳҳои истифодаи воҳидҳои забон дар ашъори шоир;
- муайян кардани мансубияти вожаҳои муродифӣ аз нигоҳи баромад;
- муайян кардани вижагиҳои мутазодҳо дар намунаи ашъори Хоқонии Шервонӣ;
- таҳқиқи хусусиятҳои луғавию услубии омонимҳо дар ашъори шоир;
- мавқеи вожаҳои сермаъно дар ашъори Хоқонӣ ва дараҷаи истеъмоли онҳо;
- таснифоти маъноии вожаҳо, аз ҷумла;
- нақш ва мавқеи калимаҳои хулқу атвор дар намунаи осори шоир;
- нишон додани вижагиҳои маъноии вожаҳои ифодакунандаи вақту замон;
- мавқеъ ва тарзи корбурди вожаҳои шуғлу мансаб дар ашъори Хоқонӣ;
- вожаҳои хешовандӣ дар ашъори Хоқонӣ;
- дар намунаи забони ашъори Хоқонии Шервонӣ нишон додани раванди инкишофи семантикаи воҳидҳои луғавӣ.

Объекти таҳқиқ. Объекти таҳқиқро ашъори мунтахаби Хоқонии Шервонӣ ташкил медиҳад.

Предмети таҳқиқ. Омӯзиш ва баррасии семантикаи воҳидҳои луғавӣ бар маъноӣ осори Хоқонии Шервонӣ мавзӯи таҳқиқоти мазкурро дар бар мегирад.

Асосҳои назариявии таҳқиқ. Маъно дар низоми воҳидҳои луғавӣ дар забоншиносӣ мавқеи меҳварӣ дорад. Баррасӣ намудани вижагиҳои маъноӣ дар маъношиносии луғавӣ низоми семантикаи воҳидҳои луғавиро муайян ва мушаххас месозад. Дуруст аст, ки хусусиятҳои луғавӣ ва

маъноии ашъори Хоқонӣ аз ҷониби муҳаққиқони мо мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор гирифтаанд, лекин бори аввал аст, ки баъзе хусусиятҳои луғавӣ-маъноии ашъори Хоқонӣ омӯзишу таҳлил мегардад ва тавассути муайян кардани хусусиятҳои луғавӣ-маъноии осори шоир баъзе вижагиҳои таркиби луғавии забони адабии асри XII тоҷик муайян мешавад. Ҷамзамон, саҳми адиб Хоқонии Шервонӣ дар густариши забони адабии тоҷик нишон дода шудааст. Асосҳои назарии таҳқиқ така ба осори донишмандони ватанӣ роҷеъ ба забон аст. Ҳангоми таълифи рисола ба асарҳои забоншиносони тоҷик М.Н Қосимова, Б. Камолиддинов, Ш. Кабиров, Ҳ. Мачидов, Ҳ. Талбакова, Д. Хоҷаев, Х. Ҳусейнов, С. Сабзаев, М. Норматов, Ш. Ҳайтова, Ф. Шарифова, М. Ҷумъаев, М. Муҳаммадиев, Д. Фозилов, Қ. Мухторӣ, М. Солеҳов, М. Саломӣён, Ж. Гулназарзода, Ҳ. Дӯстзода, У. Саъдуллоев така кардем. Ҳамчунин, дар рафти таҳлилу баррасӣ ва шарҳи маъноӣ вожаҳо, аз як қатор фарҳангу луғатҳо, аз қабилӣ “Фарҳанги забони тоҷикӣ”, “Фарҳанги осори Ҷомӣ”-и Амон Нуров, “Фарҳанги форсӣ”-и Муҳаммад Муин, “Фарҳанги форсӣ”-и Амид, “Фарҳанги форсӣ ба паҳлавӣ”-и Баҳром Фараҳвахшӣ, “Ғиёс-ул-луғот” ва “Бурҳони қотеъ” истифода намудем.

Навгонии илмӣ таҳқиқ. Дар диссертатсия нахустин бор семантикаи воҳидҳои луғавӣ бар маъноӣ осори Хоқонии Шервонӣ мавриди таҳқиқ қарор мегардад ва ҳангоми таҳқиқи масъалаҳои марбут ба забоншиносӣ, луғатшиносӣ, маъношиносӣ, ҷудо намудани гурӯҳҳои маъноӣ калимаҳо, мавриди истифодаи онҳо ба муҳаққиқон кумак расонида метавонад.

Ҳамчунин, ҳангоми омӯзиш ба хусусиятҳои луғавӣ мазкур таваҷҷуҳ зоҳир намудем:

1. Нахустин бор категорияҳои маъноӣ вожаҳо, аз қабилӣ муродифот, мутаод, омонимҳо, вожаҳои сермаъно дар намунаи ашъори Хоқонии Шервонӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтанд.

2. Аввалин маротиба таркиби луғавӣ дар намунаи осори шоир аз нигоҳи мавзуот (калимаҳои ифодакунандаи хулқу атвор, вақту замон, муносибатҳои хешутаборӣ, узвҳои бадан, шуғлу мансаб, ҷонварон) омӯхта шудаанд.

3. Бори аввал доираи корбурди калимаҳо вобаста ба хусусияти иҷтимоӣ бар маънои ашъори Ҳоқонӣ таҳқиқ карда шуд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Зимни таҳлил собит гардид, ки семантика ҳамчун як илми забоншиносӣ дар асрҳои XIX-XX пайдо шуда, хусусиятҳои маънои луғавӣ, шарҳи маънои луғавии калима ва навъҳои он аз ҷониби забоншиносони ватаниву хориҷӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар ин замина, мавриди таҳқиқу баррасии мо ду навъи маънои луғавии калима: маънои озоди луғавӣ ва маънои вобастаи фразеологӣ ва ё маънои устувори калима, қарор гирифтанд.

2. Ҳангоми баррасии категорияҳои маъноии вожаҳо дар намунаи ашъори Ҳоқонӣ маълум гардид, ки муродифот, мутазодҳо, омонимҳо ва калимаҳои сермаъно хеле фаровон истифода гардида, дар рушди забони тоҷикӣ то андозае замина гузоштаанд.

3. Дар намунаи ашъори Ҳоқонӣ муродифҳои ҷуфтистеъмор, луғавӣ ва матниро вохӯрдан мумкин аст. Ҳамчунин, вожаҳои мутазодие, ки шоир дар ашъораш истифода намудааст, дар ду гурӯҳ: луғавӣ ва матнӣ мавриди таҳқиқ қарор додем. Омонимҳое, ки шоир мавриди истифода қарор додааст, бештарашон калимаҳои тоҷикӣ мебошанд.

4. Вожаҳои ифодакунандаи вақту замон, хешутаборӣ, шуғлу мансаб, хулқу атвор, узви бадан ва ҷонварон дар намунаи осори Ҳоқонӣ хеле зиёд ба назар мерасанд, зеро онҳо воситаи муҳимтарин барои пуробуранг ва таъсирбахш гардонидани ашъораш ба ҳисоб рафта, бойигарии луғавии забони тоҷикиро нишон медиҳанд.

Аҳаммиати назариявии диссертатсия дар он аст, ки маводди мавриди таҳқиқ барои омӯзиши семантикаи воҳидҳои луғавии забони адабии асри

ХП дар оянда заминае хоҳад гузошт. Ҳамчунин, барои таълими фанҳои назарияи забон, луғатшиносӣ, маъношиносӣ, забони адабии тоҷик, курсҳои махсус дар гурӯҳҳои филологӣ кумак мерасонад.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ дар он аст, ки семантикаи воҳидҳои луғавӣ бар мабноси маводҳои гирдоварда дар шинохти бештари ҳунари шоирӣ адиб ҳамчун сарчашма истифода мешаванд. Ҳамчунин, аз ҳулосоҳои бадастомада дар факултети филологии донишқадаву донишгоҳҳои ҷумҳурӣ барои таҳияи дастурҳои таълимӣ, матни лексияҳо дар самти забоншиносӣ, аз ҷумла, назарияи забон истифода кардан мумкин аст.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсияи “Семантикаи воҳидҳои луғавӣ (бар мабноси осори Ҳоқонии Шервонӣ)” барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмӣ филологӣ ба шиносномаи ихтисоси илмӣ 6.2.2. Назарияи забон комилан мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ аз он иборат аст, ки дараҷаи омӯзиши семантикаи воҳидҳои луғавӣ ашъори Ҳоқониро муайян намуда, роҳҳои таҳқиқи минбаъдаи масъалаҳои марбут ба маъношиносӣ, луғатшиносӣ, ҷудо намудани гурӯҳҳои маъноии вожаҳо, мавриди истифодаи онҳоро ҳангоми таҳқиқ мавриди баррасии ҳамаҷониба қарор додааст. Ҳамчунин, диссертант бо таъя ба маводди фаровони забоншиносон вижагиҳои маъноии ашъори шоирро муайян кардааст.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Нуқтаҳои асосии диссертатсия дар кафедраи назария ва амалияи забоншиносии факултети филология ва рӯзноманигорӣ Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Ҳамзамон, нуқтаҳои асосии диссертатсия дар конференсияҳои илмӣ амалии солони ҳаёти профессорону

омӯзгорони Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода мавриди муҳокимаи мутахассисон қарор гирифтааст. Мундариҷаи асосии диссертатсия дар суҳанронӣ ва маърузаҳои конференсияҳои сатҳи байналмилалӣ дар мавзӯҳои “Вожаҳои муродиф дар ашъори Хоқонии Шервонӣ” (Маводди конференсияи байналмилалии илмӣ дар мавзуи “Рушди забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои X-XV” ба ифтихори 90-солагии д.и.ф., узви вобастаи АМИТ, профессор Қосимова М.Н.). – Душанбе, 2023. – С. 284-290; “Вожаҳои ифодагари хешутаборӣ дар осори Хоқонии Шервонӣ” (Маводди конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба Рӯзи забони давлатӣ таҳти унвони “Забони тоҷикӣ дар арсаи пайомадҳои нав” ва мақолаҳои ҷудогонаи муаллиф, ки дар маҷмуаи маҷаллаҳои гуногуни илмӣ рӯйи чоп омадаанд, инъикос шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Нуктаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар 8 мақола ба чоп расидааст, аз ҷумла, 4 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯйи чоп омадааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва рӯйхати адабиёт таркиб ёфта, 174 саҳифаи чопиро дар бар мегирад.

БОБИ I. ДОИР БА МАЪНО ВА МАЪНОШИНОСӢ

Дар асри XIX яке аз рукнҳои мустақили илми забоншиносӣ – маъношиносӣ ба вучуд омад, ки дар таърихи илми забон вазифаи охиринаи ин рукн таърихи баромади вожаҳо буда, баъдан алоқаи силсилавии маъноӣ вожаҳо ба ҳисоб мерафт. Яке аз воҳидҳои асосию муҳимтарини забон вожаҳо шуморида мешаванд, чунки калима бо мустақилияти бештари худ назар ба дигар воҳидҳои забон фарқкунанда мебошад.

Таҳқиқи калима ҳамчун воҳиди асосии маънодори забон ба пайдоиши илмҳои гуногун асос гузошт. Онҳо дар низоми илмии худ тобишҳои маъноӣ, ифодаи маъноӣ ва услубии калимаро мавриди таҳқиқ қарор доданд ва аз назари илмӣ хусусиятҳои калима ва маъноӣ онро баррасӣ намуданд. Аз ҷумла, илмҳои балоғат, маъно, суҳанварӣ, баён, луғатнигорӣ ҳамчун воҳиди лексикӣ семантикӣ ба риштаи таҳқиқ қашида шуданд.

Аксари таҳқиқотҳои, ки дар самти таҳқиқи илми маъноӣ пайдо шудаанд, заминаҳои густурда ва побарҷое доранд. Вобаста ба тақсимбандии онҳо забоншинос М. Саломӣ чунин андешароӣ намудааст: “Бахши аввали илми маъноӣ дар мавриди мутобиқати суҳан бо ҳоли шунаванда ва муносибати он бо замону макон баҳс мекунад.

Бахши дувуми ин илм дар бораи маъноӣ вожаҳо баҳс мекунад. Яъне, дар ин бахш аввалан маъноҳои луғавию дастурии вожаҳо, маъноӣ зоҳирии онҳо таҳлил мегардад ва сониян маъноӣ ботинӣ ё пӯшидаи вожаҳо мавриди баҳс қарор мегирад” [Саломӣ, 2015, с. 99]

Маъно ҳамчун мафҳуми муҳими маъношиносӣ дар илмҳои филологӣ ҳангоми инкишофи маъноӣ калимаҳо пайдо шудааст ва дар пешин бо номи илми маонӣ шинохта мешавад. Дар назди аҳли илм масъалаи шинохти маъно аз он ҷиҳат мубрам ҳисобида мешуд, ки ба фаҳмонидани нутқ дар гуфтор ва ё матне дар навиштор сабаб гардид ва дар низоми худ воҳидҳои маънодори забонро, ки калима, ибора, ҷумла ва матн дохил мешаванд, ба як низоми муайян даровард.

Дар чараёни илми маъношиносӣ забоншиноси машҳури асримиёнагӣ Абунастри Форобӣ дар асари гаронбаҳои худ «Иҳсо-ул-улум» илми забонро ба ду қисм гуфтааст: “Илми забон ба таври кулӣ ба ду қисм аст: яке, фаро гирифтани алфозест, ки дар назди миллате дорои маънӣ аст ва шинохтани ҳудуди далолати он алфоз. Дигар, шинохтани қавонини ин алфоз” [Ҳоҷаев, 2017, с. 39]

Ҳамчунин, забоншиносони муосир низ дар бораи аҳаммият ва ҷойгоҳи илми маъношиносӣ таҳқиқотҳои амиқе ба анҷом расониданд. Аз ҷумла, ақидаҳои забоншинос М. Саломӣ дар ин хусус чунин аст: “Пеш аз ҳама, дар анъанаи илмҳои филологии мардуми тоҷику форс улуми маонӣ, баён, балоғат, фасоҳату суҳанварӣ ва шарҳнигорию луғатнигорӣ, маъно ба ҳайси воҳиди лексикӣ семантикӣ ба риштаи таҳқиқ кашида шуда, паҳлуҳои муҳталифи он мавриди баҳсҳои гуногуни аҳли илм қарор гирифтааст” [Саломов, 2011, с.12]

Яке аз категорияҳои аввалиндараҷаи илми забон маъно ҳисобида мешавад ва дарк кардани маъно ба шуури инсонӣ хос аст. Забон ин воситаест барои инъикос кардани олами ҳастӣ, чунки ҳамаи ин масъалаҳо дар доираи илми маъношиносӣ мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор мегиранд.

1.1. Заминаҳои ташаккули рушди маъно ва маъношиносӣ

Воҳиди маъмултарине, ки ҳангоми шундан, хондан ва дарк кардани вожа ба вучуд меояд, маъно мебошад. Аз ин сабаб, мафҳуми маъно ҳамчун як мафҳуми илмӣ мавриди баҳси илмҳои гуногун қарор гирифт. Дар илми забоншиносии тоҷик доир ба таҳқиқи таҳлили маъно ва маъноӣ вожаҳо забоншиносон тавачҷуҳи зиёд зоҳир намуданд, аз ҷумла, М.Н. Қосимова, Ҳ. Мачидов, Х. Шарипов, Д. Ҳоҷаев, Б. Камолиддинов, Ш. Кабиров, З. Мухторов, Ж. Гулназарзода, М. Саломӣ, Л.А. Новиков, И.М. Кобозева, И.А. Стернин, Ю.Д. Апрезиан, Парвиз Нотили Хонларӣ,

Куруши Сафавӣ ва дигарон андешаҳои хешро иброз дошта, китобҳои арзишманде низ рӯи чоп оварданд.

Дар ташаккули рушди маъно ва маъношиносӣ мавқеи фарҳангҳои асримиёнагӣ хеле хуб ба назар мерасад. Чи тавре ки маълум аст, сарвати пурғановати таркиби луғавии ҳар як забон дар луғатҳо сабт мегардад. Қадимтарин сарчашмаҳои таърихӣ доир ба илми луғат, луғатҳои тафсирии асримиёнагӣ ҳисобида мешаванд, ҳатто аввалин маротиба оид ба қойидаҳои забон, маҳз, дар луғатҳои тафсири ишора шудааст ва маҳз ҳамин луғатҳо сарчашмаи нигахдории таркиби луғавии забон ба шумор мераванд.

Профессор Д. Хоҷаев ҳангоми баррасии андешаи мутаффакирони асри миёна доир ба илми луғат ақидаҳои хешро чунин иброз доштааст: “Дар шарҳи луғатҳо муаллифон баъзе аз қонунҳои сарфию наҳвӣ, савтиёту услубиро низ ёдрас кардаанд. Баъдтар ин шарҳи мухтасари забоншиносӣ дар фарҳангҳои тафсири ба дараҷаи очеркҳои грамматикӣ мерасад. Масалан, калима дар таълифоти донишмандони пешин ҳамчун воҳиди маънодори калом на фақат дар доираи луғатномаю фарҳангҳо шарҳ дода мешавад, балки он аз ҷиҳатҳои гуногун: маънои асосию маҷозӣ, сермаъноӣ хусусиятҳои ҳаммаъноӣ (муродифот), ҳамшаклӣ (омонимӣ), тазодӣ (антонимӣ), баромад, доираи истемол ва ғайра тавзеҳ ёфтааст, ки инҳо ба илми луғат (ба истилоҳи имрӯза лексикология) тааллуқ доранд” [Хоҷаев, 2017, с. 12-13]. Ҳамчунин, андешаҳои Шамсиддин Муҳаммад Маҳмуди Омулиро аз “Нафоис-ул-фунун” оварда чунин менигорад, ки “фанни дувум дар илми луғат, ки он маърифати мадлулоти (маънӣ) калимот аст мутлақо ва кайфияти авзои он” [Хоҷаев, 2017, с. 13].

Ба андешаи муҳаққиқон, дар забон калима бештар ба шарҳу тафсир ниёз дорад, аз ин рӯ, дар бораи паҳлуҳои гуногуни ифода ва тобишҳои маъноии вожаҳо фикру ақидаҳои хешро баён намуданд.

Ҳангоми омӯхтани таърихи афкори забоншиносии тоҷик забоншинос Д. Хоҷаев тавачҷуҳи олимону донишмандони асримиёнагиро ба маъно

ва баёни он дар баробари дигар хусусият ва категорияҳои забоншиносӣ ҳам дар умум ва ҳам дар алоҳидагӣ иброз дошта, андешаҳои Насируддини Тӯсиро оид ба маъно ва хелҳои он чунин баён кардааст: “Воизони луғат лафзро барои маънӣ вазъ кардаанд, то уқало ба тавассути он бар маънӣ далолат созанд. Далолати маъноро ба лафз се хел мешуморад: мутобиқа, тазаммум ва илтизом ва чунин иброз медорад, ки гоҳ бошад, ки як лафз бар як маънӣ беш далолат накунад ва гоҳ бувад, ки як лафз бар маънии бисёр далолат кунад. Ва ҳамчунин, гоҳ бувад, ки алфози бисёр бар як маънӣ ё зиёда аз як маънии мутақориб ё ғайримутақориб далолат кунад” [Хоҷаев, 2017, с. 80].

Забоншинос М. Саломӣ зимни пажӯҳиши вижагиҳои забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV дар мавриди маъно ва калима андешаҳои Абдурраҳмони Ҷомиро чунин намуна овардааст: “Маъноро яке аз ҷанбаи сегонаи асосии калима, яъне лафз, вазъ, маъно меҳисобад. Адиб бо пайравӣ ба андешаҳои Шайх ибни Ҳоҷиб дар мавриди таълифи калима доир ба ҷанбаи аввал – лафз менигорад, ки “калима лафз аст ва лафз дар луғат ба маънои партофта аст”, яъне калима лафзест, ки он аз ҷониби инсон талаффуз карда мешавад. Ҷанбаи дигари он вазъ: “Вазъ хос кардани чизе бар чизе аст”, яъне ҳар гоҳе ки шайъи аввал гуфта шавад, шайъи дуюм аз он фаҳмида мешавад. Ҷанбаи сеюми калима маъно: “маъно он чизест, ки қасд бар шайъ шудааст” [Саломов, 2018, с. 91]. Аз назари муҳаққиқ, агар вазъ бошад маъно набошад, калима ҳисобида намешавад. Яъне, андешаҳои Ҷомиро дар бораи маъно метавон чунин баён кард:

- “1) маъноро дар намунаи воҳиди марказии забон – калима баррасӣ мекунад;
- 2) бартари калимаро дар муқоиса бо аломатҳои дигаре, ки маъно доранд, нишон медиҳад;
- 3) ба ҳамдигар вобастагии қавӣ доштани ин ҷанбаҳо нишон дода шудааст, яъне, вазъ хос кардани чизе бар чизе, маъно онест, ки қасд бар шайъ аст, калима барои ифодаи маъно вазъ шудааст ва вазъ далолатро дар бар

мегирад ва калима бар маъно далолат мекунад” [Гулназарзода, 2019, с. 8-13].

Мусаллам аст, ки яке аз нишонаҳои асосии калима дорои маъно будани он ба ҳисоб меравад, чунки: “калимаҳо бо қиёфаи овозии доимиву устувории худ ба системаи маъноҳои гуногун далолат мекунанд” [Мачидов, 2007, с. 25].

Аз назари забоншинос Ж. Гулназарзода “Вожа воҳиди дурӯя аст, яъне дутарафа мебошад. Агар як паҳлу ё як тарафи вай қиёфаи овозӣ (лексема) бошад, як тараф ё паҳлуи дигари он, ки басо мавқеи муҳим ва асосӣ дорад, маъно (сема) ё маъноҳои он шуморида мешавад. Вобаста ба мавриди истеъмол маънои дилхоҳ, мувофиқ ва муносиби калима интиҳоб мешавад. Калима метавонад дар як қиёфаи худ чанд маъноро ифода карда тавонад, мавриде ҳаст, ки дар миёни маъноҳои як қиёфаи овозӣ алоқамандии мантикию шайъӣ вучуд дорад ва дар мавриди дувум ин робита метавонад дар қисмати аввал ё охир пайдо шавад ва дар ҳолати сеюм паҳлуҳои гуногуни воқеият дар ҳудуди як қиёфаи овозӣ инъикос мегардад, ки ҳамаи он маъноҳо ба ҳам робита дошта метавонанд” [Гулназарова, 2015, с. 151-152].

Забоншинос М. Саломӣён ҳангоми таҳлилу таҳқиқи вижагиҳои забони ғазал чунин андеша дорад, ки: “калима, аз як тараф, дар алоҳидагӣ ҳамчун воҳиди маъноӣ танҳо он маъноеро ифода менамояд, ки ба ҳуди худ дорад ва дар фарҳангу луғатҳо, пеш аз ҳама, ҳамон маъно шарҳ дода шудааст, аз тарафи дигар бошад, калима ғайр аз маънои луғавии худ барои ифодаи маънои дигаре низ омада метавонад. Калима дар ин маврид ба ҳуди худ не, балки дар натиҷаи алоқамандӣ ва ҳамнишинӣ бо дигар вожаҳо дар матн ва нутқ маънои дуюм ё маҷозии худро касб менамояд” [Саломов, 2018, с. 126].

Дар таърихи забоншиносӣ масъалаи маъно ва маъношиносӣ на танҳо ба илми забоншиносӣ, балки ба масъалаҳои муҳимми илмҳои фалсафа, мантиқ, равоншиносӣ, илмҳои адабӣ ва семиотика (аломатшиносӣ ё нишонашиносӣ) низ дохил мешуд. Аз ҷониби

муҳаққикони ин соҳа бахшҳо доир ба атрофи ифодаи маъно ва тарзу роҳҳои ифодаи он вучуд дорад ва назарияҳои илмӣ зиёде доир ба мафҳуми маъно пешниҳод низ кардаанд. Дар раванди таърих ҳангоми тараққи ва рушд кардани илми забоншиносӣ баъзе қисматҳои он аз доираи илмҳои гуногун хориҷ шуданд ва ба қисматҳои алоҳидаи илми забоншиносӣ табдил ёфтанд, чунки онҳо муҳимияти илмиро доро буданд. Маъношиносӣ низ яке аз чунин бахшҳо шуморида мешавад ва зери баррасии муҳаққикон қарор гирифта, ба яке аз қисмҳои алоҳида ва муҳими забоншиносӣ табдил меёбад. Дар замони муосир аввалин маротиба забоншиносони рус ва Аврупо ба ин масъала таваҷҷуҳи хос зоҳир намуданд. Аз ҷониби олимони забоншинос ҳангоми таҳқиқ ва муайян кардани маъношиносӣ ҳамчун яке аз қисматҳои муҳими илми забоншиносӣ корҳои зиёди илмие рӯйи ҷоп оварданд.

Дар доираи илмҳои филологӣ мафҳуми маъно мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Ин масъала аз он сабаб муҳим ҳисобида мешавад, ки моҳияти асосии он ба вазифаи забон, яъне ифодаи маъно бахшида шудааст. Аз ин сабаб, маъноро яке аз бахшҳои забоншиносӣ – маъношиносӣ мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор медиҳад. Вазифаи маъношиносӣ фаро гирифтани тамоми бахшҳои забон мебошад, вале пеш аз ҳама, дар қисмати луғавии забон намудор аст. Маъношиносӣ бештар ба маънои вожаҳо дахл мекунад, ки дар забоншиносӣ ин бахшро маъношиносии луғавӣ ва ё бо истилоҳи байналмилалӣ Lexical semantics мегӯянд.

Баррасиҳо доир ба маъно ва вазифаи забон ба дилхоҳ равияи фалсафӣ, ки ба забоншиносӣ мароқ зоҳир мекунад, созгору мутобиқ аст. Аз ин рӯ, заминаҳои маъношиносиро оғоз аз андешаҳои Платон то Арасту бештар дар фалсафаи Юнони қадим меҷӯянд. Қобили зикр аст, ки мебошад андешаҳои маъношиносиро на камтар аз ин дар фалсафаи чинӣ низ ҷуст ва фарқияти принципаӣ дар ин ду андеша он аст, ки дар фалсафаи чинӣ фарқият дар мундариҷа нест, балки, пеш аз ҳама, таъсирпазирии ин

андешаҳо ба анъанаҳои аврупоист. Пайдоиши маъношиносиро олимони ҳамчун илми мустақил ба пайдоиши навиштаи файласуфи англис Чон Лок, ки ба миёнаи асри XVII рост меояд, алоқаманд медонанд. Ташаккули маъношиносии лингвистӣ ба асри XIX рост меояд. Соли 1839 забоншиносии олмонӣ К. Райзиг фан ва номи нав “Илм дар бораи маъно” (ба забони олмонӣ семасиология, ки ин ҳам аз забони юнонии қадим *semasino* – ифода кардан, *semasia* – маъно гирифта шудааст) пешниҳод мекунад ва онро ҳамчун яке аз фанҳои грамматикӣ баррасӣ менамояд. Забоншинос Х. Кронассер қайд менамояд, ки истилоҳи семасиология барвақттар дар матни навиштаҳои чопнашудаи К. Рейзиг соли 1826 истифода шудааст.

Соли 1883 забоншиносии фаронсавӣ М. Бреал номи нави фан – семантикаро (аз забони фаронсавӣ *sematique*) пешниҳод намуд ва ногуфта намонад, ки номбурда ҳанӯз соли 1878 дар яке аз мактубҳои ин истилоҳро истифода бурдааст. Дигар номҳо чун семасиология ва семантология қобили пазириш нагардиданд. То солҳои шастуми асри XX истилоҳҳои семантика ва семасиология баробар дар мутақобилаи якдигар мавриди қорбарӣ қарор гирифт. Баъд аз солҳои шастум истилоҳи семантика ҳамчун номи ягона ва асосии фан боқӣ монд. Истилоҳи семасиология ба маъноии маҳдудтар дар ин маврид қорбарӣ мешавад. Зери ин мафҳум қисми семантика, ки ба омӯзиши маъноии калима ва ибораҳо, далелан гузариши омӯзиш аз шакл ба маъно ё ба ашё дарк карда мешавад. Аз нигоҳи истилоҳ, семасиология ба ономасиология муқобил меистад. Ҳар ду илм бахши таркибии семантика мебошанд.

Ҳамин тариқ, семантика дар охири асри XIX ва аввали асри XX ба яке аз илмҳои мустақили забоншиносӣ табдил меёбад.

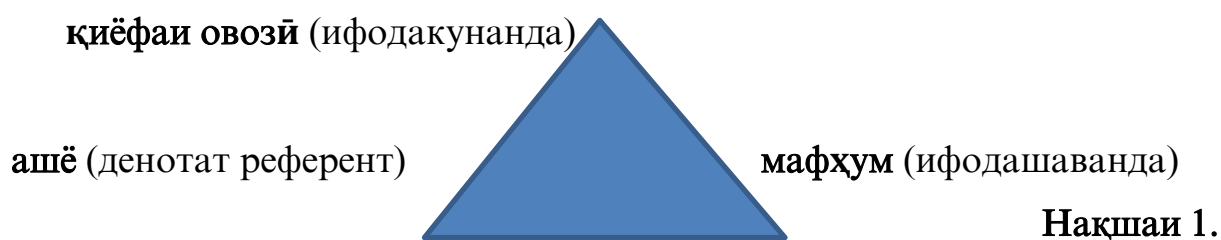
Вожаи семантика аз калимаи юнонии **semantikos** – “ифодакунанда, нишондиҳандаи маъно” гирифта шудааст ва бори нахуст соли 1894 дар Анҷумани забоншиносони Амрико мафҳуми семантика ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ ба ҳайси мафҳуми лингвистӣ зери баррасии олимони қарор

гирифтааст. Дар замони муосир аввалин асар перомуни илми маъно ва маъношиносӣ ба Мишел Бреал тааллуқ дорад, ки зери унвони “Маъношиносӣ. Мутолиоте пиромуни илми маънӣ” рӯйи чоп омадааст. Аз назари забоншинос М. Саломӣён “ин асар дар асоси ду далел аз нахустин пешниҳоде мебошад, ки семантика ҳамчун илм шинохта шавад:

1. Семантикаро ба унвони илми баррасии маъно мавриди таҳлил қарор медиҳад;

2. Сирфан ба баррасии таҳаввули таърихии маъно мепардозад” [Саломов, 2011, с. 12].

Дар оғоз олимони соҳа ба ақидаҳои Мишел Бреал такя намуда семантикаро ҳамчун илм дар бораи маъноҳои калимаву ибора ва таърихи пайдоиши онҳо меҳисобиданд, вале айни замон, он ҳамчун маънои луғавии калима чи дар адабиёти забоншиносии хориҷӣ ва чи дар адабиёти забоншиносии тоҷик истифода мешавад. Баъдтар ба масъалаи семантика Чарлз Огден ва Айвор Ричардс тавачҷуҳ зоҳир менамоянд ва асари худро соли 1923 бо номи «Маънои маъно» таълиф мекунанд. Дар натиҷа онҳо секунҷаи семантикиеро пешниҳод менамоянд, ки ҳамчун “секунҷаи семантикии Огден ва Ричардс” аз ҷониби забоншиносон пазируфта мешавад. Онҳо назарияи хешро оид ба мафҳуми семантика дар ин секунҷа чунин пешниҳод кардаанд:

Доир ба ҳар як кунҷи ин секунҷа М. Саломов андешаҳои худро чунин ибраз доштааст: “кунҷи А – қиёфаи овозӣ – сохтори овозии вожаҳо; В – ашё-ифодагари вожа, дар маҷмӯъ, ашёи олами ҳастӣ, чизҳо, зухурот, чараён, аломат ва монанди инҳо ба шумор меравад.

С – мафҳум-фикре, ки дар шакли умумӣ ашё ва зухуроти ҳастиро тавассути ба инобатгирии хусусиятҳо ва робитаҳо инъикос мекунад” [Саломов, 2011, с. 13].

Дар робита ба назарияи секунҷаи семантикӣ забоншинос М. Саломӣён чунин ибрози андеша намудааст: “Бар асоси ин назария (назарияи секунҷаи семантикӣ – Ш.С.) миёни ашё ва мафҳум (миёни забон ва ҷаҳони берун) робитаи мустақим вучуд надорад, балки ин робита аз тариқи мафҳумҳои зеҳнии инсон анҷом мепазирад. Дар маҷмӯъ, байни унсурҳои мазкур робитаи хеле қавии семантикие вучуд дорад” [Саломов, 2011, с. 13].

Ҳамчунин, дар асоси секунҷаи семантикии Огден-Ричардс забоншинос Ж. Гулназарзода се паҳлуи илми маъношиносиро ҷудо намудааст:

- “1. Наҳв, ки муносибати аломатро бо аломат меомӯзад;
2. Маъно, ки муносибати маъноро бо аломат меомӯзад;
3. Маъноӣ прагматикӣ, ки муносибати аломатро бо мафъул меомӯзад” [Гулназарзода, 2022, с.14].

Вазифаи аввалиндараҷаи семантика муайян кардани маъно ба ҳисоб рафта, бо истилоҳи детерминант дар илми фалсафа маъмул аст. Яъне, детерминант дар бораи қонунҳо ва сабабҳои ҳодисаи табиат ва ҷамъият маълумот медиҳад. Семантика ҷанбаи бевоситаи назоратӣ шуморида шуда, дар бораи калимаҳои мустақилмаъно, масалан, исм, сифат, шумора, феъл, зарф, ки аз рӯйи принципи секунҷаи семантикӣ ташаккул меёбанд, маълумот медиҳад. Пас маъно чист? “Инъикосоти бевосита ё бавоситаи шайъ ва ҳодисаҳои ҳаёти воқеӣ дар шуури одамон, ки бо қиёфаи овозии калима ифода карда мешавад, маъно ном дорад” [Маҷидов, 2007, с. 25]. Дар ин бобат андешаи Ҳ. Маҷидов хеле бамаврид аст, зеро маъно, дар ҳақиқат, инъикосгари ашё ва ҳодисаҳои ҳаёти воқеӣ дар шуури одамон маҳсуб меёбад.

Чи тавре ки зикр шуд, дар забоншиносӣ оид ба мафҳуми маъно андешаҳои гуногун ҷой дорад, ки забоншиносони рус низ ҳамроҳанд. Дар забоншиносии рус доир ба масъалаи маъно ва хелҳои он назарияҳои илмӣ хеле барвақт қорбаст шудаанд, ки бештари онҳо дар атрофи маъноҳои

гуногуни калима монанди маънои луғавӣ, дастурӣ, фразеологӣ ва ғайра баҳс мекунанд.

Аз назари забоншиноси рус Д.Н. Шмелев: “Масъалаи табиати маъно дар забон ҳамоно мураккаб боқӣ мемонад. Истилоҳи “маъно” дар забоншиносӣ бисёрсамта мебошад. Аз ин рӯ, дар мавриди муносибати маъно бо мафҳум ва маъно бо ашё миёни муҳаққиқон ягонагии ақида дида намешавад” [Шмелев, 1964, с. 69]. Аз назари ин забоншинос, “маънои калима то он замон вучуд дошта метавонад, ки он бевосита инъикоскунандаи олами воқеиро доро бошад. Вале тағйиротҳои маъноие, ки дар забон ба вучуд меоянд, на ҳама вақт дар худ инъикоси бевоситаи ин дигаргуниҳоро, ки дар олами воқеӣ сурат гирифтаанд, фарогиранда мебошад. Аввалан, бо мурури замон калимаҳои зиёд маънои худро иваз мекунанд. Дуюм, ба ҷойи як калима калимаҳои нав пайдо шуда барои ифодаи як қатор ҳодисаву ашёҳо мавриди истифода қарор мегиранд, ҳол он ки дар ин ҳодиса ва ашё тағйиротҳои ҷиддӣ рӯй намедиҳанд. Масалан, вақте ки дар олами воқеӣ ашёву ҳодисаҳои нав ба вучуд меоянд, барои ифодаи онҳо калимаҳои нав, ё калимаҳои кӯҳна бо маъноҳои нав истифода мешаванд” [Шмелев, 1964, с. 49].

Муҳаққиқи дигари барҷастаи рус Ю.Д. Апресян ибраз меорад, ки “зери мафҳуми маъно бештари вақт мо метавонем маълумот дар бораи гурӯҳи ашёҳои ифодаёбанда бо хусусиятҳои умумидоштаро фаҳмида бошем. Ў чунин ақида дорад, ки маънои аломати забонӣ метавонад мафҳуми содари нисбат ба ашё, хусусиятҳо, амал, ҷараён ва воқеаву ҳодисаҳо инъикос намояд. Ба таври умумӣ, забоншинос Ю.Д. Апресян маъноро ҷузъи муҳимми фаъолияти забонии инсон дониста, калимаро ҳамчун ифодакунандаи он дар меҳвари воҳидҳои забон медонад. Ба ақидаи ӯ, калима, ки маъноро мефаҳмонад, дар созмони ибораву ҷумла ба таври васеъ истифода мешавад. Барқарор намудани муносибатҳои мухталифи маъноӣ дар ҷумла ва матнҳои алоҳида аз истифодаи бамавриди калимаҳои забон сарчашма мегирад” [Апресян, 1974, с. 55].

Забоншинос М.Л. Василев дар хусуси маъноӣ забонӣ ва алоқаи он бо мафҳум чунин ақида дорад: “Маъно (значеніе) ин унсӯри аломати забон мебошад, ки дар шуури мо ҳақиқати олами воқеӣ ва мафҳумҳои ба онҳо вобастаро инъикос мекунад. Миёни маъно ва мафҳум алоқамандии ниҳоят мураккаб ҷойгир аст, ки мувофиқи қоидаҳои муайян танзим мешавад. Аз ин рӯ, маъноӣ лингвистӣ бояд, ҳамчунин, усулҳои истифодаи маъноҳоро барои тавлиди ин ё он мафҳум ифода кунад” [Василев, 1981, с. 18-21].

Аз назари забоншинос Ж. Гулназарзода истифодаи калима метавонад дар ду ҷиҳат муносиб ояд: “якум, имконияти интиҳоби калима, яъне мувофиқати маъноӣ бо дигар калимаҳое, ки миёни онҳо “муҳити мундариҷавӣ”-и маъмулӣ муайян шудааст ва дигар имконияти муносиб бо калимаҳои дигар, ки ҳангоми санҷишу омӯзиш маънодорӣ ҳар як калима муайян мегардад” [Гулназарзода, 2021, с. 16-21]. Яъне, қонуни созгори маъноӣ талаб мекунад, ки калимаҳои ҳангоми нутқ ба ҳам мувофиқ дар раванди ифодаи маъноҳои худ, ақаллан як маъно (сема)-и умумӣ дошта бошанд.

Бояд гуфт, ки маъно аҳбори умумӣ буда наметавонад дар ҳамбастагӣ бо истилоҳи “муҳобирот” шарҳ меёбад ва метавонад дорои чунин нишонаҳо бошад: “а) танҳо аҳбори рамзист, ки тавассути шакл ва аломатҳои забонӣ маълумот доир ба худ не, балки оид ба денотат мебошад; б) маъно ҳамон қисмати маълумот аст, ки тавассути аломатҳои забон дода мешавад; в) маъно аҳборест, ки ба воситаи шакл ва аломатҳои мувофиқ ва созгори забонӣ расонида мешавад; г) маъно аз аҳборе, ки соҳиби забон тавассути шаклҳои аломатҳои забонӣ дар аҳбори иловагии дар раванди муошират дар заминаи маълумоти пешакӣ ё матн падидамада, ки ба маъно тааллуқ надорад, маҳдуд аст” [Гулназарзода, 2021, с. 16-21].

Хулоса, маъношиносӣ таҳлили муносибати байни ифодаҳои забонӣ ва олами ҳақиқӣ ва ё тасаввуриро дар бар мегирад. Он чунин муносибат ва маҷмуи муносибатҳоест, ки имконият медиҳад дар бораи

маъношиносии умумӣ сухан ронда шавад. Муносибатҳои мазкур аз он иборатанд, ки ифодаҳои забонӣ, аз ҷумла калима, ибора, ҷумла, матн ҳама чизи дар олам мавҷудбударо аз қабилӣ ашё, сифат (ё хусусият), амал, тарзи иҷрои амал, муносибат, ҳолат ва натиҷаҳои онро ифода менамоянд. Истилоҳи семантика низ маънояш ифодакунанда мебошад. Ҳамин тариқ, маъно дар низоми маъношиносӣ то замоне ки маъноӣ калима вучуд дорад, дар худ олами воқеиро инъикос мекунад.

1.2. Шарҳи маъноӣ луғавии калима

Илми забоншиносӣ дар муддати асрҳои зиёд давра ба давра ба пешравӣ ноил гашта сохтори луғавию грамматикӣ он дигаргун шудааст ва дар заминаи ин ба майдони илми забоншиносӣ истилоҳ ва категорияҳои зиёде ворид гардидаанд. Дар айни замон, вазифаи маъношиносӣ муайян кардани чанбаи мундариҷавии қисматҳои забон мебошад ва ҳангоми таҳлил дар ҳар яки онҳо дигаргунҳои маъноӣ ва шаклӣ ба назар мерасад. Ба ҳамин монанд семантикаи луғавӣ ва грамматикӣ ба миён меояд. Семантикаи луғавӣ табиати маъноӣ луғавӣ, хелҳои маъноро вобаста ба сохтор ва вазифаҳои он меомӯзад.

Дар илми забоншиносии тоҷик таърифи мукаммали маъно ва навҳои маъноӣ калима аз ҷониби Ҳ. Мачидов омӯхта шудааст. Забоншиносӣ вижагиҳои маъноӣ луғавиро зина ба зина таҳлил намуда, маъноӣ луғавии калимаҳоро инъикоси бевоситаи шайъҳо, ҳодисаҳо, воқеаҳои ҳаёти объективӣ ва муносибатҳои мухталифи байни онҳо меҳисобад. “Онҳо дар навбати аввал шайъҳо, хосиятҳо ва амалу равандҳои дигари он шайъҳоро акс мекунаанд, ифодаи бевоситаи ин шайъҳо ҳодисаҳо ва муносибатҳои гуногуни байни онҳо дар шуури соҳибони забон мебошад” [Мачидов, 2007, с. 25].

Ҳар як калима маъноӣ муайяни худро дорост. Ҳангоме ки маъноӣ калима гуфта мешавад дар назари мо олами шайъҳо, ҳодисаҳо, равандҳо муносибат доштани калима намудор мешавад. Мо бояд маъноӣ аслии калима, ё ин ки маъноӣ луғавии калимаро аз маъноӣ маҷозии он фарқ

карда тавонем. Маъное, ки ҳангоми бо ном бурдани ягон ашё, ходиса, сифат ва ғайра ба вучуд меояд, маънои аслии калима номида мешавад.

Мазмуни ҳар як калима анвои гуногуни маънои луғавӣ, тобишҳои маъноҳои дастуриро доро мебошад.

Дар мазмуни маънои луғавии калима алоқаи байни маҷмуи овоз ва ашёву ҳодисаҳои олами воқеиро фаҳмидан мумкин аст. Он на танҳо аломати ашёҳову ҳодисаҳои даркшударо мефаҳмонад, балки аломатҳоро акс мекунад, ки бо ёрии онҳо як ашёро аз ашёи дигар метавон фарқ кард. Аломате, ки дар ташаккули маънои калима иштирок хоҳад дошт.

Роҷеъ ба ин масъала забоншинос Ҳ. Маҷидов андешаи хешро чунин иброз доштааст: “Бо маънои луғавии калима маъноҳои грамматикӣ он алоқамандии чудонашаванда дорад. Маъноҳои грамматикӣ калимаҳо ифодаи хосиятҳои умумиятдодашудаи шайъҳо, аломатҳо, амалу равишҳо ва муносибатҳои мухталифи байни шайъу ҳодисаҳои дар калимаҳо ҷамъбастшуда мебошанд” [Маҷидов, 2007, с. 27].

Ҳамчунин, маънои грамматикӣ ба гурӯҳҳои маъноҳои сарфӣ, калимасозӣ ва нахвӣ чудо кардааст. Ӯ чунин менигорад, ки “дар маъноҳои сарфӣ мансубияти ҳиссаинутқӣ калимаҳо фаҳмида мешавад. Маънои калимасоз дар қолаби сохтори калима тарҳрезӣ шудааст. Барои муайян кардани маъноҳои нахвӣ калимаҳоро бояд дар ҷараёни нутқ аз назар гузаронид, зеро ки маънои калима дар муносибату робитаҳои он бо калимаҳои дигар ифода меёбад. Маъноҳои нахвӣ калимаҳо дар ибора, ҷумла ва бандҳои ҷудоғонаи нутқи раво арзи вучуд мекунад” [Маҷидов, 2007, с. 30-31]. Ҷойи дигар чунин ақидабайнӣ кардааст, ки “ибтидои муташаккилии калимаҳоро маъноҳои луғавӣ онҳо ташкил медиҳанд. Пайдоиш ва инкишофи навъҳои дигари маъноҳои калимаҳо, аз ҷумла, маъноҳои грамматикӣ онҳо бо маъноҳои луғавиашон вобастагии қавӣ дорад ва ҳамчун дараҷаи болотари онҳо зоҳир мешаванд” [Маҷидов, 2007, с. 31-32].

Аз нуктаи назари забоншинос О.С. Аҳманова “маъно дар он ҳолат луғавӣ ҳисобида мешавад, ки бо калимаҳои алоҳидаи таркиби луғавӣ

ифода шаванд. Маънои грамматикӣ ҳам дар нақши мундариҷа ва ҳам дар нақши ифода иловагӣ мебошад ва аз маънои луғавӣ чудо буда наметавонад. Аммо маънои луғавӣ ҳарчанд асосӣ бошад ҳам, дар калима вай бо маънои грамматикӣ алоқаманд аст ва бе он ифода намешавад, пас, ягонагии маънои луғавӣ ва грамматикӣ хусусияти асосии калима мебошад” [Ахманова, 1957, с. 62-68].

Андешаи забоншинос Ж. Гулназарзода дар хусуси моҳияти маънои луғавӣ чунин аст: “Мафҳуми “маънои луғавӣ” ҳамчун ҳодисаи дусамта фаҳмида мешавад. Яъне, аз як ҷиҳат мавқеи калима дар системаи луғавии забон (муносибатҳои парадигматикӣ ва синтагматикии калима) фаҳмида мешавад ва аз ҷониби дигар, алоқамандии калима бо мафҳум ва ашёҳо дар назар дошта мешавад” [Гулназарзода, 2011, с. 23].

Ҷойи дигар муҳаққиқ Л.А. Новиков доир ба маънои луғавӣ ибрози андеша намуда чунин менигорад, ки “ҷанбаи мундариҷавӣ симои ҷаҳонро нишон медиҳад ва ҷанбаи сохторӣ-функционалӣ ахбори системавии дохили маъно мебошад” [Новиков 1982, 87]. Пас, “калима дар забон дар ҷаҳор таносуб: 1) муносибат ба шайъ ва падидаи олами воқеӣ; 2) муносибат ба мафҳум; 3) муносибат ба хоҳишу эҳсоси инсон; 4) муносибат бо дигар калимаҳо қарор дорад. Дар ин замина, дар системаи маънои луғавӣ навъҳои он ба вучуд меоянд” [Гулназарзода, 2022, с. 162].

Аз назари забоншиноси рус Ф.П. Филин, зеро мафҳуми маъноии луғавӣ (ба маънои васеаш) “мундариҷаи калима, мувофиқати вай бо олами ашё, ҳодисаҳо, раванд ва падидаҳо фаҳмида мешавад ва ҳамчун, мафҳум бо калимаи маъно айнӣ надорад. Маъноҳои луғавӣ метавонад бо ҳам наздик бошанд, ки ин ҳам ба маъноҳои аслий ва ҳам ба маъноҳои маҷозӣ, чунин пуробуранг истифода бурдани онҳо тааллуқ дорад. Алоқаи байни калимаҳо аз нигоҳи маънои луғавӣ гуногун буда, ба сабабҳои мухталиф вобаста аст” [Филин, 1982, с. 20].

Тамоми калимаҳое, ки ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил мешаванд, маънои луғавии мустакил дошта наметавонанд, масалан, калимаҳои ёрирасон, модалӣ, нидо, ҳиссача, ки ба олами воқеӣ бевосита

алоқаманд нестанд, маънои мустақили луғавӣ надоранд. Ин калимаҳо дар чунин шакл корбурд мешаванд: аввал, вобастагии калима ба калима, баъдан, ифодаи ҳиссиёти гуногун ва дар мавриди сеюм, муайян намудани муносибати гӯянда ба олами ҳастӣ мебошад.

Гурӯҳи калимаҳое, ки маънои луғавиро дар худ доро мебошанд, аз рӯи зуҳури маъно аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Хелҳои маъноҳои луғавии калимаро аз чанд ҷиҳат метавон муайян кард. Агар вазифаи номинативии калима ва алоқаи он бо ашё, ҳодиса ва аломати он дар раванду даркшавии олами воқеӣ ба асос гирифта шавад, дар ин маврид ду хели маъно, маънои аслий ва маҷозӣ ба назар мерасад.

Мувофиқи ақидаи забоншинос М. Саломӣ, “Калима пеш аз ҳама, дар шакли луғавӣ (аслий) ҳамчун воҳиди маънодори забон қарор дорад ва то расидан ба маънои маҷозӣ як протсеси муайяни лексикую грамматикиро тай мекунад, ки мо инро ҷараёни кӯчидани маъно номидем ва дар ин зина на ҳамаи калимаҳо фаъолият карда метавонанд, балки он гурӯҳи калимаҳое ширкат мекунанд, ки онҳо дар асоси маънии аслии худ маънои маҷозиро ифода карда тавонанд. Вақте ки калима ба ин зина расид, тобишҳои тоза ва иловагӣ гирифта, ифодакунандаи маънои маҷозӣ мегардад” [Саломов, 2001, с. 36].

Ҳамчунин, вобаста ба маънои луғавӣ ва дастурии калима андешаи забоншиносон М. Кабиров ва Т. Чориев чунин аст: “Ҳар як калимаи мустақилмаъно дорои маънои луғавӣ ва дастурӣ мебошад. Маънои дастурии калима ба маънои луғавии он алоқаи зич дорад. Муносибати байни маҷмуи овоз, предмет ё ҳодиса, ки тафаккури мо онро ба ин восита муқаррар месозад, мафҳуми калимаро ташкил менамояд, ки онро маънои луғавии калима меноманд. Маънои луғавии калима маънои аслии калима мебошад. Ифодакунандаи маънои луғавӣ калима буда, он ба мафҳуми ҷудоғонаи предмет, ҳодиса ва муносибати воқеият марбут мебошад” [Кабиров 2017, с. 15].

Маънои аслии луғавии калима он ба ҳисоб меравад, ки дар давраи муайяни инкишоф ва тараққиёти забон озод мебошад. Маънои маҷозии

луғавии калима дар пояи маъноӣ асли, ки маркази маъноӣ иловагӣ ба ҳисоб меравад, зухур ёфта, он низ мафҳумро ифода карда метавонад. Маъноӣ аслии луғавӣ маъноӣ нахустин ва асосии калима мебошад. Калимаҳое, ки маъноӣ аслиро доро мебошанд, бевосита ба ашёву амал ва аломати он ишора мекунанд ва онҳоро ном мебаранд.

Аз назари забоншиноси маъруф М.А. Кронгауз маъноӣ луғавӣ ду вазифаи асосӣ дорад:

- “1. Шарҳу тафсири калимаҳои ин ё он забон.
2. Барқарор кардани муносибати маъноӣ байни вожаҳо ба таври дигар, тасвири силсилаи (системаи) маъноҳои луғавӣ” [Кронгауз, 2005, с. 102].

Маъноӣ луғавии калима падидаи мураккаби низоми маъноӣ забон ба ҳисоб меравад. Муҳаққиқ И.А. Стернин таъкид мекунад, ки “мафҳуми “қисми семантикӣ” гуфта, онро дар назар доранд, ки навъҳои он маъноӣ луғавии калимаро ба вучуд овардаанд. Зери мафҳуми қисми семантикӣ чузъи чудошавандаи маъноӣ луғавӣ дар назар дошта мешавад, ки аз маъно хурдтар мебошад. Чунин дарки қисми семантикӣ барои чузъҳои гуногун умумӣ ба ҳисоб меравад” [Стернин, 1985, с. 40].

Оид ба сохтори маъноӣ луғавӣ И.А. Стернин вучуд доштани се назарияро пешниҳод мекунад: “Ақидаи аввал аз якхела будани маъноӣ луғавӣ сар мезанад, ки дар сохтори он қисмҳои семантикии дараҷаи мураккабро чудо мекунад. Дар доираи ин ҷараён ҳама маъноҳо ба қисмҳои семантикии хурд чудо мешаванд. Ҷараёни дуюм аз якхела набудани маъноӣ луғавӣ дарак медиҳад. Дар баробари ин, дар маъно “қисмҳои семантикӣ” ва дараҷаҳои гуногуни муносибат чудо карда мешаванд, ки хусусиятҳои гуногуни маълумотро, ки ба воситаи калима ифода меёбанд, инъикос мекунанд. Дар ин замина, маъноӣ луғавӣ сараввал ба қисмҳои калон – макроқисмҳо чудо мешавад, ки махсусияти хоси маъноӣ калимаро муайян мекунанд ва баъдан дар таркиби макроқисмҳо, микроқисмҳо – семаҳо чудо карда мешаванд. Ҷараёни сеюм ҷанбаи назариявиро дар бар мегирад. Ҷонибдорони ҷараёни мазкур дар

маъно қабатҳои гуногунро ҷудо мекунад, ки самтҳои мухталифи маъно, зоҳиршавии гуногуни маъноро дар низоми забон ё нутқ инъикос менамоянд. Ҷанбаҳои мухталифи маъно ҷудо карда мешаванд, аз қабалии сигнификативӣ, денотативӣ, луғавӣ, грамматикӣ, коннотативӣ, эҳсосотӣ, баҳодихӣ, прагматикӣ, сохторӣ, синтагматикӣ, мундариҷавӣ ва ғайра” [Стернин, 1985, с. 40-41].

Ҳамин тариқ, таҳлилҳо нишон доданд, ки баррасии маънои луғавӣ масъалаи баҳсталаб буда, то ҳол баъзе паҳлуҳои он доманадор буда, ба пажӯҳиши илмӣ ниёз дорад. Танҳо бояд иброз дошт, ки калимаҳои таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба ҷумлаи воҳидҳои асосию таърихан шаклгирифтаи он дохил шуда, бо қиёфаи овозию устувори худ ба маъноҳои мухталифи луғавию дастурӣ далолат мекунад.

1.3. Хусусияти навъҳои маънои луғавӣ

Маълум аст, ки маъношиносӣ яке аз шохаҳои забон ба ҳисоб рафта на танҳо низоми маъноҳои калимаро меомӯзад, балки ибораҳои озоду устувор, ҷумла ва навъҳои гуногуни онро низ мавриди таҳқиқ қарор медиҳад. Яке аз масъалаҳои асосии маъношиносӣ ин муайян кардани алоқа ва муносибатҳои миёни маъноҳо ба ҳисоб меравад, чунки маъноҳои забонӣ байни ҳам робитаҳои ногуастани доранд. Маъноҳои луғавӣ бе яқдигар вучуд дошта наметавонад ва дар мавридҳои алоҳидагӣ ба ҳамдигар вобастагии комил доранд. Оид ба маъноҳои забонӣ ва навъҳои он дар забоншиносии муосир ақидаҳои гуногун вучуд доранд. Андешаҳои забоншиносон нисбат ба ин масъала мухталиф арзёбӣ мегардад. Намояндагони мактаби забоншиносии америкони дескриптивҳо масъалаҳои денотат, денотатсия, референт, сигнификатсия, десигнат, десигнатсия, концепт, концептуалият ва монанди инҳоро пешниҳод кардаанд. Дар забоншиносии даврони шуравӣ истилоҳоти мазкур бо ифодаҳои маъноии воҳиди забон ва унсурҳои мафҳумӣ, эҳсосотӣ, баҳодихӣ, образнокӣ, фардӣ, услубӣ ва ғайра маъмул буданд. Мо ба

забоншиносони ватанӣ пайравӣ карда, бо така ба таҳқиқотҳои профессор Ҳ. Мачидов баррасии илмиро ба роҳ мемонем, чунки дар забоншиносии тоҷик таърифи мукаммали илмии хелҳои маъноӣ луғавӣ аз ҷониби Ҳ. Мачидов пешниҳод шудааст.

Профессор Ҳ. Мачидов маъноро вобаста ба тарзи зоҳиршавиаш ба маъноҳои озод ва устувор чудо намуда, чунин андеша дорад: “Агар маъноӣ луғавии калима имконияти зиёдтари зоҳиршавӣ дошта, бо калимаҳои дигар бештар ҳамнишин гардад, чунин маъноӣ луғавиро маъноӣ озод гуфтаанд. Дар сурати маҳдуд будани доираи истеъмоли калима маъноҳои устувори луғавӣ ба вучуд меоянд” [Мачидов, 2007, с. 26].

Забоншинос Ҳ. Мачидов маъноӣ луғавии калимаро ба ду навъ чудо намудааст:

1. Маъноӣ озоди луғавӣ;
2. Маъноӣ вобастаи фразеологӣ ва ё маъноӣ устувори калима.

Ҳамчунин, Ҳ. Мачидов маъноӣ озоди луғавиро дар навбати худ боз ба “гурӯҳҳои мафҳумӣ, эҳсосотӣ, модалӣ ва ишоратӣ тақсим намудааст” [Мачидов, 2007, с. 26].

Маъноӣ луғавии мафҳумӣ дар миёни маъноҳои луғавии озод мақоми бештарро доро мебошад, чунки он барои ба вучуд овардани баъзе аз маъноӣ модалӣ, эҳсосотӣ ва ишоратӣ асос мегузорад. Яъне, дар шакли дигар метавонад бо он се маъно дар алоҳидагӣ олоиш пайдо кунад, ки аз рӯйи назари забоншинос Ҳ. Мачидов чунин аст: “Маъноҳои мафҳумии калимаҳо на ҳама вақт дар шакли холис зоҳир мешаванд. Бисёр вақт онҳо ба унсурҳои мухталифи эҳсосотӣ, обуранги субъективӣ ва тобишҳои услубӣ олуандад. Бахусус, паҳлуҳои гуногуни олами ботинии инсон – эҳсосоти гуногун, майлҳои иродавӣ, тавсифу баҳодихҳои ҳодисаҳои воқеӣ бисёр вақт дар шакли тобишҳои мухталифи маъноҳои мафҳумӣ зоҳир мегарданд” [Мачидов, 2007, с. 26].

Дар маъноӣ мафҳумии калима мавридҳои истеъмоли онҳо сабт шудаанд. Ҳастанд гурӯҳи калимаҳое, ки як мафҳумро ифода мекунанд, вале аз ҷиҳати услубӣ фарқ доранд. Чунончи, дар калимаҳои **рӯй**, **чеҳра**,

лиқо, ораз, афт як маъноӣ мафҳумӣ ифода шуда бошад, ҳам калимаи аввал умумиистеъмом, дувумӣ хоси услуби хаттӣ ва охирин услуби гуфтугӯӣ аст.

Забоншинос Н.Ф. Алефиренко ибраз медорад, ки “коннотатсия ин чанбаи семантикии воҳидҳои номинативӣ мебошад, ки дар худ моҳияти маъноӣ ҳиссӣ–муассирӣ ва услубиро таҷассум кардааст, ки он аломату хусусиятҳои объекти ифодашаванда нест, балки он муносибати гӯянда нибат ба шароит ва вазъияти нутқ аст” [Алефиренко, 1957, с. 169]. Яъне, чунин ҳулоса баровардан мумкин аст, ки олоиши маъноҳои мафҳумию эҳсосотию модалӣ бештари вақт дар дохили матн зухур мекунад.

Назарияи навтарин дар мавриди маъноӣ эҳсосотӣ ба қалами муҳаққиқ Ҳ. Мачидов тааллуқ дорад. Ҳ. Мачидов маъноӣ эҳсосотию як навъи маъноӣ луғавӣ ҳисобида, асоси пайдоиши ин навъи маъноӣ дар калима ифодаи қабатҳои гуногуни эҳсосоти соҳибони забон мешуморад. Ӯ менигорад, ки “маъноӣ луғавӣ эҳсосотӣ, ки анвои мухталифи ҳаяҷону эҳсосоти инсониро ифода кардааст, мумкин аст, дар шакли холис, бе олоиши унсури мафҳумӣ низ зоҳир шавад” [Мачидов, 2007, с. 27].

Аз назари забоншинос Ж. Гулназарзода “маъноӣ эҳсосотӣ ҳаяҷони мушаххаси гӯяндаро вобаста ба қабули номи шайъ, ҳолат, вазъият, амал ифода мекнад. Ин ҳаяҷон метавонад манфӣ ё мусбат – бадбинӣ, нафрат, ҳасад, дағалӣ, истехзо, тафохур, эҳтиром, навозиш, меҳрубонӣ, лутф бошад” [Гулназарзода, 2022, с. 206]. Қойи дигар андешаҳои худро чунин ибраз медорад, ки ифодаи эҳсосоти гуногуни соҳибзабонон ба воситаи калимаҳо дар забон ҳодисаи воқеӣ мебошад ва дар заминаи он метавонад маъноӣ баҳодихӣ низ зухур кунад: “Бояд қайд намуд, ки эҳсосот, ҳамчунин, бо маъноӣ баҳодихӣ низ робитаи зич дорад ва аз ин рӯ, маъноӣ мазкур аксар вақт ҳамчун маъноӣ эҳсосотӣ-баҳодихӣ ёд мешавад. Вобаста ба ин махсусият ақидае мавҷуд аст, ки семантикаи баҳодихӣ хусусияти денотативӣ дорад ва маъноҳои эҳсосотӣ дар он махсусияти ифоданокиро (экспрессивиро) инъикос мекунад ва ин ҳолат на танҳо маъноӣ

баҳодихиро аз мавқеи денотативӣ берун намекунад, балки сабаби афзоиши маъноӣ парагматикӣ дар заминаи маъноӣ денотативӣ мегардад” [Гулназарзода, 2022, с. 209]. Ҳамчунин, ӯ менигорад, ки маъноӣ эҳсосотӣ яке аз нишонаҳои маъноӣ воҳиди фразеологӣ мебошад: “Хусусияти дигари маъноӣ эҳсосотӣ дар он аст, ки он дар воҳидҳои фразеологӣ мавҷуд аст ва ин маъно ифоданокии ҷузъҳои воҳидҳои фразеологиро зеб медиҳад, яъне ба пуробурангӣ маъноӣ эҳсосотӣ илова карда мешавад” [Гулназарзода, 2022, с. 211].

Маъноӣ луғавӣ модалӣ низ миёни маъноҳои луғавӣ озод ҷойгоҳи махсуси худро дорад. Он навъи маъноест, ки метавонад муносибати шахси гӯяндаро нисбат ба фикри баёншуда муайян созад. Дар сатҳи калимаҳо маъноӣ модалиро ҳамчун тобишҳои иродавии маъноӣ мафҳумии луғавӣ тафсир додан мумкин аст, ки дар онҳо раъйи хоҳиш ва майлу рағбати соҳибзабонон ифода шудааст. Вобаста ба маъноӣ модалӣ низ Мачидов Ҳ. андешаҳои худро баён намуда менигорад, ки “баръакси маъноҳои луғавӣ мафҳумӣ маъноҳои ҳолиси эҳсосотӣ ва модалӣ таассуроти ҳаминлаҳзавӣ соҳибони забонро ифода мекунад”. Ҳамчунин, иброз медорад, ки «...ифодаи маъноӣ эҳсосотӣ ва модалӣ изҳори таассуроти субъективонаи гӯянда набуда, он аз унсурҳои хатмии системаи семантикии забон ба шумор меравад” [Мачидов, 2007, с. 26].

Маъноӣ ишоратӣ низ ба яке аз маъноҳои озоди луғавӣ дохил шуда, хусусияти номбаркунӣ дорад. Гурӯҳи калимаҳое, ки ба маъноӣ ишоратӣ дохил мешаванд дар забони тоҷикӣ маъноҳои дигар надоранд ва танҳо ҳамчун воситаи номбаркунии шайъ ё ҳодисаҳо истифода мешаванд. Яъне, вазифаи ягонаи ин гурӯҳи калимаҳо номбаркунӣ аст.

Ба гурӯҳи дуҷуми маъноӣ луғавӣ маъноҳои устувори калима, ё ки маъноҳои вобастаи фразеологӣ дохил мешавад. Гурӯҳи калимаҳое, ки ба маъноӣ вобастаи фразеологӣ дохил мешаванд, бо вучуди маҳдуд будани доираи истеъмолашон мустақилияти бештареро доро мебошанд ва ба маъноҳои озоди луғавӣ шомиланд. Ҳанӯз аз замони қадим дар фарҳангу

луғатномаҳое ба монанди “Луғати фурс”-и Асадии Тӯсӣ, “Фарҳанги Сурурӣ”-и Кошӣ, “Бурҳони қотеъ”-и Ибни Халаф ат-Табрезӣ ва ғайра масолеҳи фразеологии забони тоҷикӣ ҷой дода шудаанд. Воҳидҳои фразеологӣ дар луғатномаҳои мазкур бо истилоҳҳои “киноёт”, “истиорот”, “мураккабот”, “таркибот” ва ғайра ёд шудаанд. Гарчанде аз ҷониби забоншиносони рус доир ба маъноӣ фразеологӣ таҳқиқотҳои зиёде ба анҷом расида бошад, дар забоншиносии тоҷик прафессор Маҷидов Ҳ. шарҳи пурраи маъноӣ фразеологиро пешниҳод кардааст. Ӯ чунин андеша дорад, ки “воҳидҳои фразеологии забон дорои семантикаи махсус мебошанд, ки онро метавон маъноӣ фразеологӣ номид. Маъноӣ фразеологӣ, ки сифатан аз дигар навъҳои маъноӣ фарқ мекунад, на танҳо аз ҷиҳати ташаккули мундариҷаи худ, балки аз ҷиҳати таносуб бо маъноӣҳои дигари системаи маъноӣ забон ва аз бобати корбурди худ қонуниятҳои муайяно соҳиб аст” [Маҷидов, 2016, с.3-7].

Маъноӣ фразеологӣ ҳамчун як навъи маъноӣ алоҳидаи забон ба ҳисоб рафта, дорои нишонаҳои махсус мебошад. Вай бо мундариҷаи тарзи ифодаи худ аз дигар маъноӣҳои забонӣ фарқ мекунад. “Маъноӣ фразеологӣ аз ҳама гуна маъноӣҳои забонӣ – луғавӣ, морфологӣ, калимасоз, синтаксисӣ фарқ карда, маъноӣ нотакрори забонро ташкил медиҳад. Он ҳодисаҳои олами воқеиро бештар дар сурати олула бо образҳо, эҳсосот, баҳодихҳо ва ифоданокӣ номбар мекунад” [Маҷидов, 2016, с. 4].

Маъно категорияи аввалиндараҷаи илми забон ба маҳсуб меёбад. Дарки маъно ҳоси шуури инсонист. Дар маҷмӯъ, забон воситаи инъикоскунандаи олами ҳастӣ аст, ки ҳамаи ин масъалаҳо дар доираи илми семантика низ мавриди омӯзишу таҳқиқ қарор дода мешавад. Моро лозим меояд, ки барои таҳқиқи илми маъношиносӣ боз ҳам бештар ҷидду ҷаҳд намоем ва дар асоси дастовардҳои илми забоншиносӣ паҳлуҳои гуногуни ин бахши забонамонро мавриди пажӯҳиш қарор диҳем.

1.4. Ифодаи таносуби маъноӣ дар маъно

Дар забоншиносии тоҷик доир ба маъношиносӣ, таносуби маъноӣ, таносуби парадигматикӣ аз ҷониби забоншиносон Ҳ. Маҷидов, А. Ҳасанов, Т. Шокиров, Ш. Кабилов, М. Саломиев ва Ж. Гулназарзода пажӯҳишҳои алоҳида дар шакли мақола ва монография рӯйи ҷоп омадаанд.

Мафҳуми таносуб аз ҳар як адиб талаб менамояд, ки дар доираи марзи маъноӣ чӣ гуна ба ҳам робита доштани вожаҳои алоҳидаро ба хубӣ дарк намояд ва ҳангоми эҷоди назм ё наср тарзи истифодаи онҳоро риоя карда тавонад. Аз назари муҳаққиқони илми маъношиносӣ таносуб он чизе аст, ки ҳангоми корбурд вожаҳои истифодабаранда аз ҷиҳати маъно бо ҳам навъе таносуб ва иртибот дошта бошанд. Аксари вожаҳое, ки ҳангоми таносуб омадан истифода мешаванд, калимаҳоеанд, ки дар ифодаи мафҳумҳо ғаъл мебошанд. Бештари адибон барои он ки асар ё шеъраш унсури муҳимми маъноӣ дошта бошад ва боиси истифодаи васеи хонанда қарор гирад, тобишҳои гуногуни маъноии калимаҳоро истифода мебаранд.

Аз назари забоншинос М. Саломов “дар аксари маврид таносуби маъноии вожаҳо дар ҳамнишинӣ бо якдигар дар асоси маҷоз сурат мегиранд, яъне дар забони шеър таносуби маъноӣ бар асоси маҷоз низ имконпазир аст” [Саломов, 2016, с. 23-28]. Вобаста ба ин забоншинос Ш. Кабилов ҳангоми баррасии андешаҳои Хоҷа Насируддини Тӯсӣ хулосаи хешро чунин иброз доштааст: “Дар мавриди ба асоси маҷоз таносуби маъноие пайдо кардан ва ҳамнишин гардидани вожаҳоро Насируддини Тӯсӣ баррасӣ намуда, бо роҳи печида ва маҷоз андар маҷоз сурат гирифтани ҳодисаи мазкурро нишон медиҳад” [Саломов, 2016, с. 23-28].

Мусаллам аст, ки тавассути маҷоз таносуб дар шеър бештар баён мегардад, аммо дар дигар мавридҳо низ таносуби сухан дида мешавад. Дар сухани муқаррарӣ ва навишт калимаҳо бо якдигар вобаста ба маънои луғавияшон дар таносуб қарор гирифта ибора, ҷумла ва матн пайдо

мешавад. Масалан: Рӯз шуд. Субҳ дамид ё ин ки имшаб дар осмон мохи нав баромад.

Монанди маъно таносуб ё ин ки муносибат хусусияти асосии калимаҳо ба ҳисоб меравад. Вазифаи асосии таснифоти маъноӣ ин муайян кардани хусусият ва сифати ин ё он калима дар мувофиқа бо маъно ва шакли овозӣ ҳисобида мешавад.

Аз назари забоншинос Ж. Гулназарзода дар баробари омӯхтани хусусиятҳо ду ҷиҳати калимаро ҳангоми муайян намудани мувофиқат ошкор намудан мумкин аст.

- “ 1. ба кадом ҳиссаи нутқ мансуб будан;
2. ба кадом сохти луғавӣ-маъноӣ мутааллиқ будан” [Гулназарова, 2011, с. 24].

Бояд ёдовар шуд, ки мувофиқати калимаҳо ба ҳамдигар аз рӯи маъно муайян мегардад ва дар умум ашё ва мафҳуми воқеиятро инъикос менамояд. Калимаҳо бо ҳамдигар дар таносуб он вақт омада метавонад, ки маъноӣ муайянро доро бошанд. Адиб ҳангоми риоя кардани таносуби вожаҳо дар асари хеш хонандаро барои шинохти маънии онҳо раҳнамоӣ месозад, яъне ҳангоми хондани асар ва дарк кардани робитаҳои байниҳамдигарии вожаҳо хонанда огоҳ шуда метавонад, ки адиб ба кадом ҳодисаи таърихӣ ишора менамояд.

Забоншинос М. Саломов дар робита ба таносуби маъноӣ чунин иброз доштааст: “Таносуби сухан яке аз муҳимтарин омилҳои бунёди шеъри тоҷикӣ ба шумор рафта, он аксаран дар доираи вожаҳои фаъоли шеърӣ сурат мегирад. Бинобар ин, аз дидгоҳи лингвистӣ низ ин мафҳум бояд мавриди таҳқиқу таҳлили бештаре қарор гирад, зеро бе таносуби сухан тавлиду бунёди шеър ғайриимкон аст ва мафҳуми мазкур аз эҷодкор тақозо менамояд, ки дар доираи майдони семантикӣ ба ҳам робитаю марбут будани вожаҳои алоҳидаро бояд хуб дарк намояд ва зимни эҷоди шеър истифодаи бамавриди онҳоро риоя карда тавонад” [Саломов, 2016, с. 23-28].

Барномаи дар таносуб бо якдигар омӯхтани ин муносибатҳои маъноиро бори аввал Л. Елмслев пешниҳод кардааст. Ҳангоми омӯхтани тамоми маъноҳои воҳидҳои забонӣ ва бо якдигар муқоиса намудани онҳо ягон натиҷаи назаррас аён нахоҳад шуд. Аз ин хотир, дар шакли муқоисавӣ омӯхтани маъноӣ онҳо ва ба қисматҳо чудо кардан хусусиятҳои умумиро зина ба зина дар низоми забон муайян месозад. Дар вақти муқоиса намудани маъноҳо ду вожаи ба ҳам муқоисашаванда бояд аз ягон ҷиҳат бо ҳам умумияте дошта бошанд ва ҳамон ҷиҳати умумӣ ҳангоми муқоиса намудани маъноҳо асос шуда тавонад. Забоншиносон ин нишонро “нишонаи умумии (интегралӣ) маъноӣ ва нишонаҳоеро, ки ҳангоми муқоиса ва таносуб тафовутро муайян месозанд, нишонаҳои тафриқавии (дифференциалӣ) маъноӣ ном мебаранд” [Гулназарзода, 2022, с. 42].

Таносуб ё ин ки мувофиқат ин нишондиҳандаи маъно мебошад на худӣ маъно, чунки муносибати онҳо тавассути қонуни созгори маъноӣ ҷараён мегирад. Қонуни созгори маъноӣ бошад, онро талаб мекунад, ки вожаҳо, ки ҳангоми нутқ ба ҳам мувофиқ меоянд, бояд дар мавриди ифодаи маъноҳои худ лоақал як маъно (сема)-и умумиро доро бошанд. Пас чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки таносуби калимаҳо ҳангоми таъсири қонуни муайяншуда воситаи муҳимме барои чудо ва муайян сохтани маъноҳои мухталифи калимаҳо мебошад [Гулназарзода, 2022, с.44].

Дар байни калимаҳои забон ҳолатҳои ба ҷашм мерасанд, ки алоқамандӣ ва муносибати байни онҳоро нишон медеҳанд. Ин алоқамандӣ дар як ҳолат баёни ифодаи ду аломатро нишон дода наметавонад, яъне байни онҳо андозае ҳанӯз вучуд дорад, ки инро метавон муносибати парадигматикӣ ном бурд. Истилоҳи “парадигма” аз забони юнонии қадим гирифта шуда маънояш намуна, мисол мебошад. Ҳамчунин, ҳолати дигаре вучуд дорад, ки дар нутқ ду ва зиёда аломат нисбат ба дигар аломатҳои дар як вақт истифодашаванда таносуб ва

алокаи бештар доранд. Ин аломатҳо дар якҷоягӣ метавонанд матлабу мақсадро муайян кунанд ва онҳо синтагма ном доранд. “Синтагма” низ ба забони юнонии қадим тааллуқ дошта, маънои якҷояшавӣ, пайвастшавӣ, ҳамраъйиро дорост. Муносибати байни онҳо таносуби синтагматикӣ номида мешаванд. Забоншиносон Фердинанд де Соссюрро аввалин муаррифгари ин муносибатҳои маъноӣ донистаанд” [Гулназарзода, 2022, с. 42].

Вобаста ба таносуби маъноӣ муҳаққиқ Ж. Гулназарзода дар китоби илмии хеш андешаҳои Л.А. Новиковро баррасӣ намуда, чунин иброз медорад: “Л.А. Новиков ҷаҳор навъи таносуби маъноӣ луғавиро нишон медиҳад:

1. сигнификативӣ;
2. силсилаи а) парадигматикӣ; б) синтагматикӣ;
3. прагматикӣ;
4. сигматикӣ.

Навъи сигнификативиро маъноӣ муқаррарии луғавӣ, ки дар луғатҳо ва фарҳангҳо оварда шудааст, нишон медиҳад. Навъи силсилавиро ба ду гурӯҳ - парадигматикӣ (муносибати ҳархелаи силсилаи, ки гурӯҳи муайяни маъноӣ воҳидҳои луғавӣ ба ҳам алоқаманд ё зидмаъноро ташкил медиҳанд) ва синтагматикӣ (муносибати маъноӣ якхатта, ки дар натиҷа таносуби байниҳамдигарии онҳоро дар матн нишон медиҳад) ҷудо менамояд. Муносибати прагматикиро, ки тавассути воҳидҳои услубӣ ва пуробуранг ё ба таври дигар шоирона ифода меёбад «субстансияи мундариҷавӣ» меномад. Навъи сигматикии муносибат ашё, падида лаҳзаӣ мушаххас ва маъноӣ актуалии онҳоро ифода мекунад” [Гулназарова, 2011, с. 27].

Забоншинос М.А. Кронгауз муносибати маъноӣ луғавиро ба парадигматикӣ ва синтагматикӣ ҷудо кардааст.

Вобаста ба ин Ж. Гулназарзода чунин менигорад, ки “агар таносуби парадигматикӣ семантикаи луғавиро ҳамчун система инъикос кунанд,

муносибати синтагматикӣ имконият фароҳам меорад, ки ин система амал кунад ва маъноҳои луғавӣ дар ифода тавассути воҳидҳои калонтар муттаҳид шаванд. Таносуби синтагматикӣ аз рӯи маъноҳо муносибати якҷояи калимаҳои забон, ки дар натиҷаи ба ҳам омаданашон пайдо шудаанд, мебошад. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки синтагма дар мувофиқати маъноии ба ҳам омадани чанд калима ё дигар воҳидҳои забон, ки дар муносибати синтагматикӣ мебошанд, ба вучуд меояд” [Гулназарзода, 2020, с. 9-13].

Д.Н. Шмелёв ду тарзи асосии муносибатҳои маъноӣ – парадигматикӣ ва синтагматикиро ҷудо намуда, дигар муносибатҳои маъноиро вобаста ба мавқеъ, сабаб, тарз ва шакли истифодаи маъноӣ калимаҳоро ба ин ё он гурӯҳи муносибатҳои маъноӣ мутааллиқ медонад. Аз он ҷумла, менигорад, ки “муносибатҳои парадигматикӣ ва синтагматикӣ бо ҳам алоқаманд мебошанд. Яъне, агар калима аз ҷониби ин ё он парадигма бошад, имконияти алоқаи синтагматикиро муайян мекунад, аммо ҳамзамон, ҳуди ҳамон тааллуқ доштани калима ба ин ё он парадигма метавонад таносуби умумӣ, муносибати синтагматикиро нишон диҳад” [ниг.: Шмелёв 1964, с.130].

Муҳаққиқ Куруши Сафавӣ таносуби парадигматикиро “равобити ҷонишинӣ” ва таносуби синтагматикиро “равобити ҳамнишинӣ” ном мебарад ва чунин зикр мекунад, ки: “дар равобити ҷонишинӣ аносири ҳамгурӯҳ гардад, дар равобити ҳамнишинӣ ҳамагӣ иртиботи як унсури забонӣ бо соири аносири ташкилдиҳандаи забон аст” [Куруши Сафавӣ, 1390, с. 159].

Забоншинос Ж. Гулназарзода хулосаи ҳешро оид ба таносуби маъноӣ чунин иброз доштааст:

“1. Ду таносуби маъноӣ: парадигматикӣ ва синтагматикӣ дар маъношиносӣ мавқеи муҳим доранд.

2. Дар масири таърихи омӯзиши таносуби синтагматикӣ вижагиҳои он зина ба зина омӯхта шудааст.

3. Таносуби синтагматикӣ актантҳо ва валентнокии маъноӣ дорад.

4. Дар таносуби синтагматикӣ ҳатмияти равобити маъноӣ миёни аносир муҳим аст.

5. Вобаста ба навъҳо таносуби парадигматикӣ ва таносуби синтагматикӣ метавонанд ба ҳам оянд.

6. Валентнокии маъноӣ ва валентнокии нахвӣ фарқ доранд, яке хоси мундариҷа ва дигаре хоси ифода аст” [Гулназарзода, 2020, с.9-13].

Ҳамин тариқ, дар ташаккули маъно, таносуби маъноӣ яке аз воситаҳои муҳимтарини забон ба ҳисоб рафта, аз адиб ҳангоми офаридани асар робитаи маъноӣ ва тарзи дурусти ҳамнишин гардидани вожаҳои забонро тақозо менамояд ва дар ин замина, барои эҷоди асари мукамал заминаи боэътимод фароҳам меорад. Ҳамчунин, ҳангоми сохтани таносуби маъноӣ бештар вожаҳои мавриди истифода қарор мегиранд, ки дар аксари маврид тобиши маҷозӣ пайдо карда, барои аҳли эҷод вожаҳои ғаҷол ба ҳисоб мераванд.

Хулосаи боби якум

Дар боби якуми диссертатсия, ки қисмати назариявӣ ва таърихӣ кори илмиро дар бар мегирад, доир ба маъно ва маъношиносӣ ҳамчун як қисмати муҳими соҳаи забоншиносӣ маълумот додаем. Таҳлили илми маъно, ки яке аз мафҳумҳои асосии забон ба ҳисоб меравад дар асрҳои гуногун мавриди тавачҷуҳи забоншиносон қарор гирифта, баъдан ба соҳаи мусбақили илми забоншиносӣ табдил меёбад.

1. Ҳангоми таҳқиқи маводди таърихӣ чунин хулосабарорӣ намудем, ки доир ба илми маъношиносӣ дар асрҳои миёна дар фарҳангҳо ва осори адибон, хусусан, дар осори Асадии Тӯсӣ, Абунасири Форобӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ бо номи “илми маънӣ” маълумот пайдо кардан мумкин аст.

2. Дар забоншиносии Аврупо бошад, маъношиносӣ ҳамчун соҳаи мустақили илми забон дар охири асри XIX ва аввали асри XX ба вуҷуд омадааст. Нахустин таҳқиқ дар илми забоншиносии Ғарб асари Мишер Бреал “Маъношиносӣ. Мутолиоте пиромуни илми маънӣ” ҳисобида мешавад.

3. Дар натиҷаи таҳлили қисмати назариявӣ чунин хулоса ба даст овардем, ки калима ифодагари якчанд маъно мебошад ва вобаста ба мавриди истифода маънои луғавӣ, грамматикӣ, фразеологӣ ва маҷозии он ба вучуд меоянд.

4. Ҳангоми таҳлили назарияҳои муҳаққиқони тоҷик маълум кардан мумкин аст, ки забоншиносон Ҳ. Мачидов, Д. Хоҷаев, Ж. Гулназарзода, М. Саломов ва дигарон бо таъриҳ ба манбаъҳои асри миёна ва таҳқиқотҳои муосир доир ба ҷанбаҳои луғавию грамматикӣ ва услубии калима ҳамҷониба маълумот додаанд.

5. Дар натиҷаи таҳқиқ муайян гардид, ки илми маъношиносӣ бо соҳаҳои дигари илм, аз ҷумла, адабиёт, фалсафа, аломатшиносӣ, раваншиносӣ аз нигоҳи мафҳум ва дарки маъно робитаи мустақим дорад.

БОБИ II. ТАНОСУБИ МАЪНОИИ ВОҲИДҲОИ ЛУҒАВӢ ДАР НАМУНАИ АШӢОРИ ҲОҚОНИИ ШЕРВОНИ

Мусаллам аст, ки вобаста ба баррасии мавзуъ ва нишон додани ин ё он вижагӣ ба факту далел ва намуна рӯ овардан зарур аст, зеро ҳар андешае, ки талқин мегардад, бояд бо далел ва бурҳон тасдиқи худро ёбад. Дар илми забоншиносӣ асоси тақвияту тасдиқи пажухишҳо намуна ва мисолҳо мебошанд. Осори пурғановати адибону шоирон маводди беминнатест дар ин равиш. Маҳорату малакаи ҳар як шоир ё нависанда ҳангоми истифода бурдани вожа ё луғат дар ду марҳила ба назар расида метавонад: марҳилаи аввал тарзи истифодабарии калимаро дар бар мегирад, марҳилаи дуюм обуранги бадеӣ бахшидан ба воҳидҳои луғавӣ мебошад. Назар ба ин гуфтаҳо забоншинос Д. Ҳоҷаев дар “Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик” овардааст, ки “калима, вақте ки ба ҳайати қавлу калом ворид мешавад, тамоми имкониятҳои маъноӣ, услубӣ ва савтии он рӯйи кор меоянд” [Ҳоҷаев, 2017, с. 18-19]. Вобаста ба объект ва предмети мавзуи баррасишаванда, ҳамзамон, ду чанба – хусусияти забони осор ё асари эҷодкор ва вижагиҳои забон дар марҳилаи муайян дар намунаи осор ё асари адиб ё нависанда нишон дода мешавад.

Дар асрҳои миёна донишмандони тоҷик дар асарҳои хеш оид ба бисёр масъалаҳои забоншиносӣ андешаронӣ карда, таълифотҳои мукаммале низ анҷом додаанд. Ба андешаи забоншинос Д. Ҳоҷаев дар гузашта донишмандони илми луғат бештар ба маърифати ҷиҳати маъноии калима эътибор додаанд. Аз ин ҷост, ки дар китобҳои фалсафию мантиқ ва улуми сегонаи адабӣ гоҳо ба хусусиятҳои луғавии калимаҳо ба мисли сермаъноӣ, муродифоти онҳо, антонимия ва омонимия, маънои аслию маҷозии калимаҳо низ эътибор додаанд [Ҳоҷаев, 2011, с. 21].

Ҳар як забоншиноси тоҷик вожаҳои муродифиро вобаста ба таҳқиқу таҳлили илмии хеш шарҳу тавзеҳ додааст. Гурӯҳи аввал маънои якхела доштани якчанд вожаҳоро, гурӯҳи дигар ба ҳам наздикии маънои онҳоро,

гурӯҳи сеюм як мафҳумро ифода кардани онро ва баъзеи дигар як ашёро ифода кардани калимаҳоро муродиф гуфтаанд.

Назари забоншинос Д. Хоҷаев вобаста ба муродифоти луғавӣ чунин аст: “Калимоти синонимии мутлақ дар забон вучуд надоранд, зеро ҳар як калимаи муродиф бо ягон тобиши нозуки маъно, ки, одатан, дар матн равшан мешавад, фарқ менамоянд” [Хоҷаев, 2011, с. 46]. Ҳамчунин, муҳаққиқ андешаҳои Насируддини Тӯсиरो чунин меорад: “Ҳар як калима аз рӯйи далолати маъно аз ҳам чудоянд, яъне ҳар як калима барои ифодаи маънои мустақилу мушаххасе хизмат менамояд” [Хоҷаев, 2011, с. 46].

Аз назари забоншинос М. Муҳаммадиев “муродифҳо яке аз воситаҳои муҳимми пурра ва ҷозибанок тасвир намудани предмет ва ҳодисаву воқеаҳои гуногун мебошанд. Онҳо воситаи бой намудани таркиби луғавӣ, дилчаспу мухтасарбаёнӣ ва дар шаклу намудҳои беҳтарин ифода намудани фикр мебошанд” [Муҳаммадиев, 1962, с. 27].

Андешаҳои забоншинос Ж. Гулназарзода доир ба муродифот чунин аст: “Муродифот, хел ва навъҳои он аз падидаи забониест, ки дар меҳвари луғатшиносӣ, маъношиносӣ, услубшиносӣ, сарфу наҳв чарх мезанад. Омӯзиши муродифоти луғавӣ дар ҳиссаҳои нутқ барои ошкор сохтани вижагиҳои муҳими муродифот ва муносибатҳои мураккаб ва гуногунсохти системаи луғавӣ-маъноӣ шароит фароҳам меорад” [Гулназарзода, 2022, с. 231].

Забоншиносони тоҷик дар қорҳои илмии хеш оғоз аз асри миёна вижагиҳои луғавии мутазодҳоро таҳлилу баррасӣ намудаанд. Масалан, Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ дар шарҳи луғат доир ба ҳодисаҳои луғавию маъноии вожаҳо маълумот додааст, ки иртибот ба баҳши луғатшиносӣ доранд ва дар мавриди мутазодшавии вожаҳо аз як порчаи шеърӣ вожаҳои “**баландиву пастӣ, нестиву ҳастӣ, осмону замин, гармиву сардӣ, хушқу тарро** ҳамчун мутазодҳо чудо кардааст” [Хоҷаев, 2013, с. 218].

Ба андешаи забоншинос Ҳ.Талбакова “муқобилгузорӣ дар назм ниҳоят зиёд истифода гардида, боиси таъсирбахш ва пуробурангу ҷолиб ифода ёфтани фикр мешавад ва насри бадеӣ аз ин истисно нест, зеро

зиндагӣ худ аз тазоддҳо иборат буда, тасвири ҳамин тазоддҳо нависандаро водор мекунад, ки аз калимаҳои зидмаъно фаровон истифода барад. Зидмаъноӣ бештар хоси калимаҳои ифодакунандаи аломату хусусият мебошад, вале ин ҳаргиз маъноӣ онро надорад, ки танҳо сифату зарфҳо антоним мешуда бошанд” [Талбакова, 2008, с. 8].

Ба андешаи забоншинос У. Саъдуллоев, “калимаҳои ифодакунандаи амал ва ҳолатҳои мухталифи объект ҳам муносибати зидмаъноӣро ифода карда метавонанд. Мавриди зикр аст, ки асари бадеӣ бе зидмаъноӣву муқобилгузори ҷон фасоҳате дошта наметавонад” [Саъдуллоев, 2013, с. 109].

Дар илми забоншиносии тоҷик гурӯҳи вожаҳои, ки таркиби овозии яхела дошта, аммо маъноҳои гуногунро доро мебошанд, ба категорияи луғавии омонимҳо дохил намуданд.

Муҳаққиқи забоншиносии тоҷик Д. Хоҷаев ҳангоми баррасии афкори забоншиносони асрҳои миёна доир ба омонимҳо андешаи Насриддини Тӯсиро баррасӣ намуда, чунин меорад, ки “гурӯҳи дигари калимаҳоро Насируддини Тӯсӣ калимаҳои “мушокалот” номидааст, ки бо истилоҳи забоншиносии муосир ин ҳодисаи лексикиро омонимия (калимаҳои ҳамовоз) меноманд” [Хоҷаев, 2011, с. 47].

Забоншинос Р. Ғаффоров вобаста ба ин андешаҳои хешро чунин иброз мекорад: “Агар маъноӣ нав дар калимаҳои сермаъно ба маъноӣ аслии калимаҳо алоқаи мустақам дошта бошанд, пас, маъноҳои, ки калимаҳои омонимиро фаро мегиранд, тамоман алоҳида ва мустақиланд” [Ғаффоров, 1990, с. 16-18]. Ба таври дигар қайд намоем, “тағйири маъноӣ калима, ки оқибат боиси ташаккули ду категорияи лексикӣ – полисемия ва омонимия мегардад, дар заминаи қонуниятҳои махсуси лингвистию ғайрилингвистӣ сурат мегирад. Ин қонуниятҳо тавассути ассотсиатсияҳои муайяни умумиятдиҳанда воқеъ мегарданд, ки дар заминаи шабоҳати сохти зоҳирии ашёҳо, ҷонагии амалиёти онҳо ва муносибати ҷузъу кул падида омадаанд” [Рустамов, 1984, с. 274].

Аз назари забоншинос М. Саломииён “истифодаи бамавриди омонимҳо дар забони шеър ба ҳунари эҷодӣ ва истеъдоди суханшиносии эҷодкор саҳт марбут аст. Зоҳирёбии маъноии омонимҳо ба матн бадеӣ саҳт марбут аст, яъне вожае, ки ба ҳайси омоним истеъмол гардидааст, танҳо дар доираи матн маънои худро зоҳир менамояд. Бинобар ин, берун аз матн мавҷудияти омоним ғайриимкон аст” [Саломииён, 2020, с. 101].

Доир ба вожаҳои сермаъно ва ифодаи семантикии онҳо забоншиносони тоҷик оғоз аз асри миёна то солҳои охир дар рисолаҳои таълифнамудаи хеш ақидабаёнӣ кардаанд.

Муҳаққиқи тоҷик Д. Хоҷаев доир ба ду навъ чудо кардани гурӯҳи калимаҳои сермаъно андешаҳои Насируддини Тӯсиро чунин овардааст: “Аз назари Насируддини Тӯсӣ, калимаҳо дар натиҷаи мушобаҳат ва ё тобишҳои нозуки услубӣ ба сермаъноӣ майл мекунанд, ки дар байни он маъноҳо умумияте дида мешавад. Чунончи, мафҳуме, ки калимаи “чашма”-ро ифода мекунад, дар ифодаҳои “чашмаи об”, “чашмаи тарозу”, “чашмаи офтоб” умумият дорад” [Хоҷаев, 2011, с. 47].

Ба андешаи забоншинос М. Саломииён яке аз омилҳои сермаъно гардидани вожаҳо нутқи гуфтугӯӣ ба ҳисоб рафта метавонад: “Нахустин ҷанбаи сермаъно гардидани калимаҳо ин, пеш аз ҳама, дар нутқи гуфтугӯӣ сурат мегирад, чунки ҳар як гӯянда нутқашро вобаста ба вазъи эҳсосию равонии худ баён менамояд, яъне зимни муошират гӯянда ҷаҳд бар он мекунад, ки аввалан, нутқаш кӯтоҳ бошад, сониян, ахбори ифоданамудааш ба шунаванда очилан бирасад ва аз ӯ ҷавоб бигирад. Бинобар ин дар ҷараёни гуфтор воҳидҳои забон аз қабилӣ фонема, калима, ибора ва ҷумла ба таври ихтисор ифода меёбанд ва батадрич ин раванд ба забони осори бадеӣ роҳ меёбад ва яке аз воситаҳои ифодаи ҳаёлангез дар нутқи бадеӣ мегардад” [Саломииён, 2020, с. 25].

Назари муҳаққиқи тоҷик Ҳ. Мачидов доир ба вожаҳои сермаъно чунин аст: “Калимаҳои сермаъно ду ва ё зиёда маъноҳои луғавиро ифода мекунанд. Ҷиҳати муҳими калимаҳои сермаъно он аст, ки паҳлуҳои гуногуни ҳодисаҳои воқеиро дар шакли як калима акс мекунад ва ҳамаи

он маъноҳо ба ҳам алоқамандӣ мебошанд ва ин хусусияти муҳимми калимаҳои сермаъно ба ҳисоб меравад” [Мачидов, 2007, с.46].

Воҳидҳои луғавии забон дар ашъори Ҳоқонии Шервонӣ вобаста ба маҳорату малака ва нигориши эҷодкор дар низоми маъно дар худии худ ва дар таносуб бо якдигар инъикос ёфтаанд. Воҳидҳои луғавӣ дар заминаи таносуб бо якдигар имконияти маъноии худро ҳангоми корбурд бештар нишон дода метавонанд. Як воҳиди луғавӣ метавонад бо воҳиди луғавии дигар дар таносуби зидмаъноӣ, сермаъноӣ, топонимӣ, меронимӣ, муродифотӣ қарор дошта бошад. Вобаста ба воҳидҳои луғавӣ муҳаққиқ Ж. Гулназарзода чунин ибрази ақида намудааст: “Дар муродифот вожаҳои аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздик, дар мутақобил силсилаи зидмаъно, дар сермаъноӣ силсилаи тобишҳои маъноии як вожа, дар ҳамгунӣ ё ҳамовозӣ ифодаи маъноҳои гуногун тавассути як қиёфаи овозӣ вожаҳо муттаҳид мегарданд” [Гулназарзода, 2022, с. 218-219]. Мавриде мешавад, ки воҳиди луғавӣ дар матн ин имкониятро бештар пайдо мекунад. Дар ин рост, аз як тараф, имконияту шароити маъноии воҳиди луғавӣ даст диҳад, аз тарафи дигар, услубу нигориш, истеъдоду донишу ҷаҳонбинии эҷодкор метавонад таъсиргузор бошад. Дар ин замина вижагиҳои услубӣ-фардӣ низ ошкор мегардад. Ҳар як шоир дар баробари он ки дар қолабҳои муайяншудаи адабӣ шеър эҷод мекунад, ҳамзамон, ба раванди инкишофи забон низ таъсири амиқ мерасонад, зеро шахси эҷодкор на танҳо офарандаи каломи мавзун, балки ашхосест, ки бо эҷоди шеър дар инкишофи ҷанбаҳои луғавию маъноӣ нақши муҳимме мегузоранд. Солҳои охир аз ҷониби муҳаққиқони тоҷик дар бораи хусусиятҳои семантикии осори адибон таҳқиқоти илмии зиёде рӯйи ҷоп омадаанд, аммо хусусиятҳои семантикӣ ва воҳидҳои луғавии ашъори Ҳоқонии Шервонӣ бори нахуст мавриди омӯзишу баррасӣ қарор негарад. Вобаста ба ин дар намунаи ашъори Ҳоқонии Шервонӣ аз муродифот оғоз намуда, маъноӣ воҳидҳои луғавиро баррасӣ менамоем.

2.1. Хусусияти маъноӣ ва услубии муродифот

Дар забоншиносии тоҷик назар ба дигар категорияҳои луғавӣ омӯзиш ва баррасии ҷиҳати маъноии калима васеътар аст, чунки дар тағйироти луғату грамматикаи забон имкониятҳои назм аз наср бештар ба назар мерасад ва масоили гуногун, монанди калимаҳои ҳаммаъно, муқобилмаъно, сермаъноии вожаҳо, тағйири маъно ва дигар хусусиятҳоро доро мебошанд.

Яке аз муҳимтарин категорияҳои таркиби луғавии забон – ин муродифот ба ҳисоб рафта, вожаҳоеро дар бар мегирад, ки аз ҷиҳати маъно наздик ва баъзан баробаранд, ки тафовути байни онҳо дар баъзе хусусиятҳои услубияшон ба назар мерасад. Гарчанде сарчашмаҳои пайдоиши муродифот гуногун бошад ҳам, хусусияти умумии ҳамаи онҳо як чиз ба ҳисоб меравад, яъне луғати забонро ғанитар мегардонанд.

Доир ба сарчашмаҳои пайдоиши муродифот забоншиносии тоҷик М.Н. Қосимова чунин ибрози ақида кардааст: “Муродифот яке аз воситаҳои бойшавии таркиби луғавии забон ва инкишофи нутқ буда, дорои хусусиятҳои гуногуни услубианд. Манбаъҳои пайдоиши муродифот дар забон, аз рӯи таҳқиқи забоншиносон, чунинанд: а) калимасозӣ; б) ворид шудани калимаҳо аз забони гуфтугӯйӣ ва шеваҳо; в) иқтибоси калимаҳо аз забонҳои дигар; г) эвфемизмҳо” [Қосимова, 2003, с. 86].

Ҳ. Мачидов менигорад, ки “Ба назари мо, ду ва ё зиёда калимаҳои бо яке аз маъноҳои луғавии худ ба ҳам наздик ва гоҳо баробар, ки мансуби як гурӯҳи лексикиву грамматикӣ буда, аз ҳам бо тобишҳои дигари маъноӣ, мавридҳои истеъмор ва рангубори мухталифи эҳсосотии худ фарқ мекунад, бояд муродиф ё муродифоти луғавӣ номида шаванд” [Мачидов, 2007, с. 76].

Ҳар як асри таълифнамудаи адибонро дар он маврид хушоҳангу пурмазмун ва саҳеҳу дилчасп гуфта метавонем, ки аз вожаҳову ибораҳои

бешумори таркиби луғавии забон барои суфтаву шинам ва ба хонанда таъсири манфӣ расонидани асараш ҳамонеро бояд интиҳоб карда бошад, ки нияти эҷодии ӯро ба хубӣ ифода карда тавонад. Маҳорати суҳандонӣ ва таркиби бойи луғавии эҷодкор дар он маврид ба назар мерасад, ки барои равшании ифодаи фикру завқ аз вожаҳо интиҳобу истеъмоли дуруст карда бошад. Дар эҷодиёти нависандагон калимаву ифодаҳои шаклан гуногуни ҳаммаъно дорои аҳаммияти махсус мебошанд. Кӯшиши ҳар як адиб он вақт зоҳир мегардад, ки вожаҳои бақорбурдааш ҳам аз нигоҳи мазмун ва ҳам аз ҷиҳати оҳангу талаффуз ба хонанда дилчасп бошад. Доир ба ин забоншинос Ш. Ҳайтова чунин ибрози андеша кардааст: “Ин дар назари аввал агар кори осон намояд, вале ҳангоми қорбасти намудан чунин амал саҳл нест, чунки ҳар суҳан ҷоёву ҳар нуқта мақома дорад, яъне мувофиқи мазмуни матн ва тартиби ҷумлаву оҳанг бояд ҳар як муродиф дар мавриди худаш истифода шавад. Масалан, мо гуфта наметавонем, ки “айнии ӯ пур аз ашк шуд”, мо мегӯем “чашии ӯ пур аз ашк шуд” [Ҳайтова, 2007, с. 92].

Вобаста ба ин, забоншинос М. Норматов низ ақидаҳои худро доир ба муродифот қайд намудааст [Норматов, 1995, с. 44]. Забоншиносони тоҷик доир ба масъалаи муродифҳои луғавӣ тавачҷуҳи хоса зоҳир намуда, як қатор қорҳои илмиро рӯи ҷоп оварданд. Асарҳои ба ин мавзӯ бахшидашудаи забоншиносони тоҷик, мисли М. Муҳаммадиев, Н. Маъсумӣ, Р. Ғафқоров, Б. Қамолӣддинов, Ҳ. Маҷидов, С. Ҳошимов, Д. Ҳоҷаев, М. Мирзоева, М. Саломов, Ж. Гулназарзода, С. Ҷураева, М. Ҳолиқов дигарон мебошанд, ки эшон дар нигоштаҳоиашон доир ба ин мавзӯ андешаҳои хешро баён кардаанд.

Аз таҳрих забоншиносон чунин андеша доранд, ки дар ягон забон ду калимаи қуллан ҳаммаъно вуҷуд дошта наметавонад. Вобаста ба ин забоншинос М. Саломӣён ақидаҳои Қуруши Сафавиро чунин овардааст: “Маъмулан ба ҳангоми таърифи ҳаммаъноӣ чунин гуфта мешавад, ки агар ду вожаи ҳаммаъно ба ҷойи якдигар ба қор раванд, дар маънӣ занҷираи

гуфтор тағйире ҳосил намеояд, вале бояд таваччуҳ дошт, ки дар ҳеч забоне ҳаммаъноии мутлақ вучуд надорад, яъне ҳеч ду вожаеро наметавон гуфт, ки дар тамоми ҷумлаҳои забон битавонанд ба ҷойи якдигар ба қор раванд ва тағйире дар маънои он занҷира падида наёваранд” [Саломиён, 2020, с.47].

Дар таҳқиқоти муродифот назар ба дигар забоншиносон саҳми М. Муҳаммадиев бештар аст. М. Муҳаммадиев дар забон маънову мавқеи мутлақ доштан ва қомилан баробар будани муродифҳоро номумкин ҳисобида қайд мекунад, ки “дар забон муродифҳои айнан баробар вучуд дошта наметавонанд, ҳатто қалимаҳои аз забонҳои дигар ба забони муайян ба маънои қалимаи мавҷуда гузашта ҳам, ки то муддате он қалимаҳо дар забон чун муродиф боқӣ мемонанд, қалимаҳои айнан баробармаъно буда наметавонанд, зеро онҳо ба ҳар ҳол бо тобишҳои худ аз ҷиҳати маъно ва андозаи истеъмол фарқ мекунанд” [Муҳаммадиев, 1962, с.15].

Бояд зикр кард, ки барои боназоқату бонафосат гаштани забони ашъори шоир, равону суфта гаштан ва обуранги бадеӣ бахшидан ба он муродифот нақши барҷаста мегузоранд. Гарчанде забони тоҷикӣ сарчашмаи асосии пайдоиши муродифҳо ба ҳисоб меравад, аммо дар баъзе мавридҳо муродифи вожаҳои забони тоҷикӣ вожаҳои иқтибосиро дидан мумкин аст, махсусан, вожаҳои иқтибосии арабӣ. Ҷиҳати тафовут доштани муродифҳоро аз рӯи андозаи истеъмол ва обуранги мухталиф метавон фарқ кард, зеро, агар яке аз муродифҳо серистеъмол бошад, дигаронашон қамистеъмоланд ё аз истеъмол баромадаанд. Мавқеъ ва дараҷаи истеъмоли ҳар як муродифро вобаста ба матн метавон муайян кард.

Аз нуқтаи назари забоншиносон, пайдо кардани осори шоир ё нависандае, ки дар эҷодиёташ муродифотро мавриди истифода қарор надода бошад, номумкин аст. Вобаста ба ин аз ашъори Ҳоқонии Шервонӣ вожаҳои муродифии тоҷикӣ ва арабиро, ки хеле зиёд ба ҷашм мерасанд,

мавриди таҳлил қарор додем. Чунончи, калимаҳои аслии тоҷикии **чаҳон**, **чарх**, **дунё**, **гетӣ** бо калимаҳои арабии **дахр**, **олам** ва **фалак** ҳамчун муриди истифода шудаанд.

Дар **чаҳон** ҳеч сина беғам нест,

Ғамгусорӣ зи кимиё кам нест [Хони маънӣ, 2011, с. 365].

Ба **чархи** ганданогун-бар ду нон биниву як хӯша

Ки як деги туро кашниз н-ояд з-он дуто нонаш [Хони маънӣ, 2011, с. 344].

Ҳама кас ошиқи **дунёву** мо фориг зи ғам, зеро,

Ғами маъшуқи сагдил ҳаст бар ушшоқи сагҷонаш [Хони маънӣ, 2011, с. 346].

Андар қиморхонаи чарху работи **дахр**,

Чинсе ҳарифу ҳамнафасе мизбон маҳоҳ [Ҳазор ғазал аз сад шоир, 2011, с. 49].

Сафар берун аз ин **олам** куну болои ин **олам**,

Ки дил з-ин ҳар ду мустағнист, бартар з-ину он донаш [Хони маънӣ, 2011, с. 455].

Бидидӣ чав ба чав **гетӣ**, надорӣ чав дар ин хирман,

Махар, чун тарки чав гуфтӣ, ба як чав ноzi дехқонаш [Хони маънӣ, 2011, с. 344].

Фалак қачравтар аст аз хатти тарсо,

Маро дорад мусалсал роҳибосо [Хони маънӣ, 2011, с. 335].

Вожаҳои **дахр**, **олам**, **фалак** чиҳати баромадашон арабист ва дар фарҳанг маъниҳои зиёдеро ба худ касб кардаанд, аммо як маънии онҳо “чаҳон ва гетӣ ба ҳисоб меравад” [ФТЗТ, Ҷ. 1-2, с. 911; с. 399]. Дар байтҳои зикргардида ин вожаҳо ба маънои аслии **чаҳон**, **дунё** қорбурд гардидаанд. Вожаи “**гетӣ** низ дорои ҳамин маъност” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 262]. Вожаи **чаҳон** шакли муарраби **геҳон** буда, дар забони паҳлавӣ дар шакли “gehan” истифода мешуд. Ин вожа маънои **гетӣ**, **дунё**, **олам**, **кайҳон**, **кураи заминро** дорад [ФА, с. 416] ва ба маънои феъли чаҳидан низ истифода мешавад

[ФТЗТ, Ч. 2, с.777]. Дар байт бошад, ба маънои асли корбаст гардида, миёни муродифоти худ ба вазифаи сарсилсила омадааст. Шоир дар байти дигар вожаи тоҷикии **чархро** истифода кардааст, ки маънои ҳар чизи гирд, ки ба даври меҳвари худ мегардад, гилдиракро дорад [ФТЗТ, Ч. 2, с.539], аммо шоир маънои маҷозии он, яъне осмон, сипеҳр, фалакро дар назар дорад.

Бояд қайд кард, ки муродифҳо яке аз категорияи мураккаби забон ба ҳисоб мераванд. Дар низоми забон муродифҳои луғавӣ, муродифҳои воҳидҳои фразеологӣ, морфологӣ, нахвӣ ва ғайра мавҷуданд, ки мавриди таҳқиқоти алоҳида қарор доранд. Дар таҳқиқот танҳо ба хусусиятҳои муродифоти луғавӣ эътибор дода мешавад. Вожаҳои муродифии **шамъ** ва **чароғ** дар байт ба маънои маҷозӣ корбаст гардидаанд.

Чон шуд сиёҳ чун дили шамъ аз тафи чигар,

Пас ҳамчу шамъ аз мижа хуноби зард хост [Хони маънӣ, 2011, с. 361].

Акнун чу **чароғ** аст ба куштан дархӯр,

Бар натъ нишаста ашкрезон бар дар [Хони маънӣ, 2011, с. 363].

Вожаи **шамъ** баромади арабӣ дорад ва ҳисме мебошад, ки аз махлути оҳаку асиди сулфур месозанд ва миёни он фатила қарор медиҳанд барои равшан кардан [ФФА, 1389, с. 709]. Дар ин ҷо ба маънии маҷозӣ истифода шудааст. **Чароғ** олоте мебошад, ки дар торикӣ онро барои рушноӣ додан равшан кунанд [ФФА, 1389, с. 425] ва вожаи аслии тоҷикӣ буда, ба маънои маҷозии фарзанд низ истифода бурда мешавад [ФТЗТ, Ч. 2, с. 527].

Зарра намояд **офтоб**, ар ба чамоли ту расад,

Айни камол хаста бод, ар ба чамоли ту расад [Хони маънӣ, 2011, с. 373].

Хуршед, ки моҳ дар инон дорад,

Чун соя давида дар рикебаш бин [Хони маънӣ, 2011, с. 434].

Вожаи **хуршед** ва **офтоб** таърихи пайдоиши тоҷикӣ доранд, вожаи **хуршед** ба маънои офтоб, шамс [ФТЗТ, Ч. 2, с. 509], вожаи **офтоб** бошад,

маънои “хуршед, шамс, меҳр, маҷозан маҳбуба, маъшуқа, шароб, бода” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 939]-ро доро мебошанд.

Дур аз ту гузашт рӯзи умрам,

Наздик шуд **офтоби** зардам [Ҳазор ғазал аз сад шоир, 2011, с. 939].

Дар байти мазкур муроди Хоқонӣ ба ҳам омадани ёрону аз ҳам ҷудо шудани онҳо мебошад.

Хоқонӣ дар ашъори хеш муродифҳоро мавриди истифода қарор додааст, ки дорои сарсилсилаи худ мебошанд, яъне ҳамон вожае сарсилсила шуда метавонад, ки бештар бори маънӣ кашида, нисбат ба калимаҳои муродифи меҳвари худ дар ҷойи аввал қарор гирад. Масалан, вожаи **ақл** маънии умумӣ дорад ва муродифҳои он монанди **хирад**, **зеҳн**, қобилияти фикр, фаҳм, мавқеъ ва дараҷаи истеъмоли хусусиятҳои услубии хешро доро мебошанд.

Дар байтҳои зерин вожаҳои **ақл** ва **хирад** ҳамчун муродифоти асли оварда шудаанд, аммо вожаи **ақл** дар байти дувум маҷозан шодии азҳадгузаштаро ифода мекунад.

Бар сари **ақл** остине мезанам,

Аз дари сабр остоне меканам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 415].

ё дар ҷои дигар:

Ҳанӯзам **ақл** чун тифлон сари бозича медорад,

Ки онро ранҷун ҳуққа ба бозӣ кард хайронаш [Ҳони маънӣ, 2011, с. 342].

Хирад ноэмин аст аз таб, аз он хирзаш кунам хайрат,

Чу Мӯсо зинда дар тобут аз он дорам ба зиндонаш [Ҳони маънӣ, 2011, с. 442].

Вожаи **ақл** маънои “хирад, идроки дарёфт, қобилияти фикр, зеҳн” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с.114]-ро дорост. **Хирад** аслан, вожаи тоҷикӣ ва маънои “ақл, ҳуш, зеҳн” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 479]-ро дар худ касб кардааст. Ин вожаҳо дар байтҳои овардашуда ба маънои аслии ақлу фаросат корбаст шудаанд.

Дар баъзе мавридҳо муродифҳое, ки ҳаммаъноянд, аммо ҳамвазн нестанд, вохӯрдан мумкин аст. Шоирон барои тасвири эҳсосоти олии ишқ вожаи рухро, ки ҳиссаи зебоии рӯй ба ҳисоб рафта, аз лиҳози ранг ба гул шабоҳат дорад ва барои фасоҳату назокати сухан мувофиқтар мебошад, мавриди истифода қарор медиҳанд. Хоқонӣ низ ҳамаи муродифоти ин вожаҳоро устодона ба риштаи назм кашидааст.

Рӯйи гандумгуни \bar{u} дар чашми мох,

Хори роҳи Қаҳкашон хоҳад шикаст Хони маънӣ, 2011, с. 367].

Оташи **рухсори** \bar{u} дидам, сипанди \bar{u} шудам,

Бе ман аз ман наъра сар барзад, пушаймон омадам [Хони маънӣ, 2011, с. 358].

Гар барои шӯрбое бар дари инҳо шавӣ,

Аввалат сикбо диҳанд аз **чеҳра**, он гаҳ шӯрбо [Хони маънӣ, 2011, с. 306].

Гар на шаб астӣ, **рухаш**, кай шавадӣ бениқоб,

В-ар на май астӣ сараш, кай шавадӣ пуршағаб [Хони маънӣ, 2011, с. 357].

Дар байтҳои зикргардида вожаи **рӯй** вазифаи сарсилсиларо иҷро карда, вожаҳои **чеҳра**, **рух**, **ораз**, **чамол** ва **сурат** муродифоти он ба ҳисоб мераванд.

Шоир дар ҷойи дигар вожаи **рӯйро** дар ибораи “рӯй даркаш” ба маънии маҷозӣ ранҷиш, қаҳр кардан аз касе ва дар ибораи “чеҳраи умр” вожаи **чеҳраро** ба маънои хубӣ ё бадии умр мавриди корбурд қарор додааст.

Душманонро, ки чунин сӯхта дорандам ҳол,

Роҳ бидҳеду ба **рӯйи** ҳама дар бикшоед [Хони маънӣ, 2011, с. 323].

Хамчун маҳакат чу **чеҳра** бихрошанд,

Бар **чеҳра** нишони содиқӣ бояд [Хони маънӣ, 2011, с. 376].

Оташи **рухсори** \bar{u} дидам, сипанди \bar{u} шудам,

Бе ман аз наъра сар барзад, пушаймон омадам [Хони маънӣ, 2011, с. 418].

Чашми замонаро фалак мили завол даркашад,

Гар назари газанди ӯ сӯйи **чамоли** ту расад [Хони маънӣ, 2011, с. 373].

Гуфтам, к-аз баҳри харҷ ҳада пазирад зи ман,

Орази симини ту ин рухи зарринсалаб [Хони маънӣ, 2011, с. 358].

Ин худ чӣ **сурат** аст, ки ман пойбасти ӯям

В-ин худ чӣ офат аст, ки ман зердасти ӯям [Хони маънӣ, 2011, с. 405]?

Вожаҳои **рӯй**, **чехра**, **рухсор** аз ҷиҳати баромад тоҷикӣ мебошанд. Калимаи **рӯй** маъноҳои “чехра, рухсор, сатҳ, боло, ҷониб, сӯй, тараф: канор, имкон, чора, сабаб, боис, вачҳ, ҷуръат, тавоноӣ, тоқат, тоб” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 155]-ро **чехра** маъноӣ “рӯй, талъат; симо, сурат, сурат, шаклу шамоил; манзара, намуд ва маъноӣ маҷозии дидор, мулоқот” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 538]-ро “**рухсор** як бари рӯй, гуна, чехра” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с.155]-ро ифода мекунанд.

Муродифҳои дигари ин вожаҳои **чамол**, **ораз**, **сурат** арабиасланд, вожаи **чамол** маъноӣ хушрӯй, зебой, ҳусн, хубии сурат маҷозан рӯйи зебо, чехраи тобону дурахшон [ФТЗТ, Ҷ.2., с.580], **ораз** маъноӣ ҳар ду чаккаи рӯй, рухсора, чехра ва рӯй [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 920], аз вожаи **сурат** бошад, зоҳир, шакл, намуд, ҳайъат, намуди зоҳирии инсонро дарк кардан мумкин аст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 275].

Ҳоконӣ дар байти зерин вожаҳои **дуредгар**, **сухантарош** ва **наччорро** ҳамчун муродифи якдигар ба риштаи назм кашидааст.

Аз сӯйи падар **дуредгарам** дон,

Устоди **сухантароши** даврон.

Аз бирри Ҳақоикам сабукбор,

Бар моидаи Али **наччор** [Хони маънӣ, 2011, с. 214].

Вожаи **начҷор** таърихи баромади арабӣ дорад ва дар луғат ба маънои дуредгар, чӯбтарош шарҳ ёфтааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 847]. Вожаҳои **дуредгару начҷор** ба маънои асосӣ корбаст гардида, муродифи ин вожаҳо – **сухантарош** ба маънои маҷозии сухандон, сухансанҷ, сухангӯи хуб, шоир, адиб омадааст.

Қобили зикр аст, ки забоншиносон роҳҳои пайдоиши муродифотро дар ҳар як забон гуногун шарҳ додаанд. Агар дар як забон пайдоиши муродифот аз ҳисоби лаҳҷаҳо бошад, дар забони дувум ворид шудани вожаҳои фаровон аз ҳисоби забонҳои дигар ба ҳисоб мераванд, ки боиси инкишофи забон мегарданд ва таркиби луғавии забонро ғанӣ месозанд.

Аз рӯйи лексикаи осори Хоқонии Шервонӣ маълум мегардад, ки аксаран муродифоти забони шоирро вожаҳои тоҷикиву арабӣ ташкил медиҳанд.

Донаи дур, ки амонат ба шумо додастам,

Он амонат ба ман **эмин** зи зарар боздихед [Хони маънӣ, 2011, с. 327].

Аз кафи айём **амон** кас наёфт,

В-аз равиши даҳр замон кас наёфт [Хони маънӣ, 2011, с. 362].

З-он баҳори **офият**, к-айём дошт,

Ёдгор акнун гиёе монда нест [Хони маънӣ, 2011, с. 360].

Аҳл бар рӯйи замин ҷустем, нест,

Ишкро як нозанин ҷустем, нест [Хони маънӣ, 2011, с. 360].

Кори гетиро навое монда нест,

Рӯзи **роҳатро** бақое монда нест [Хони маънӣ, 2011, с. 360].

Донӣ, ки **осуда** кист дар олам?

Он ки мақбули аҳли олам нест [Хони маънӣ, 2011, с. 365].

Вожаҳои **эмин**, **амон** **офият**, **аҳл**, **роҳат** арабиянд. Вожаи **амон** маънои фароғат, осоиш, саломатӣ; маҷозан паноҳ; наҷот [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 64], **офият** маънои тандурустӣ, саломатӣ, сиҳат, маҷозан осудаҳолӣ, оромӣ, амонӣ, дурустшавӣ, ислоҳшавӣ [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 938], вожаи **аҳл**

маънои зан, аёл, аъзои хонавода, мардум, халқ, лоиқ сазовор, тифоқ, мансуб [ФТЗТ, Ҷ. 1, с.100], “**эмин** маънои беҳавф, хотирчамъ, осуда, **роҳат** маънои осудагӣ, осоишӣ ва истироҳат” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с.170]-ро доро мебошанд Хоқонӣ вожаи **аҳдро** ба маънои маҷозии осудаҳоли, оромӣ мавриди истифода қарор додааст.

Вожаи **осуда** таърихи пайдоиши тоҷикӣ дорад ва дар луғат ба маънои “беғам, беташвиш, дар осоиш буда, хотирчамъ, ором, тинч, роҳат” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с.38] шарҳ дода шудааст. Дар байтҳои зикргардида Хоқонӣ муродифҳои **офият, амон, эмин, осударо** ба маънии асли, яъне тинчиву амонӣ ва осудагӣ ба риштаи назм кашидааст.

Цайбу **гесӯи** вушоқону бутонбоз кунед,

Тавку дасторчаи асбу сатар бикшоед [Ҳазор ғазал аз сад шоир, 2011, с. 323].

Аз ишқи дӯст бин, ки чӣ омад ба рӯи ман,

К-аз ғам маро бикӯшту наёзурд **мӯйи** ман [Ҳони маънӣ, 2011, с. 431].

Юсуфи гумгаштаи мо зери банди **зулфи** туст,

Гаҳ-гаҳе моро хабар з-он зулфи ҳам дар ҳам фирист [Ҳони маънӣ, 2011, с. 367].

Дар ин гурӯҳи муродифот вожаи “**мӯй**” вазифаи сарсилсиларо иҷро мекунад ва дар луғат маънои асосии он “найчаҳои маҳин ва нозук, ки дар сар, рӯй ва дар пусти бадани инсон мерӯяд” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с.689] шарҳ ёфтааст.

Муродифоти дигари ин вожа **зулф** ва **гесӯ** хоси забони тоҷикӣ мебошанд. Вожаи **зулф** маънои ҳалқаи мӯй ва **гесӯ**, вожаи **гесӯ** маънои “мӯйи занон, мӯйи дарози занон; мӯйи бофтаи занон, печа, милла, кокул” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 261]-ро ба худ касб кардаанд.

Тибқи назари забоншиносон вожаҳои, ки миёни ҳам муносибати муродифӣ доранд, бояд шомили як ҳиссаи нутқ бошанд. Дар осори Хоқонии Шервонӣ ин гуна муродифотро, ки ба муродифоти луғавӣ

мансубанд, вохурдан мумкин аст. Масалан, вожаҳои **шоҳ, амир, вазир, султон, чамшед, малик, подшоҳ** муродифоти луғавӣ буда, шоир барои гурез аз такрор аз ин силсилаи муродифӣ истифода кардааст. Калимаи подшоҳ, тоҷикӣ аст ва маънои шоҳро ифода мекунад, вожаи **малик** бошад, арабӣ буда, маънои “хукмрони мутлақи як мамлакат ё кишвар, соҳиби тахту тоҷ, шоҳ” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 627] истифода мегардад. Дар забони тоҷикӣ вожаи **подшоҳ** нисбат ба **малик** серистеъмол буда, дар тамоми услубҳои мавриди истифода қарор дорад. Аз ҷиҳати баромад вожаи **вазир** арабӣ мебошад ва дар таърих ба маънои мансабдори олимақом, ки баъд аз подшоҳ мақоми баландро ишғол менамуд ва тамоми корҳои дохиливу хориҷии мамлакатро идора мекард фаҳмида мешуд [ФТЗТ, Ҷ. 1, с.256]. Аслан, вожаи вазир маънои шоҳро надорад, дар дарбор шахси дуюм баъд аз шоҳ маҳсуб меёбад. Вобаста ба мавриди қорбурд метавонад бо калимаи шоҳ муродиф шавад ва Ҳоконӣ ин вожаро ба маънои маҷозии подшоҳи пешин истифода бурдааст.

Дар роҳи ман ниҳод **малик** доми ҳукми хеш,

Одам миёни ҳалқаи он дом дона буд [Ҳони маънӣ, 2011, с. 381].

Онҳо ки муҳаққиқони роҳанд,

Дар маснади ишқ **подшоҳанд** [Ҳони маънӣ, 2011, с. 371].

Ба аввал нафс чун занбӯри кофар доштам, лекин,

Ба охир ёфтам чун **шоҳи** занбӯрон мусалмонаш [Ҳони маънӣ, 2011, с. 342].

Гӯ адл кун, чунонки ҳама ёди ту кунанд,

Чунон макун, ки ёди **вазир**и куҳан кунанд [Ҳони маънӣ, 2011, с. 880].

Давлат имрӯз зану ходимрост,

К-ин **амири** Райу он шоҳи Қум аст [Ҳони маънӣ, 2011, с. 364].

Сари тобути **шоҳонро** агар дар гӯр бикшоянд,

Фитода дар яке кунҷе ду пора устухон бинӣ [Ҳони маънӣ, 2011, с. 453].

Чавшани сурат бурун кун, дар сафи мардон даро,
Дил талаб, к-аз дори мулки дил тавон шуд **подшо** [Хони маънӣ,
2011, с. 304].

Дар байтҳои дигар шоир вожаҳои **чамшед** ва **шохро** ба маънии аслии
ҳокими вақт мавриди корбурд қарор додааст.

Гуфто, ки ризои ман туро бех,
Чамшед манам, нигин маро деҳ [Дурдонаҳои наср, 1991, с. 30].
Гуфтам **шаҳи** мо ба адл ороост,
Он зулм бувад, зи бобати мост [Дурдонаҳои наср, 1991, с. 102].
Гарчи ба Ироқ-андар **султони** сухан гаштӣ,
Чуз хоки дари **султон** афсар накунӣ, донам [Хони маънӣ, 2011, с.
409].

Дар ин гурӯҳи муродифот вазифаи сарсилсиларо вожаи **шоҳ//шаҳ**
ичро мекунад ва маънои подшоҳ, султон, соҳиби тоҷу тахтро доро
мебошад.

Вожаи **амир** маънои фармондеҳ, фармонраворо дар худ касб карда,
асоси арабӣ дорад. Ҳоконӣ вожаҳои **шоҳ**, **амир** маънои аслро ифода
карда, таркиби **ду пора устухон** ба маънои маҷозии шоҳони пешинаи
фавтида, истифода шудааст.

Муродифи дигари ин вожаҳо **султон** буда, аслан арабист ва дар
фарҳанг маънои унвони подшоҳон дар баъзе мамлакатҳои шарқро дорост
[ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 272]. Вожаи **султон** дар мисраи аввал маънои маҷозии
шоири тавоно, шоҳи суханро ифода карда, дар мисраи дувум ба маънои
Худо омадааст.

Дар забони тоҷикӣ гурӯҳи вожаҳои ҳастанд, ки танҳо дар дохили
матн бо ҳам муродиф шуда метавонанд ва берун аз матн бо ҳам наздикие
надоранд. Ин гурӯҳи вожаҳоро муродифоти матнӣ меноманд. Дар байти
зерини Ҳоконӣ вожаҳои **ёру мардум** ба маънои ошнову бегона омада бо
ҳам хусусияти зидмаъноиро доро мебошанд, аммо вожаҳои **мардум** ва

каждум ҳамчун муродифоти матнӣ оварда шуда, маънои ҳамроҳӣ ифода шудааст.

Ёру **мардум**, мору **каждум** дон кунун Хоқонӣ,

К-аз думи **каждум**, дами **мардум** туро бадтар бувад [Ҳазор ғазал аз сад шоир, 2011, с. 874].

Муратибони фарҳанг вожаи **мадумро** ба маънои одамон, одами бисёр, халқ, одамони бегона, дигарон [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 761] ва вожаи **каждумро** ба маънои 1. ҷонвари нешзани захрдор ақраб; 2. нуч. бурчи ҳаштум аз дувоздаҳ бурчи фалакӣ, ақраб шарҳ додаанд [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 527]. Шоир ин вожаҳоро ба маънои маҷозии шахсони бегона истифода бурдааст.

Хоқонии Шервонӣ дар байти дигар вожаи **рӯйро** бо **моҳ** ва вожаи **зулфро** бо ибораи **тофта дом** дар дохили матн бо ҳам ҳамчун муродифоти услубӣ оварадааст.

Рӯй аст ба ном эзад, ё **моҳ** тамом аст он,

Зулф аст таолаллаҳ, ё **тофта дом** аст он [Ҳони маънӣ, 2011, с. 433].

Вожаҳои **ғаму дард** ва **ғаму ғусса** бо ҳамдигар муродиф буда, дар ашъори шоир ба маънии асли истифода шудаанд:

Эй дӯст, **ғами** ту сар ба сар сӯхт маро,

Чун шамъ ба базми **дард** афрӯхт маро [Ҳони маънӣ, 2011, с. 459].

Ғамхори туам кош туро дархӯраме,

Гар дархӯраме туро, чаро **ғам** хӯраме? [Ҳони маънӣ, 2011, с. 100].

Дар байти зерин вожаи **ғусса** ба маънои маҷозӣ омада, хоси дасти Мӯсо будани асояшро таъкид мекунад.

Он **ғусса**, ки ӯ такағаҳи султон аст,

Беҳтар зи чаҳор болиши шоҳон аст.

Он **ғусса** асои Мӯсои Умрон аст,

Оромғаҳи ӯ язди байзозон аст [Ҳазор ғазал аз сад шоир, 2011, с. 712].

Вожаи **ғам** аслан арабӣ буда, дар байт мавқеи сарсилсиларо касб кардааст ва маънои дилгирифтагии сахт, ки аз алами даруни пайдо мешавад, ғусса, андӯҳ, хафагиро дорад [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 372].. Вожаи дигар **дард** буда, дар фарҳанг чунин корбаст гардидааст: 1. беморӣ, касалӣ, маризӣ. 2. алам, озор. 3. маҷ. азоби руҳӣ, ғаму ғусса омадааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 329]. Шоир дар байтҳои зикргардида ин вожаҳоро ба маънии ғам, андӯҳи гулӯгир, ғам ва андӯҳе, ки дар дил нигоҳ дошта, ба касе изҳор намекунанд, мавриди истифода қарор додааст.

Дар адабиёти классикӣ шоирон дар ашъори хеш вожаҳои гуногуноро ба чашм абрӯ, зулф, рӯй қомат ва дасти маҳбуба бо ҳам таносуб месозанд. Хоқонӣ дар байти зерин вожаҳои **мазему чашем** ва **дурру марҷонро** ҳамчун муродиф истифода карда, вожаи **мазем** аз калимаи маза сарчашма гирифта маънои тамъ лаззату ҳаловатро дорад [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 741] ва вожаи **чашем** аз феъли чашидан сохта шуда дар фарҳанг ба маънои барои донишҷӯ мазае чизе аз он андак хӯрда дидан, мазае таомро санҷидан шарҳ ёфтааст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 543]. Вожаи **дур//дурр** дар фарҳанг ба маънои 1. марвориди калон, марворид. 2. маҷ. дандони маъшуқа шарҳ ёфтааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 401]. **Марҷон** навъе аз қонварони баҳрии гиёҳмонанде мебошад, ки зери харсангҳои обӣ пайдо мешавад ва ба маънои моддаи сангшудаи оҳакии сурх, ки барои сохтани асбоби зинат ва ашёи гаронбаҳо ба қор мебаранд, низ фаҳмида мешавад [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 765]. Шоир ин вожаҳоро ба маънои маҷозии буса ситонидан аз маҳбуба истифода кардааст.

Аз хӯйи ту хастаему аз ҳичронат,

Дар дасти ту очизему дар дастонат.

Нӯш аз кафи ту **мазему** аз **марҷонат**,

Дурр аз лаби ту **чашему** аз дандонат [Хони маънӣ, 2011, с. 461].

Калимаҳои **гавҳар** ва **ганҷ** дар эҷодиёти шоир ба маънои маҷозӣ истифода шуда, зимни онҳо сухани боҳикмат ва панду андарз дар назар аст.

Нанавозӣ диле, чаро сӯзӣ,

Нахарӣ **гавҳаре**, чаро шиканӣ? [Хони маънӣ, 2011, с. 453].

Хоқониро ҳазор **ганҷ** аст,

Як-як ба ту ройгон фиристем [Хони маънӣ, 2011, с. 412].

Калимаи **гавҳар** хоси забони тоҷикӣ буда, дар луғат маъноҳои зерин: “марворид, санги қиматбаҳо; фалс. асл, зот, асли ҳар чиз, сиришт; маҷозан наҷод, насаб, фарзанд, киноя аз сухани мавзунӣ фасеҳ ва балеғ” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 248]-ро касб кардааст.

Дар фарҳанг калимаи **ганҷ** ба маънои хазинаи тилло, нуқра ва ҷавоҳирот, ки дар ҷое пинҳон карда шудааст, шарҳ ёфтааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 251].

Гуруҳи дигари силсилаи муродифот дар осори Хоқонии Шервонӣ вожаҳои **май, шароб, бода, қадах, ҷом, соғар чуръа, хум, сабуӣ** мебошанд, ки муродифи якдигаранд. Вожаҳои зикргардида аз ҷиҳати маъно аз ҳам фарқ надоранд, вале аз ҷиҳати доираи дараҷаи истеъмоли мавқеи онҳо баробар нест. Калимаҳои **май, шароб** дар забони адабӣ нисбат ба калимаҳои боқимонда дараҷаи истеъмолашон зиёдтар аст.

То аз гили гӯрам надамад хор, эй дил,

Гулгун **май** дар гилин қадах ор, эй дил [Ҳазор ғазал аз сад шоир, 2011, с. 725].

Май аслан калимаи тоҷикӣ буда, мавқеи сарсилсилагиро дорост ва дар фарҳанг дорои чунин маъност: 1. шароб, бода. 2. маҷ. пиёлаи шароб, қадаҳи шароб [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 623]. Ин вожаро муҳаққиқ Қ. Мухторӣ дар осори Рӯдакӣ ба маънои «оби ангур, нӯшокии хумороваранда, воситаи дилхушӣ» шарҳ додааст [Мухторӣ, 2006, с. 95]

Хоқониро даме ба хилват,

Биншону бад-ӯ **шароб** дардеҳ [Хони маънӣ, 2011, с. 443].

Калимаи **шароб** арабӣ буда, дар фарҳанг ба маънои май, бода, оби ангур ва нӯшиданӣ омадааст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 569-570].

Шоир дар ин байтҳо вожаи **майро** ба маънои асли ва **шаробро** ба маънии маҷозӣ, яъне висоли ёрон овардааст.

Махӯр **бода**, ки он хунест, к-аз шахси чавонмардон,
Замин хӯрдасту берун дода бар шохи разистонаш [Хони маънӣ, 2011, с. 346].

Дар зери вожаи **бода** маънои май, шароб фаҳмида мешавад [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 213].

Заррин чакана **қадах** гилин ор, эй дил,
Пой аз гили ғам барор як бор, эй дил [Хони маънӣ, 2011, с. 725].

Вожаи **қадах** арабӣ буда, дар фарҳанг ба маънои зарфи нӯшидан, пиёла, ҷом, коса истифода шудааст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 665].

Як-ду **ҷом** аз роҳи махмурӣ бихӯр,
Як-ду ҷинс аз рӯи яксонӣ бихоҳ [Хони маънӣ, 2011, с. 443].

Калимаи **ҷом** хоси забони тоҷикӣ ва дар фарҳанг ба маънои қадах, пиёлаи майхӯрӣ омадааст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 785].

Соғаре чун ашки довудӣ ба ранг,
Аз парирӯи сулаймонӣ бихоҳ [Хони маънӣ, 2011, с. 443].

Соғар дар фарҳанг ба маънои пиёлаи шаробхӯрӣ, ҷом, қадах корбаст гардидааст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 264].

То **чуръа** адимгун кунад хок,
Он лаъли суҳайлтоб дардеҳ [Хони маънӣ, 2011, с. 443].

Лаболаб **ҷом** бо дунон кашидӣ,

Паёпай **чуръаҳо** бар ман фишондӣ [Хони маънӣ, 2011, с. 455].

Вожаи **чуръа** хоси забони арабӣ ва дар фарҳанг ба маънии қулт, миқдори як дам нӯшидани нӯшобаҳо; миқдори каме аз шароб; андаке аз ҳар нӯшиданӣ омадааст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 795]. Вожаи **ҷом** маънои қадах, пиёлаи майнӯшӣ, ҷоми бодаро дорад. Дар соҳаи варзиш бошад ҷоизае барои ягон соҳаи варзиш мебошад [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 598]. Дар байти дувум Хоқонӣ калимаи ҷомро ба маънои маҷозии сухани хуб ва ҷуръаро ба маънои сухани тамасхуромез ба кор бурдааст.

Майхона мақоми ман беҳу маскани ту,

Хум бар сари ман, **сабуӣ** дар гардани ту [Дурдонаҳои наср, 1991, с. 229].

Решаи вожаи **хум** ба «хунб» рафта расида, зарфи сафолини калоне мебошад, ки “барои нигоҳ доштани об ва дигар моеҳо истифода бурда мешавад” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 459]. Калимаи **Сабу// сабуӣ(ӣ)** баромади арабӣ дошта, кӯзаеро мегӯянд, ки “дар он об ва шароб нигахдорӣ мешавад” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 186].

Дар мавриди истифодаи муродифҳо муҳаққиқон фикру андешаҳои гуногун баён намудаанд. Аз ҷумла забоншинос А. Ҳасанзода чунин ибрази андеша мекунад: “Ин гуна вожаву ибораҳоро аҳли адаб, одатан, ба хотири аз даст нарафтани матонати сухан, рӯ ба коҳиш наовардани фикри бикр ва сухани асил, бар ивази онҳо истифода нашудани каломи муқаррарии пасмаҳак, ба забон роҳ наёфтани пастабӣ ва сухани обшуста, хӯ нагирифтани хонанда аз пастабӣи каломи якнавохти беранг ба кор бурдаанд” [Ҳасанзода, 2003, с. 87].

Ҳокони Шервонӣ дар баробари вожаҳои умумиистеъмол муродифҳоеро истифода намудааст, ки ҳиссиёт ва самимияти инсонро ифода мекунад. Ба ин гурӯҳ вожаҳои **меҳр**, **муҳаббат** ва **ишқ** дохил мешаванд:

Табӣи ту дамсоз нест, чора чӣ созам,

Кини ту камтар нагашт, **меҳр** чӣ бозам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 414].

Вожаи **меҳр** дар забони паҳлавӣ дар шакли “mitr” мавриди корбурд қарор дошт. Ин вожа чандин маъниро дар худ касб кардааст: “1. дустӣ, муҳаббат, офтоб, хуршед; 2. моҳи ҳафтуми соли хуршедӣ, моҳи аввали тирамоҳ ва номи рӯзи шонздаҳум аз ҳар моҳи хуршедӣ” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 684].

Гир, гадои **муҳаббаташ**, наям охир,

Хармагаси хони резаҳои Сифоҳон [Дурдонаҳои наср, 1991, с. 314].

Муҳаббат калимаи арабист ва дар фарҳанг ба маънои “меҳр, дӯстдорӣ, нағз дидан; ишқ” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 797] омадааст.

Мурфе, ки навои **ишқ** ронад, **ишқ** аст,

Гунге, ки забони **ишқ** донад, **ишқ** аст.

Хатте, ки ба нестият хонад, **ишқ** аст,

В-он чӣ ки туро аз ту раҳонад, **ишқ** аст [Ҳазор ғазал аз сад шоир, 2011, с. 707].

Муродифи дигари ин вожа **ишқ** арабӣ буда, дар фарҳанг маънои “ҳисси дилбастагӣ ва дӯстдории аз ҳад зиёд ба чизе ё ба касе, муҳаббат, шефтагӣ” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 517]-ро дорост. Шоир дар ҳамаи байтҳои овардашуда вожаҳои муродифиро моҳирона ба маънои аслиашон истифода кардааст, ки аз инҳо вожаи **ишқ** сарсилсила мебошад.

Ҳаргиз лабам аз **зикри** ту хомӯш нашуд,

Ёди ту зи хотирам фаромӯш нашуд.

Мазкур нашуд ёди ту дар ҳеҷ забон,

К-ақзои вучудам ҳамагӣ гӯш нашуд [Ҳони маънӣ, 2011, с. 462].

Вожаҳои **парвона** ва **парсӯхта** маҷозӣ буда, дар байт маънои ошиқу маъшукро ифода кардаанд.

Парвонаи ҷонбозам, **парсӯхта**и шамъат,

Меафтаму меҳезам, то боз парам бахшӣ [Ҳони маънӣ, 2011, с. 455].

Муродифоте, ки дар як мисраъ ё як байт истифода мешаванд, ҳам барои худдорӣ кардан аз такрори бемавқеъ ва забонзада накардани вожаҳо хизмат мекунанд ва ҳамчун воситаҳои услубӣ нутқро раван, фасеҳ, таъсирбахш ва диққатҷалбкунанда мегардонанд.

Мисли ин гуфтаҳо дар байтҳои зерин шоир вожаҳои **турк**, **дилбар**, **нигор**, **луъбатро** ба маънии маҷозӣ ҳамчун муродифот истифода бурда, шахсияти маҳбубаро ифода кардаанд;

Эй **турки** дилситон, зи шабистони кистӣ?

Хуш **дилбарӣ**, надонам, ҷонони кистӣ [Хони маънӣ, 2011, с. 452].

Калимаи **турк** тоҷикӣ буда, дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” чунин маъно дорад: “1. номи умумии халқҳои туркизабон; 2. туркистонӣ; аҳли Тӯронзамин. 3. маҷ. маҳбуба, хушрӯй. 4. маҷ. ғоратгар; киноя аз чашм” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 378]. Калимаи **дилбар** низ тоҷикист ва дар фарҳанг маънои “1. дилкаш, дилфиреб; касе, ки бо ҳусни худ дигареро дилбохтаи хеш мекунад; хушрӯ, раъно. 2. маҷ. маҳбуба, ёр шарҳ дода шудааст” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 374].

Бас нодира **нигорӣ**, бас булаҷаб бутӣ,

Моро бигӯ, ки **луъбати** хандони кистӣ? [Хони маънӣ, 2011, с. 452]

Онро, ки чу ту **нигор** дар бар бояд,

Доман-доман, кулаҳ-кулаҳ зар бояд [Хони маънӣ, 2011, с. 463].

Вожаи **нигор** дар фарҳанг ба маънои “1. нақш, тасвир, расм. 2. ранг. 3. маҷ. маҳбуб, маъшуқ; маҳбуба, маъшуқа” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 851] омадааст.

Луъбат муродифи дигари ин вожаҳо ба ҳисоб рафта, таърихи баромади арабӣ дорад ва дар фарҳанг маъноҳои: “1. пайкари хушрӯй ҳамчун зочаву лӯхтак, бозича. 2. санам, бут. 3. маҷ. хушрӯй, зебо; маъшуқа. 4. маҷ. аъҷуба, чизи ғалатӣ, аҷиб” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 611]-ро ба худ касб кардааст.

Аз назари забоншиноси тоҷик Б. Камолиддинов “адибон аз рӯйи талаботи фикр ва тақозои услуби баён аз дохили силсилаи синонимҳо ҳамон калимаро интихоб карда мегирад, ки асли мақсадро сахех, равшан ва пурра ифода карда тавонад” [Камолиддинов, 1973, с. 21]. Мақсад аз вожаи интихобро овардани забоншинос ин ифодаи дуруст баён кардани фикр мебошад, чунки пайдо кардани вожаи мувофиқ ба силсилаи муродифот алоқамандӣ дорад. Мувофиқи ин гуфтаҳо дар байтҳои зерини осори Ҳоконӣ калимаҳои **чашм, нарғис, дида; моҳ, ҳилол қамар** ва **бадрро** пайдо кардем, ки ҳамчун силсилаи муродифӣ истифода шудаанд.

Эй **чашми** пурҳуморат дилҳо фиғор карда,

В-эй зулфи мушкборат чонҳо шикор карда [Хони маънӣ, 2011, с. 446].

Гесуи чангу раги бозуи барбат бибуред,

Гиря аз **чашми** найи тезнигар бикшоед [Хони маънӣ, 2011, с. 322].

З-он **нарғиси** чодунасаб қони маро бигрифта таб,

Хоби маро ҳам нимшаб баста, ба об андохта [Хони маънӣ, 2011, с. 442].

Чӣ дил бандӣ дар ин дунё, аё Хоқонии хокӣ,

Ки то бар ҳам ниҳӣ **дида**, на ин бинӣ на он бинӣ [Хони маънӣ, 2011, с. 453].

Калимаи **чашм** тоҷикӣ буда, мақоми сарсилсиларо дорост ва “дар забони паҳлавӣ дар шакли “**cašm**” истифода мешуд. Дар луғат ҳамчун узвҳои бадани инсон ва ҳайвон, ки бо он чизҳоро мебинанд ва шалу рангу ҳаҷму фосилаи ашро пайдо мекунад маънидод карда шудааст” [ФФА, 1359, с.430]. Ҳамчунин, маҷозан назар, нигоҳ, умед, таваққуъ, чашмзахм, чашми бад ба касе ё чизе мерасад ифода мекунад [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 530].

Нарғис вожаи аслии тоҷикӣ буда, дар забони паҳлавӣ шакли “**nargis**”-ро доро буд ва дар фарҳанг ба маънои гули сафеди хурду хушбӯйе, ки пиёзи он кошта мешавад ва баландии буттааш то чил сантиметр мерасад, шарҳ дода шудааст [ФФА, 1359, с. 1015]. Ҳамчунин, маҷозан ба маънои “чашм, чашми маҳбуба” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 833] истифода мешавад.

Муродифи дигари ин вожаҳо **дида** буда, дар фарҳанг чунин тафсир гардидааст: “I. сифати феълии замони гузаштаи дидан. **Дидаи** II. 1. чашм. 2. маҷ. ҳар чизе, ки ба чашм монанд аст, ҳамчун ҳалқа, сӯроҳии гирдшакл ва ғ.” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 366]. Хоқонӣ вожаи чашмро ба маънои маҷозӣ ва муродифҳои он **нарғису дидаро** ба маънои асли ба риштаи назм кашидааст

Дар машрику мағриби дили ман,

Ҳам **бадру** ҳам офтоб пайдост [Хони маънӣ, 2011, с. 367].

Дар ба дар ҳар моҳ чун гардад **қамар**,

Дида шояд он **ҳилол** абруйи ту [Хони маънӣ, 2011, с. 439].

Моҳи маниву мохро чарх фидои ту диҳад,

Гар ба диёри душманон вақти заволи ту расад [Хони маънӣ, 2011, с. 373].

Дар ин байтҳо вожаҳои **бадр**, **қамар** ва **ҳилол** аз ҷиҳати баромад арабӣ мебошанд. **Бадр** маъноӣ “моҳи пурра, моҳи тамоми” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 120], **қамар** маъноӣ “моҳ, маҳ” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 693] ва **ҳилол** маъноӣ “моҳи нав баромада” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 527]-ро касб кардаанд.

Вожаи **моҳ** тоҷикӣ буда, дар фарҳанг чунин шарҳ ёфтааст: “1. радифи наздиктарини Замин, ки даври он мегардад ва акси нури офтоб тобон аст, қамар; 2. маҷ. маҳбубаи зебо, маъшуқаи маҳваш” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 856]. Дар ин байт вожаҳои **бадр**, **қамар**, **ҳилол** ба маъноӣ аслии ва вожаи **моҳ** ба маъноӣ маҷозии маҳбуба истифода шудаанд.

Ё ту ба дами **субҳ** саломе насупурдӣ,

Ё субҳдам аз рашк саломат нарасонид [Хони маънӣ, 2011, с. 379].

Сабрам накашид то **саҳар**, з-он,

Аз мавкиби ғам шағаб кашидам [Хони маънӣ, 2011, с. 390].

Вожаи арабии **субҳ** дар байт ба маъноӣ бомдод, сапедадам, вақти сафед шудани рӯз, ки баъд аз саҳар воқеъ мешавад, корбаст шудааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 268].

Муродифи дигари он-**саҳар** низ вожаи арабист ва мураттибони фарҳанг онро ба маъноӣ: “1. сапедадам, субҳидам, бомдод. 2. беҳобӣ, бедорӣ; касалии беҳобӣ” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 224] шарҳ додаанд.

Моли кам роҳат асту **афзун** ранҷ,

Лочарам мол менахоҳад ақл.

Ҳамчу май, к-андакаш физояд руҳ,

Лек **бисёри** ӯ бикоҳад ақл [Хони маънӣ, 2011, с. 457].

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” вожаи **афзун** ба маъноӣ изофа, зиёдтар ва бештар омадааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 100].

Вожаи тоҷикии **бисёр** ба маънои хеле; фаровон, **мул** ва бисе корбаст гардидааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 187].

Муродифоти чуфтистеъмол мувофиқи маънову мавқеъ, дарачаи истеъмол ба якдигар наздиканд. Хусусияти муҳимми ин навъи муродифот устуворию рехтагии байниҳамдигарии вожаҳо ба ҳисоб меравад, ки дар муносибати байни ҷузъҳои таркиби муродифотӣ ба назар мерасад. Вобаста ба ин забоншиносони тоҷик С.М. Сабзаев ва Ш. Кабиров бар он ақидаанд, ки “вожаҳо ҳарчанд дар алоҳидагӣ бо ҳам муродиф набошанд ҳам, бинобар муддатҳои зиёд чуфт истифода шуданашон, монанди **ранҷу ғам, масту гаранг, ҷаҳлу ҷунун, нону намак, обу ҳаво** ва ғайра хусусияти ҳаммаъноӣ пайдо карда, дар якҷоягӣ як мафҳуми ҷамъбастиро ифода мекунанд” [Сабзаев, 1991, с. 26; Кабиров, 2021, с. 182].

Муродифҳои чуфт аз ҷиҳати сохташон ба таркибҳои фразеологӣ монандӣ доранд, аммо, аз ҷониби дигар, аз онҳо фарқ мекунанд. Ин гуна муродифот аз ду вожа иборат буда, ба маънои луғавӣ меоянд ва дар матн паиҳам омада, тавассути пайвандаки пайваस्तкунанда васл мешаванд. Ҳангоми истифода бурдани муродифоти чуфтистеъмол муносибати калимаҳои аслию иқтибосӣ нақши муҳим доранд. Вожаҳои муродифоти чуфти **зевару зарро** дар ин байти Ҳоконӣ ба маънои асли корбаст гардидааст.

Оре , оташ ачалу боғи бабар фарзанд аст,

Рафт фарзанд шумо **зевару зар** бикшоед [Ҳони маънӣ, 2011, с. 322].

Вожаҳои **зевару зар** ҷиҳати баромади тоҷикӣ доранд ва дар фарҳанг ба маънои ороиш, зиннат, зебо шарҳ дода шудаанд [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 448]. Дар байт вожаи **зар** ба маънои фулузи зардранги гаронбаҳо, тилло корбурд гардидааст.

Ин **ҷавру ҷафо** ту аз кӣ омӯхтаӣ?

К-аз баҳри ман оташин қабо дӯхтаӣ [Ҳони маънӣ, 2011, с. 94].

Вожаи **чавр** арабист ва дар фарҳанг ба маънои зулму ситам, чафо; озор; муқобили адл омадааст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 766].

Муродифи ин вожа – **чафо** низ арабӣ буда, ба маънои ситам, зулм, чавр ва озор истифода шудааст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с.776]. Дар байт бошад, муродифоти ҷуфти **чавру чафо** ба маънои маҷозӣ омада, ба бадмеҳрии маҳбуба ишора мекунад.

Бар ҳар чӣ дар замона саворӣ ба некӯӣ,

Илло ба **вафову меҳр**, к-аз ин ду пиёдаӣ [Хони маънӣ, 2011, с. 446].

Ё дар ҷойи дигар:

Бо дилам ба **меҳру муҳаббат** нишона буд,

Симурғи васро дилу чон ошӯна буд [Хони маънӣ, 2011, с. 381].

Калимаи **меҳр** ба маънои муҳаббат, ишқ ва навозишу лутфу марҳамат омадааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 684].

Муродифоти ҷуфти **вафову меҳр** ба маънии асли омада, бемеҳру вафо будани маҳбубаро ифода кардааст.

Вожаи **вафо** хоси забони арабист ва дар фарҳанг маънои ба ҷо овардани ваъда; дурустаҳдӣ, садоқат, устуворӣ дар аҳду паймон ва дӯстию муҳаббатро ифода кардааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 229].

З-он дили чун **сангу оҳан** дар дилам оташ задӣ,

Пас ба боди зулф аз оташ арғавон ангехтӣ [Хони маънӣ, 2011, с. 454].

Вожаи **санг** дар фарҳанг ба маънои “1. ҷисми саҳти куҳӣ, ки дорон хелҳо ва рангҳои гуногун мебошад. 2. санги тарозу, вазна, вазнинӣ. 3. маҷ. виқор, тамкин; эътибор. 4. санге, ки ба болои қабр гузошта мешавад” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 187], корбаст гардидааст.

Муродифи ин вожа **оҳан** тоҷикӣ буда, дар фарҳанг чунин шарҳ ёфтааст: “1. филизи саҳт, ки аз гудохтаи он асбоби гуногун месозанд. 2. шамшер, теғ, занҷир” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 948]. Аслан, калимаҳои **санг** ва **оҳан**

бидуни матн хусусияти муродифӣ надоранд. Шоир бо маҳорати хосси эҷодӣ ин ду калимаро ба ҳам муродифи ҷуфтистеъмол кардааст. Бо хусусияти доштаи сангу оҳан маҷозан дили маъшуқаро ба онҳо шабех намуда, ифода кардааст.

Эй басо **ашку сиришко**, к-аз рикобу зини хеш,

Аз дили хуршеду чашми осмон ангехтӣ [Хони маънӣ, 2011, с. 454].

Вожаи **ашк** хоси забони тоҷикист ва дар фарҳанг чунин шарҳ ёфтааст: “1. қатра, қатраи об. 2. қатраи оби чашм” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 107].

Муродифи ин вожа **сиришк** буда, дар фарҳанг чунин омадааст: “1. қатра, чакра; қатраи борон ва ғ. 2. оби чашм, оби дида, ашк” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 245].

Инчунин, муродифоти ҷуфти **ашку сиришк** низ дар байт ба маънои маҷозӣ истифода шуда, барқу боронро дар назар дорад.

То дар лабаш хазина ҳама **лаълу гавҳар** аст,

Дарवेशро закот зи молаш кучо расад [Хони маънӣ, 2011, с. 378].

Вожаҳои **лаъл** ва **гавҳар** хоси забони тоҷикӣ мебошанд. Вожаи **лаъл** дар фарҳанг ба маънои “яке аз сангҳои қиматбаҳои сурх аз чинси ёқут, маҷозан сурх, лаби лаългуни маъшуқа” [ФЗТ, Ҷ. 1, с.750], **гавҳар** бошад, ба маънои “дурре, ки гӯё аз қатраи борони дар даҳони садаф афтода тарчидан ба вучуд меомадааст, марворид, санги қиматбаҳо; 2. маҷозан: фарзанд” [ФЗТ, Ҷ. 1, с. 302] шарҳ ёфтаанд. Дар ин байт шоир ин вожаҳоро ба маънои маҷозии сухани хуб истифода бурдааст.

Руҳи сиришки ман нигар, ки кардаи чу **симу зар**,

Таборакаллаҳ, эй писар, қавист кимиёи ту [Хони маънӣ, 2011, с. 438].

Вожаҳои **симу зар** маънои нуқраю тиллоро доранд, аммо дар ин байт маънои маҷозии ранги руҳу зардро ба худ гирифтаанд.

Дари дорулкутубубоми дабистон биканед,

Бар назора зи **дару бом** мафар бишоед [Хони маънӣ, 2011, с. 323].

Дар байти зикргардида Хоқонӣ калимаҳои **дару бомро** ба маънои маҷозии манзилҳо, хонаҳо мавриди корбурд қарор додааст.

Хулоса, дар осори хеш Хоқонӣ вожаҳои зиёдеро мавриди корбурд қарор додааст, ки тавассути ҳунари суҳанронии шоир ё бо тобишҳои гуногуни маъноии худ барои ифодаи муродифот асос гузоштаанд. Фаровон будани муродифҳо дар ашъори Хоқонӣ бар он далолат мекунад, ки таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ бой ва рангоранг буда, истифодаву истеъмоли баҷову моҳиронаи онҳо аз захираи луғавӣ ва забондонии шоир гувоҳӣ медиҳад. Хоқонии Шервонӣ дар мавридҳои зарурӣ ҳам вожаҳои арабӣ ва ҳам вожаҳои тоҷикиро корбаст намуда, силсилаи муродифотро ба вучуд овардааст, ки ашъори шоирро ҷолибу рангинтар сохтаанд. Худи шоир ин навъи вожаҳоро бо як маҳорати хоссаи эҷодӣ барои ҷолибу дилангез гардидани каломӣ хеш мавриди истифода қарор додааст.

2.2. Таносуби мутазодӣ

Вожаҳои мутазод аломат, хосият, амал, олат ва ҳодисаю воқеаҳои хусусияти зидмаъноӣ доштара ифода карда метавонад. Ин навъи вожаҳо барои равшан ифода кардани фикр ва таъмини балоғату фасоҳати суҳани ҳар як адиб манбаи асосӣ ба ҳисоб мераванд. Вобаста ба вожаҳои мутазодӣ андешаҳои Д. Тоҷиев чунин аст: “Вожаҳои мутазод ду ва ё зиёда калимаҳое мебошанд, ки маъно, ҳолат, хислат ва амали онҳо акси якдигар гардидаанд ва онҳо яке аз ҳодисаҳои инкишофёфтаи забон маҳсуб меёбад ва ҳамчун воситаи муассири баён барои равшан ифода кардани фикр ва таъмини балоғату фасоҳати суҳан нақши калон доранд” [Тоҷиев, 1981].

Ҳангоми баррасии мутазодҳо Куруши Сафавӣ дар китоби “Даромаде ба маъношиносӣ” чунин ақидабаёнӣ намудааст: “Истилои тақобули маъноӣ ба ҳангоми баҳс дар бораи мафҳуми мутақобил ё дар истилоҳи суннатӣ маонии мутазоди вожаҳо ба қор мераванд. Дар

маъношиносӣ умдан аз истилоҳи тақобул ба ҷойи тазод истифода мешавад, зеро тазод сарфан гунае аз тақобул ба ҳисоб меояд” [Сафавӣ, 1378, с. 117].

Ҳангоми баён кардани тамоми ҳодисаҳои табиату ҷамъият ашё ва рӯйдодҳои ҷаҳони воқеӣ, ки ду паҳлуи муқобилмаъно доранд, мутазодҳо аз вожаҳои инкишофёфтаи забони адабии ҳозираи тоҷик ба ҳисоб мераванд. Аз асрҳои миёна сар карда муҳаққиқону донишмандони зиёд монанди Шамс Қайси Розӣ, Маҳмуди Омулӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, Насируддини Тусӣ ба ин масъала тавачҷуҳи хоса зоҳир намуда, андешаҳои хешро оид ба мутазодҳо иброз доштаанд [Ҳоҷаев, 2017]. Забоншиносони тоҷик Ҳ. Мачидов, М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова, Д. Ҳоҷаев, Қ. Мухторӣ, М. Ҷумъаев, М. Саломов, Ж. Гулназарзода, У. Саъдуллоев, Д. Фозилов ва дигарон доир ба паҳлуҳои гуногуни мутазодҳо таҳқиқотҳои илмӣ боарзише таълиф намуданд.

Забоншинос Ҳуснигул Талбакова дар таҳқиқотҳои худ доир ба мутазод зикр менамояд, ки «мутазоди луғавӣ аз ҷумлаи категорияҳои муҳимми забон ба шумор рафта, дар аниқ намудани мафҳумҳо, тасвири ҳодисаву воқеаҳои мухталифи ҳаёти воқеӣ, зиддиятҳои мардум мақоми муҳим доранд. Маҳз ҳамин зиддиятҳо аксар ба воситаи калимаҳои мутазодӣ ифода мегарданд, қисми таркибиву диалектикий табиат ва ҷамъиятро ташкил медиҳанд. Дар фалсафа мафҳумҳое, ки ин категорияҳои луғавиро ифода мекунанд, ба ҳам зидҳо номида шудаанд. Аз рӯи ақидаҳои фалсафӣ, агар дар табиату ҷамъият, дар ҳаёт, зиндагӣ муборизаи ба ҳам зидҳо набошад, ҳаёт пеш намеравад, ҷамъият тараққӣ намекунад» [Талбакова, 2008, с. 8].

Доир ба ин забоншинос Ш. Исматулло чунин ақида дорад, ки: “Мутазод ё худ калимаҳои зидмаъно дар ҳама ҳолатҳо чун натиҷаи муқоиса одӣ нест ва он муқоиса дар заминаи муқобилгузорӣ дар худ хосият, аломатҳо ва амалу ҳаракатҳои зидмаъноро таҷассум мекунад” [Исматулло, 2007, с. 100].

“Дар назм муқобилгузорӣ барои таъсирбахш ва пуробурангу ҷолиб ифода ёфтани фикр ниҳоят зиёд мавриди қорбурд қарор дорад ва нависандаро водор мекунад, ки аз омилҳои зидмаъно фаровон истифода барад” [Талбакова Х., 2008, с. 8].

Гурӯҳи вожаҳое, ки маъноҳои бо ҳам зид доранд ё маъноҳои ба ҳам зидди худ як калимаи ҷудогона ба мутазодҳо дохил мешаванд. Ду навъи мутазодҳо муайян карда шудааст:

а) мутазоди луғавӣ;

б) мутазоди маъноӣ.

Мутазоди луғавӣ. Мутазодҳои луғавӣ дар забони тоҷикӣ зиёд ба назар мерасанд, ки “бо маънои асосии луғавӣ ва аксарияти онҳо бо маъноҳои иловагӣ ба ҳам зидмаъно шуда меоянд. Монанди вожаҳои ифодагари ҳаҷм: хурд - калон; масоҳат: дур - наздик; ҳодисаҳои табиат: гармӣ - сардӣ ва ғайра.

Мутазоди маъноӣ. Ин навъи мутазодҳо, одатан, вожаҳоеро дар бар мегиранд, ки маъноҳои ҷудогонаи ҳамон як калимаи алоҳида ба ҳам зид ҳастанд. Чунончи, **қашанг - зебо; дурушт - дағал; бебаҳо - беарзиш,** ҳамчунин, арзиши баланд доштан” [Талбакова, 2008, с. 8].

Дар забон ҳодисаҳоеро вохӯрдан мумкин аст, ки баъзе вожаҳо бо мурури замон маънои муқобили худро нигоҳ медоранд, гурӯҳи дигар бошад, сарчашмаи пайдоиши вожаҳои нави муқобилмаъно мегарданд. Мавқеи мутазодҳо дар забони адабиёти классикии тоҷик, ба хусус, дар осори назмӣ хеле калон аст.

Аз назари муҳаққиқон дар миёни вожаҳои ҳамреша, ки пешванд ва пасванди инкорӣ гирифтаанд, муносибати мутазодӣ ба вучуд омада наметавонад, зеро маънои решагии онҳо пайдоиши ягона доранд ва дар байни ин вожаҳои ҳамреша муносибати мутазодӣ ғайриимкон аст, масалан, омад - наомад, гирифт - нагирифт, хонд - нахонд. Аз ин маълум мешавад, ки муносибати мутазодӣ танҳо дар миёни вожаҳое ба вучуд меояд, ки аз решаҳои гуногун сарчашма гирифтаанд.

Дар ин маврид забоншинос В.Н. Комиссаров чунин изҳори ақида дорад: “Зидмаъноӣ дар муносибат бо калима ягон чизи зоҳирӣ нест, балки бевосита ба сохтори маъноӣ мансуб буда, дар худ тағйирёбии муайяни сифатии маъноӣ луғавӣ калимаро фаро мегирад” [Комиссаров, 1962, с. 169].

Аз ҷониби забоншиносони тоҷик назарияи мутазод то андозае мавриди баррасӣ қарор гирифта, ин назарияҳо аз ҷониби забоншинос Ҳ. Мачидов ҷамъбаст гадидаанд ва ин мафҳумро мутазодҳои луғавӣ номида, чунин изҳори ақида дорад: “Мутазодҳо ё антонимҳои луғавӣ аз ҳодисаҳои ниҳоят инкишофёфтаи забони тоҷикӣ ба шумор мераванд. Онҳо бо раванди ҳодисаҳои бо ҳам зидди табиат ва ҷамъият робитаи бевосита доранд ва инъикосгари қонуниятҳои ягонагии олам ва муборизаи ба ҳам зидҳои паҳлуҳои мухталифи он буда, он тазодҳои олами воқеиро дар шакли воҳидҳои ифоданоки луғавӣ акс мекунонад. Аз ҳамин нуқтаи назар, маъноҳои ба ҳам зидди худӣ як калимаи ҷудоғона мутазод ё антонимҳо номида мешаванд” [Мачидов, 2007, с. 86].

Шоир ё нависанда ҳангоми истифода кардан аз вожаҳои зидмаъно аломату хосият ва ҳаракати инкоршавандаро баён карда, муносибати худро нисбат ба он нишон медиҳад. Доир ба ин забоншинос М. Муҳаммадиев чунин ибрази андеша кардааст: “Мутазодҳо яке аз категорияҳои муҳимми лексикӣ буда, дар забон вазифаҳои гуногуни услубиро адо менамоянд. Калимаҳое, ки маъноӣ хилофи ҳамдигарро ифода мекунанд, мутазодҳоянд. Мутазодҳои лексикӣ берун аз матн ҳам хусусияти мутазодии худро нигоҳ медоранд. Аммо дар дохили матн, дар алоқамандӣ бо калимаҳои мутазодии худ ҷиҳати мутазодияшон равшантар аст. Ба ин тариқ, дар калимаҳои мутазодӣ ба тариқи муқоиса мафҳум ё ягон хусусияти сифатии мафҳум ва ё предметҳо ба ҳам муқобил гузошта мешавад” [Муҳаммадиев, 2005, с. 103].

Ҳоҷонии Шервонӣ вожаҳои зидмаъноро бо мақсади таъсирбахш ва пуробуранг гаштани осораш бо маҳорати ҷаззоби шоирона ба риштаи назм кашидааст. Дар ашъори шоир ин навъи вожаҳоро бо ҷилваю

мазмуни барҷаста вохӯрдан мумкин аст: **шаб - рӯз, аввал - охир, гиря - ханда бехтар - бадтар, дӯст - душман** ва ғайраҳо. Чунончи, дар ин байт омадааст:

рӯз - шаб:

Не, не ки чу Нӯъмон бин пилафкани шоҳонро,
Пилони **шабу рӯзаш** гашта ба пайи даврон [Хони маънӣ, 2011,

с. 318].

Шикаст **рӯзаму** дар **шаб** чӣ **рӯзи** умед аст,
Гузашт оби ман аз сар, чӣ чойи домон аст [Хони маънӣ, 2011, с.

363].

Ҳусни ту баҳор аст, **шабу рӯз** орош,
Қисми **шабу рӯз** дар баҳор ояд рост [Хони маънӣ, 2011, с. 343]

Дар байтҳои зикргардида вожаҳои **шаб** ва **рӯз** ҳамчун вожаҳои муқобилмаъно истифода шуда, онҳо шартан, ба ҳам пайванд доништа мешаванд, гарчанде одатан онҳо таркибҳои чуфти мутазодианд ва маъноӣ “тому яклухт”-ро доро мебошанд.

Шоир вожаи шабро дар байти дувум ба маъноӣ маҷозии шикастани умр, рӯ ба завол овардани умр, яъне расидани **шаб** мавриди истифода қарор дода, дар ибораи **рӯзи умед** вожаи **рӯз** маҷозан **рӯзи хуш**, ё **рӯзи бехтарин** дар назар аст. Дар байти сеюм бошад, **рӯз** ба маъноӣ маҷозии пардаи роз қорбаст гардидааст.

Дар байтҳои дигар вожаҳои **нек -бад, бехтарин – бадтарин, дӯст - душман** низ хусусияти зидмаъноӣ доранд, ки инро аз мазмуни байтҳо дарк кардан мумкин аст.

Хоқониро аз они худ дон,

Неку бади ӯ аз они худ бин [Хони маънӣ, 2011, с. 433].

Вожаи **нек** таърихи баромади тоҷикӣ дохта, дар забони паҳлавӣ дар шакли “nik” мавриди қорбурд қарор дошт. Мураттибони фарҳанг онро маъноӣ хуб, хуш, зебо шарҳ додаанд. Ҳамчунин, ба маъноӣ шахси некукор низ фаҳмида мешавад [ФФА, 1389, с. 1038].

Беҳтарин дӯсте, ки буд маро,

Бадтарин душманӣ ба ман бинмуд [Хони маънӣ, 2011, с. 458].

Беҳтар вожаи тоҷикист ва маъноӣ беҳтар, хубтар, нағзтарро дар худ доро мебошад. Вожаи **бад** хоси забони тоҷикист, дар фарҳанг маъноӣ ганда, зишт, зарароварро касб кардааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 126]. Хоқонӣ ин вожаҳои мутазодро ба маъноӣ маҷозии сафед шудани мӯйи сиёҳ истифода шудаанд.

Вожаҳои мутазодии дигари ин байт **дӯст** ва **душман** мебошанд, ки асли баромади онҳо тоҷикӣ буда, вожаи **дӯст** ба маъноӣ “рафиқи шафиқ, меҳрубон, ёр, ошно; маҷозан маҳбуба, маъшуқа; ошиқ” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 409], вожаи **душман** бошад, ба маъноӣ хасм, аду, бадхоҳ; мухолиф; муқобили дӯст, маҷозан рақиб, рақобаткунанда” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 407] шарҳ дода шудаанд. Хоқонӣ ин вожаҳои мутазодиро ба маъноӣ асли моҳирона ба риштаи назм кашидааст.

Гарчанде бархе вожаҳо аз ҷиҳати робитаи маъноӣ гуногун бошанд ҳам, вале аз рӯйи ифодаи маъноӣ миёни ҳам муносибати антонимӣ пайдо карда метавонанд. Масалан, дар байти зерин вожаҳои **наку** - **зиштхӯ** ҳамчун антонимҳои матнӣ ба маъноӣ маҷозии ошиқ ва булҳавас ба риштаи назм кашида шудаанд.

Дар маслаки ишқ ҷуз **накуро** накушанд,

Лоғарсифатони **зиштхӯро** накушанд [Хони маънӣ, 2011, с. 461].

Забоншиноси тоҷик Ҳ. Галбакова мутазодҳоро аз ҷиҳати ҳиссаҳои номии нутқ тасниф намуда, онҳоро бо унвонҳои мутазодҳои исмӣ, мутазодҳои сифатӣ зикр карда, ба ҷиҳати сохтори вожаҳои мутазодӣ эътибор додааст. Ӯ чунин қайд мекунад: “Антонимҳои асли ё луғавӣ он антонимҳоеро меноманд, ки онҳо берун аз матн маъноҳои ба якдигар зидро ифода мекунанд. Ин гурӯҳи калимаҳои антонимӣ аз рӯйи баромад ва табиаташон маъноӣ мафҳуми зидро талаб мекунанд” [Галбакова, 2008, с. 9]. Дар осори Хоқонӣ низ мутазодҳо мавқеи махсусро ишғол менамоянд.

Агар чуқуртар назар андозем, сабаби бавучудоии мутазодҳо олами ҳастӣ мебошад.

Муқобилгузори тавассути мутазодҳо яке аз услубҳои барҷаста баён кардани матлаб дар осори Ҳокони Шервонӣ ба ҳисоб меравад. Дар мисолҳои зиёде мушоҳида кардем, ки шоир муқобилгузори мутазодҳоеро мавриди истифода қарор додааст, ки таърихи пайдоиши онҳо забони тоҷикӣ мебошад, ва аксари ин мутазодҳои аслан тоҷикии осори Ҳоконӣ имрӯз ҳам дар забони муосири тоҷикӣ истифода мешаванд.

Агар бо ғамат **гарм** дар кор н-оям,

Зи дамҳои **сардам** гирах дар бар афкан [Ҳони маънӣ, 2011, с. 429].

Аз зулфи ӯ чу бар сари зулфаш гузар кунӣ,

Пинҳон бидузд мӯеву **пайдо** ба мо расон [Ҳони маънӣ, 2011, с. 431].

Бар дидаи ман **хандӣ**, к-ин ҷо зи чӣ **мегирад**,

Гирианд бар он дида, к-ин ҷонашавад гирён [Ҳони маънӣ, 2011, с. 317].

Бас дер ҳамезояд обистани хок, оре,

Душвор бувад зодан, нутфа ситодан **осон** [Ҳони маънӣ, 2011, с. 319].

Вожаи **ханда** маъноӣ “садои махсусе, ки дар асноӣ изҳори хурсандӣ ва хушҳолӣ аз ҷониби инсон бароварда мешавад” [ФТЗТ, Ҷ.2, с.461], доро мебошад. Дар байт низ ба ҳамин маъно корбаст гардидааст.

Зери мафҳуми вожаи **гирия** ҳолате фаҳмида мешавад, инсон аз ғаму андуҳи бисёр бо рехтани оби чашму баровардани овози гирифтаю сактадор ва таассуроти сахт аз худ мебарорад.

Вожаи **душвор** дар фарҳанг ба маъноӣ мушқил, саъб, гарон [ФТЗТ, Ҷ.1, с. 483] ва вожаи **осон** ба маъноӣ сахл ва сабук шарҳ дода шудаанд [ФТЗТ, Ҷ.2, с. 38].

Ҳокони Шервонӣ дар корбурди вожаҳои мутазодӣ маҳорати баланд дорад. Бо истифодаи ин воситаи муассири нутқ мақсадашро амалӣ

мекунаду суханро нишонрас баён менамояд, ин аз хунари забондонии шоир гувоҳӣ медиҳад. Пайиҳам овардани вожаҳои муқобилмаъно яке аз усулҳои пурқувват баён кардани матлаб буда, хоси услуби нигориши Ҳоконӣ мебошад.

Беш мехостам, замона надод,

Кам ҳамедод, ман напазируфтам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 457].

Вожаи **беш** маъноӣ “бисёртар, зиёдтар, афзун, зиёда, бисёр, муқобили кам[ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 235-236]-ро дар худ касб кардааст

Вожаи **кам** дар луғат бо якчанд маънӣ шаҳр ёфтааст: “1.1 андак; муқобили беш. 2. ба нудрат. 3. нуқсон, айб, камбудӣ. II. **кам** арабӣ буда, маъноӣ чанд, чӣ қадар, чӣ миқдор, чӣ андоза” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с.531-32]-ро ифода кардааст. Дар ин байт вожаҳо **кам** ва **беш** ба маъноӣ аслиашон корбурд гардидаанд.

Ё чу обест чунон **поку** ман **олуда** чунин,

Ба чанобат сӯйи Қуръон шуданам нагзоранд [Ҳони маънӣ, 2011, с. 307].

Антонимҳои **пок** ва **олуда** вожаҳои аслии тоҷикӣ буда, **пок** маъноӣ покиза, беолоиш, соф, бе айбу нуқс, муқаддас, покдоман, афифа, тамом, ҳамагӣ [ФЗТ, Ҷ. 2, с. 110], **олуда** маъноӣ сифати феълии замони гузаштаи олудан, он чи ба чизи нопон оғушта шударо доро мебошанд [ФЗТ, Ҷ. 2, с. 27]. Дар ин байт ба маъноӣ асли мавриди корбурд қарор гирифтаанд

Муъҷизи ҳусн **ошкоро** кардию **пинҳон** шудӣ,

Хуш нишастӣ, чун қиёмат дар ҷаҳон ангехтӣ [Ҳони маънӣ, 2011, с. 454].

Вожаи **ошкор** асли баромади тоҷикӣ дорад ва шоир онро ба маъноӣ аслии “зоҳир, падидор, намоён, кушода, аён, маълум ва машҳур” [Фарҳанги осори Ҷомӣ, Ҷ. 1, с. 943] корбаст гардидааст.

Пинҳон мутазоди ин вожа буда, маъноӣ “пӯшида, махфӣ ва мастур” [ФЗТ, Ҷ. 2, с. 62]-ро дар худ доро мебошад ва ба маъноӣ аслиаш мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Куштиям, пас, хештан **нодон** кунӣ,

Ин ҳама **доно** макуш, **нодон** машав [Хони маънӣ, 2011, с. 438].

Вожаҳои **нодон** ва **доно** вожаҳои ҳамреша буда, тавассути қабул кардани пешванди инкорӣ бо ҳам мутазод шудаанд ва таърихи пайдоиши тоҷикӣ дорад. Вожаи “**нодон** маънои одами бедониш, одами чоҳил, беақл, аҳмақ” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с.863], вожаи **доно** бошад, маънои “донишманд, оқил ва хирадманд” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 389]-ро доранд ва ба маънои асли мавриди истифода қарор гирифтаанд.

На **дарвеш** аст, ҳар к-аш тоҷи **султонӣ** кунад суғба,

Ки **дарвеш** он, ки **султонию дарвешист** яксонаш [Хони маънӣ, 2011, с. 345].

Дарвеш вожаи аслии тоҷикӣ буда, дар забони паҳлавӣ шакли “**driyoš**”-ро доро буд. Ин вожа ба маънои тихидаст, бенаво, фақир, қаландар, гӯшанишин касе, ки ба андак моли дунё қаноат мекунад, фаҳмида мешавад [ФФА, 1359, с. 520]. Дар ин байт ба маънои нодор, бенаво қорбаст гардидааст.

Мутазоди ин вожа **султон** таърихи пайдоиши арабӣ дорад ва маънои ҳоким, фармонраво, подшоҳро доро мебошад. Таърихан унвони подшоҳон дар баъзе мамлакатҳои Шарқ фаҳмида мешавад [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 269]. Шоир ин вожаро ба маънои асли мавриди истифода қарор додааст.

Аз назари муҳаққиқ Б. Камолиддинов, «калимаҳо дар забони адабиёти бадеӣ назар ба услуби илмӣ озодона ва осонтар зидмаъно мешаванд. Сабаби ин маълум аст: дар матни асари бадеӣ калимаҳо бо тобишҳои бадеиашон бо ҳам наздик шуда, муқобили ҳамдигар меистанд. Дар ин бобат ҳам боз як хусусияти забони асарҳои бадеӣ зоҳир мегардад» [Камолиддинов, 1967, с.50]

Пайдоиши мутазодҳо дар осори Хоқонии Шервонӣ намудҳои гуногун ва тобишҳои мухталифи маъноӣ доранд. Барои ифодаи тазоди бадеӣ шоирон аксари вақт аз мутазодҳои истифода мебаранд, чунки

моҳияти тасвири ашъро ба назари хонанда равшантар иброз дорад. Мисол, дар байтҳои зерин мутаҷодҳои **замин - осмон, сар – пой, об - оташ, пир - барно, хоб - бедор, вафо - чафо, хуршед – моҳ** бо ҳамин мазмун омадаанд.

Ман пеши ту бар **замин** ниҳам **сар**,

К-эй **пой** бар **осмон** ниҳода [Хони маънӣ, 2011, с. 445].

Вожаи **замин** дар забони паҳлавӣ дар шакли “*zamik*” мавриди қорбурд қарор дошт ва дар “Фарҳанги Амид” ба маънои “хок, рӯи хок, сатҳи кура, ки зери пойи мо аст, кураи мутаҳарик, ки мо рӯи он зиндагӣ мекунем, яке аз сайёраҳои ҳаштгона” [ФФА, 1389, с. 606] шарҳ дода шудааст. Ҳамчунин, дар забони тоҷикӣ ба маънои “барҷомонда, касе, ки ба сабаби касалӣ аз ҷой ҷунбида наметавонад, гарав, қавл, зомин” [ФЗТ, Ҷ. 1, с. 434] низ истифода мешавад.

Таърихи баромади вожаи **осмон** тоҷикӣ ва дар забони паҳлавӣ шакли “*āsmān*”-ро дорад. Ин вожа дар “Фарҳанги Амид” ба маънои фазои бепоён ва нилгун, ки болои сари мо дида мешавад, сипехр, гардун, фалак, чарх, номи рӯзи бисту ҳафтуми ҳар моҳи хуршедӣ шарҳ дода шудааст [ФФА, 1389, с. 33]. Ҳоконӣ дар байти зикргардида вожаи **заминро** ба маънои фурутанӣ ва вожаи **осмонро** ба маънои бузургӣ, баландӣ мавриди қорбурд қарор додааст. Ҳамчунин, дар ин байт шоир вожаи **сарро** ба маънои аввал, ибтидо ва вожаи **пойро** ба маънои охир, анҷом овардааст.

Аз **оташи** ҳасрат бин бирён чигари Дачла,

Худ **об** шундастӣ, к-оташ кунадаш бирён [Хони маънӣ, 2011, с. 317].

Аз пайи он, к- оташи ҳаҷри ту дорам ёдгор,

Назди ман **оби** ҳаёт аст **оташи** ҳиҷрони ту [Хони маънӣ, 2011, с. 440].

Дар зери вожаи **об** “моеи шаффофи беранг, ки дар ҳолати софӣ аз омезиши химиявӣ ҳидроген ва оксиген иборат аст” [ФЗТ, Ҷ. 1, с.

883].фаҳмида мешавад ва ҳамчунин ба маънои маҷозии киноя аз дарё, рӯд низ корбаст мегардад. Дар ҳолате, ки бо калимаҳои **чапм** ва **дида** ояд, маънои нутфа, манӣ, ҷило, тобиш, тароват, тозагӣ; равнақро дода метавонад. Ҳамчунин, дар воҳидҳои фразеологӣ ба маънои маҷозӣ низ истифода бурда мешавад. Масалан, **обу ранг** - зебоӣ, хусн; **обу тоб** – нашъу намо; **об аз сар гузаштан** – аз ҳадди чораю тадбир гузаштани кор [ФЗТ, Ҷ. 1, с. 883].

Вожаи **оташ** мутақодди об ба ҳисоб рафта, мансуби забони тоҷикӣ ва шакли қадимии он “**ātaxš ātaš**” мебошад. Ин вожа ба маънои ончи ки аз сӯхтани ҷӯб ё чизи дигар ба вучуд меояд ва дорои равшаниву ҳарорат аст. фаҳмида мешавад [ФФА, 1289, с. 17]. Ҳамчунин, ба маънои маҷозии “тундӣ, тезӣ; ғазаб. сӯзу гудоз, ғаму андуҳ, дард, киноя аз шароб, бода, дӯзах” [ФЗТ, Ҷ. 1, с. 931] низ мавриди корбурд қарор дорад. Ҳоқонӣ вожаҳои зикргардидаро маҷозан мавриди истифода қарор дода, яке маънои дурӣ, дигаре бо ёди ёр зинда буданро ифода мекунад.

Ба моҳи тир, к-он гаҳ буд найсон,

Ба нахли **пир**, к-он ҷо гашт **барно** [Ҳони маънӣ, 2011, с. 340].

Дар фарҳанг вожаи **пир** чунин маънидод гардидааст: “1. солхӯрда, куҳансол, умрдида; муқобили ҷавон. 2. дар тасаввуф – муршид ва роҳнамои тариқат” [ФЗТ, Ҷ. 2, с. 62].

Вожаи **барно** низ мансуби забони тоҷикӣ буда, дар фарҳанг ба маънои “ҷавон, навҷавон; барнову пир, хурду калон, ҷавону пир; маҷ. ҳама” [ФЗТ, Ҷ. 1, с.148] истеъмол гардидааст. Ин ду вожа дар байт маънои аслиро тақозо мекунад.

Дар **хоб** шавам рӯйи ту тасвир кунам,

Бедор шавам васли ту таъбир кунам [Ҳоқонӣ Шервонӣ, 1999, с. 79].

Вожаи тоҷикии **хоб** ба маънои ҳолати осоиш, ки ҳангоми он ҳисҳои зоҳирӣ аз кор мемонад, фаҳмида мешавад. Ҳамчунин, маънои муқобили бедорӣ, он чӣ хобкунанда дар вақти хоб мебинад, “руъё; хоби бемисл (ё

парешон) хоби ҳавлноқ, хоби дарҳаму барҳам” [ФЗТ, Ҷ. 2, с. 483]-ро низ ифода карда метавонад.

Бедор мутазоди вожаи хоб буда, маънои касе, ки дар хоб набошад, яъне огоҳ - хушёрро дорад ва вожаи аслии тоҷикист [ФФА, 1389, с. 225]. Ҳоконӣ вожаҳои **хоб** ва **бедорро** ба маънои асли мавриди корбурд қарор додааст.

Хешони куҳанаҳд чу **бегона** шуданд,

Бегонаи наврасида хешӣ накунад [Ҳоконии Шервонӣ, 1999, с. 58].

Ҳоконӣ вожаи **хешро** ба маънои табор, ақрабо, наздикон ва яке аз наздикон овардааст [ФЗТ, Ҷ. 2, с.474].

Вожаи **бегона** маънои ғайр, касе, ки хеш ва ё ошно нест, ноошно; муқобили шиносо, ошноро дорад [ФТЗТ, Ҷ. 1, с.168].

Дар ҳар ду мисраи байт вожаҳои **хешу бегона** ба маъни асли ба кор бурда шудаанд. Ин вожаҳо дар шакли ибораҳои **бегона шуданд** ва **хешӣ накунад** бо омадани пешванди инкории “на” бо ҳам муродиф шудаанд.

Ҳоконӣ дар байти зикргардида вожаҳои **куҳанаҳд** ва **наврасидаро** низ ҳамчун мутазод истифода бурдааст. Вожаи **куҳан**, ки шакли дигари он кӯҳна мебошад маънои қадимӣ, солхӯрда, пири рӯзгордидаро дорад, маҷозан шахси кордида ва таҷрибадорро мегӯянд [ФТЗТ, Ҷ. 1, с.638]. Вожаи **нав** маънои тоза, қадид, он чи, пеш аз ин мавҷуд набуд, аввалин бор сохташуда ё таҳияшударо дар худ дорад [ФТЗТ, Ҷ. 1, с.876]. Шоир ҳарду вожаро ба маънои асли мавриди корбурд қарор додааст.

Тоқпазир аст ишқ, **чуфт** нахоҳад ҳариф,

Бар намати ишқ агар пой ниҳӣ, **тоқ** неҳ [Ҳоконии Шервонӣ, 1999, с. 441].

Дар “Фарҳанги Амид” вожаи **тоқ** чунин маънидод шудааст: “1. сақфи хамида, сақфи кусишакл, ки бо очур бар рӯи утоқ ё даргоҳ ё пул ё ҷойи дигар бисозанд, дар арабӣ низ тоқ мегӯянд, лекин асли он форсӣ аст, 2. фард, муқобили чуфт” [ФФА, 1289, с. 739].

Ҳамчунин вожаи **чуфт** дар “Фарҳанги Амид” ба маънои “1. зувҷ, муқобили фард, ду адад аз як чиз, ду чиз баробар мондан, зан ва шавҳар, ду гов, ки барои шухум задани замин паҳлуи ҳам бибанданд, 2. исфанче, дар дохили раҳми занон обитсан мешавад ва ба тавассути бадан, ноф ба чанин итсол дорад ва оксигену маводди ғизоӣ ба чанин мерасонад, маводди дафъи чанинро мегирад, дар зоимонҳои одӣ дар ҳудуди як соат баъд аз таваллуди навзод хориҷ мешавад” [ФФА, 1389, с. 404] шарҳ дода шудааст. Ҳоконӣ вожаи тоқро ба маънои фард ва чуфтро ба маънои асли моҳирона ба риштаи назм кашидааст:

Ту чӣ донӣ, ки ман аз **вафо** чӣ намудам ба ҷойи ту,

Алималлах, ки ҷони ман чӣ кашид аз **ҷафои** ту [Ҳони маънӣ, 2011, с. 436].

Ё ҷойи дигар меорад:

Мағузур, к-аз **ҷафоят** дили гарми мо бисӯзад,

Зи **вафо** муфариҳе кун, қадаре фирист моро [Ҳони маънӣ, 2011, с. 356].

Вожаҳои мутақодии **вафо** ва **ҷафо** таърихи баромади арабӣ доранд. **Вафо** яъне ба ҷо овардани қавлу ваъда, пайдори дар аҳду паймон, садоқат [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 270]. **Ҷафо** – ситам, зулм ҷабр, озор [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 586]. Дар ин байтҳо шоир онҳоро ба маънои асли мавриди қорбурд қарор додааст.

Хуршед, ки **моҳ** дар инон дорад,

Чун соя давида дар рикебаш бин [Ҳони маънӣ, 2011, с. 319].

Дар байти зикргардида Ҳоконӣ вожаи **хуршедро** ба маънои ошиқ ва вожаи **моҳро** ба маънои маъшук истифода бурдааст.

Дар аҳди ту **зебой** чизест, ки хос аст ин,

Дар ишқи ту **расвой** корест, ки ом аст он [Ҳони маънӣ, 2011, с. 433].

Вожаи **зебой** маънои зебанда, неку, хуб, хушнамо, хубрӯро доро буда, таърихи баромадаш тоҷикӣ мебошад. [ФФА, 1289, с. 612].

Расво//русво низ таърихи баромади тоҷикӣ дорад ва дар забони паҳлавӣ дар шакли “*rusvak*” мавриди истифода қарор дошт. Маънои беобрӯ, бадном, касе, ки кори зишташ фош шавад, расвоиро дорад [ФФА, 1389, с. 571]. Хоқонӣ ин вожаҳоро дар байт ба маънои асли мавриди корбурд қарор додааст.

Гуфтам, ки ба сабр аз ту ҳам **пухта** шавад корам,

Имрӯз яқинам шуд, андешаи **хом** аст он [Хони маънӣ, 2011, с. 433].

Пухта вожаи хоси забони тоҷикӣ ва дар забони паҳлавӣ шакли “*roxtan*”-ро доро буд. Дар фарҳанг ҳам ба маънои асли ва ҳам маҷозӣ шарҳ дода шудааст ва модаи хӯрокеро гӯянд, ки рӯи оташ гузоранд ва харорат диҳанд то қобили хӯрдан шавад [ФФА 1389, с. 274]. Дар забони тоҷикӣ ба маънии сифати феълии замони гузаштаи “пухтан, расидаи қобили хӯрдан (дар бораи мева), чӯшидаи расида (дар бораи май), маҷозан таҷрибанок, ботаҷриба, корозмуда, оқил, доно, бекаму кост; бенуқсон; писандида, дуруст, пӯхтаву хоми касе нахӯрдан, нону намаки касе начашидан, аз касе баҳра набрудан” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 55] фаҳмида мешавад.

Мутазоди ин вожа **хом** низ таърихи пайдоиши тоҷикӣ дорад ва маънои нопухта, норасӣ ноозмӯда, чизе, ки дар он даскорӣ нашудааст, дар ҳолати табиӣ онтағйре надода бошанд, пӯсти даббоғӣ нашударо дар худ доро мебошад [ФФА, 1389, с. 488]. Ҳамчунин, ба маънои маҷозии беҳуда, абас, ношуданӣ, бетачриба, камфаҳму камтаҷриба низ мавриди корбурд қарор дорад [ФЗТ, Ҷ. 2, с. 488].

Шоир вожаҳои мутазодии **хом** ва **пухтаро** дар байт ба маънои маҷозии кори бобарор, андешаи хом, орзуи аз ақл дур мавриди истифода қарор додааст.

Эй Хоқонӣ, **дароз** шуд қисса,

Ҷон хоҳад ёр, қисса **кӯтаҳ** кун [Хони маънӣ, 2011, с. 427].

Вожаи тоҷикии **дароз** дар фарҳанг чунин маъниҳо дорад: “1. тавил; муқобили кӯтоҳ. 2. дур, дуру дароз, дурдаст. 3. тулонӣ, давомнок, бардавом” [ФЗТ, Ҷ. 1, с. 333].

Мутазоди дигари ин вожа **кӯтоҳ//кӯтаҳ** буда, маъноҳои: “1. он чӣ дарозиаш кам аст, қасир (оид ба замон ва масофа); муқобили дароз. 2. қадпаст. 3. мухтасар, ғайримуфассал” [ФЗТ, Ҷ. 1, с. 582]-ро дар худ касб кардааст.

Аз назари забоншиноси тоҷик М. Саломӣён “дар ҳодисаи мутазод калима дар тарозуи семантикӣ дорои ду самти муқобили ҳам аст, ки ҳатто бидуни ифодаи яке аз самтҳо самти дигари он бо доштани вижагии зидмаъноияш маълум аст ва ин бештар ба таври ҷуфт ифода меёбанд, масалан, **дур - наздик, боло - поён, гарм – сард**” [Саломӣён, 2020, с. 62].

Баъзан барои пурра ва пуртаъсир намудани фикр муаллиф якчанд мутазодро пайиҳам овардааст. Ин гурӯҳи мутазодҳоро мутазодҳои ҷуфтистеъмол меноманд. Ин мутазодҳо ба воситаи садоноки пайвастанандаи **-у (-ю)** ва пайвандаки **ва** васл мешавад [Шарифова, 2011, с. 112]. Зидгузори маъно дар мутазодҳои ҷуфт нисбат ба калимаҳои алоҳида равшантар муассиртар аст, бинобар ин “ба зеҳни кас чуқуртар таъсир намуда, дар он тасаввуроти зиндаву барҷастаи ашӣи номбаршуда ва аломатҳои мухталифи онро ҳосил мекунад” [Қамолӣддинов, 1967, с. 49]

Чунончи:

Чӣ оташ сӯхт бӯстони вафоро,

Ки аз **хушқу таре** бӯе намондаст [Хони маънӣ, 2011, с. 361].

Цигарам **хушқ** шуд аз бас сухани **тар** зодан,

Сухани **тар** чӣ кунам? Зарри тарам боястӣ [Хони маънӣ, 2011, с. 450].

Вожаи **хушқ** маънои чизе, ки об ва намӣ надорад, беоб; муқобили тар, хушкида, пажмурдашударо дорост [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 467].

Тар дар фарҳанг маъноҳои зиёдеро дар бар гирифтааст: “1. нам, рутубатнок; муқобили хушқ. 2. тоза, обдор, ширадор, сабзу хуррам,

ботароват. 3. маҷ. нозук, латиф. 4. маҷ. холис, соф, покиза” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 326]. Дар байти охир “чигари хушк” ба сӯзиши чигар ва “сухани тар зодан” ба маънои наву тоза гуфтан аст.

Аз **касу нокас** бибур хоқониосо, к-аз чаҳон

Ҳеҷ соҳибдардро соҳибдавое барнахост [Ҳони маънӣ, 2011, с. 359].

“Кас” чунин маъноро дорост: 1. шахс, одам; нафар. 2. одами хуб, некукор. 3. ҳеҷ кас, ҳеҷ ки (бо шакли манфии феълҳо) [ФЗТ, Ҷ. 1, с. 542].

“Нокас” низ вожаи тоҷикист ва дар байт маънои фурумоя, разил, номард, нолоиқ, пастро дорост [ФЗТ, Ҷ. 1, с. 866].

Ё раб, ин ишқ чист дар **пасу пеш**?!

Ҳеҷ ошиқ дар ин ҳарам надидаст [Ҳони маънӣ, 2011, с. 370].

Вожаҳои **пасу пеш** ба маънои гузаштаву ҳозира истифода шудаанд.

Хоқониям, на валлоҳ, симурғи нест ҳастам,

Пас, **ҳасту нести** гетӣ яксон чаро надорам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 379]

Дар ин байт вожаҳои **ҳасту нестӣ** ба маънои буду набуди дунё омадаанд:

Чун шароби **талху ширин** даркашӣ,

Пешкаш сад ҷони ширин оварам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 418].

Парвонаишқам **уфтон, хезон**,

К-аз оташи тезпар наяндебам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 419].

Куфру имонро ба ҳам сулҳ аст, хез, аз зулфу рух,

Фитнае созу миёни **куфру имон** дарфиган [Ҳони маънӣ, 2011, с. 319].

Зи васл гӯйӣ, кам гӯй, он маро гӯянд,

Маро зи дард чи парвои **васлу ҳичрон** аст [Ҳони маънӣ, 2011, с. 319].

Бархе мутаозодҳо берун аз матн хусусияти зидмаъноии худро гум намекунанд, вале калимаҳое ҳастанд, ки маънои муқобили онҳо аз

мазмуни дар дохили матн буда маълум мешавад. Ин гуна вожаҳо берун аз матн ягон муносибати маъноии мутазодӣ надоранд ва онҳоро дар забоншиносӣ бо истилоҳи мутазодҳои контекстуалӣ ё матнӣ ном мебаранд. Аз ин нуқтаи назар, муҳаққиқ Ш. Исматулло ақидаи хешро чунин иброз доштааст: “Дар матни асари бадеӣ калимаҳо бо тобиши нозуку бадеиашон бо ҳам наздик шуда, муқобили ҳамдигар меистанд. Яъне, онҳоро антонимҳои матнӣ меноманд” [Ш. Исматулло, 2007, с. 103]. Дар ашъори шоир низ ин гуна мутазодҳои матнӣ дида мешавад: масалан, дар байтҳои поён вожаҳои **талх - шакар, санг - шакар, талх - хуш, захр - шакар** бо ҳам мутазоди матнӣ шуда омадаанд.

Пеш к-он тунги **шакар** дар лаҳади танг ниҳанд,

Бӯсаи **талхи** видой ба **шакар** боздихед [Хони маънӣ, 2011, с. 329].

маҷ. ғами ишқу муҳаббат:

Чун **талх** сухан ронӣ, тунги **шакар**ат хонам,

Чун кор ба қон орий, қони дигарат хонам [Хони маънӣ, 2011, с. 410].

Мутазоди матнии **намак** ва **шакар** устодона истеъмол гардида, намак маҷозан ишора ба гиря аз ғам аст ва шакар ишора ба шодӣ гирифта омадааст:

Рух намакзор шуд аз ашқу бибаст, аз тафи оҳ,

Ба дигар ашқ **намакро** чу **шакар** бикшоед [Хони маънӣ, 2011, с. 320].

Ман **талх** гирям чун қадаҳ, ӯ **хуш** бихандад ҳамчу май,

Ин гиряи **носоз** бин, он хандаи **мавзун** нигар [Хони маънӣ, 2011, с. 382].

Калимаи **шакар** дар луғат чунин шарҳ ёфтааст: “1. шираи фишурдаи реза, ки аз лаблабуи қанд ва ё найшакар ҳосил мешавад. 2. маҷ. ширинӣ. 3. киноя аз дандони маҳбуба” [ФЗТ, Ҷ. 2, с. 559].

Талх вожаи тоҷикӣ ва дар фарҳанг маъноӣ: “1. ногувор, тунду тези ногувор; 2. маҷ. бад, дурушт, тунду тез” [ФЗТ, Ҷ. 2, с. 313]-ро дорост.

Ҳар як шоир ҳангоми овардани чунин тарзи муқобилгузорӣ маъноӣ баъдинаи вожаҳоро ба назар мегирад. Масалан, дар байти дуюм вожаи **талх** ба маъноӣ гирифта шуда, омада, вожаи **хуш** маъноӣ хандаи ширинро ифода мекунад. Бояд қайд намуд, ки вожаи **талх** бо вожаи **носози** мисраи дуюм ва вожаи **хуш** бо вожаи **мавзун** муносибати муродифӣ пайдо кардаанд ва дар ин байт ҳамчун мутазоди матнӣ бо ҳамдигар омадаанд.

Дӯст дар рӯйи мо чу **санг** андохт,

Мо ба шукрона **шаккар** андозем [Хони маънӣ, 2011, с. 416].

Дар ин байт вожаи **санг** ба сухани талх, бад ва вожаи **шаккар** ба сухани хуб, ширин ишора доранд.

Заҳр бо ёди ту **шаккар** гардад,

Шом бо рӯйи ту саҳар гардад [Хони маънӣ, 2011, с. 378].

Бас дер ҳамезояд обистани хок, оре,

Душвор бувад зодан, нутфа ситодан **осон** [Хони маънӣ, 2011, с. 319].

Душвор//душхор дар фарҳанг ба чунин маъно омадааст: 1. мушкил, саъб; муқобили осон. 2. нохуш, ногувор; сахт, дағал. 3. ба шакли ҷамъ душворҳо, мушкилот, сахтиҳо [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 407].

Мутазоди ин вожа **осон** низ хоси забони тоҷикӣ буда, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» чунин маъноро дорост: 1. сахт; муқобили душвор. 2. беранҷ, муфт [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 928].

Гар бар сари хасмон, на **марданду** на **зан**,

Сарпӯши **занон** барнакашам, **мард** наям [Хони маънӣ, 2011, с. 472].

Вожаи **зан** ин ҷинси муқобили мардро ифода мекунад.

Мутазоди калимаи **зан – мард** буда, дар фарҳанг ба чунин маънӣ шарҳ ёфтааст: “1. ҷинси муқобили зан; марди даҳгӯр одами паҳлавоне, ки якбора даҳ гӯрро сайд мекунад. 2. маҷ. (одами) далер, шуҷоъ, мубориз. 3. маҷ. (одами) росткор, содиқ, ба аҳду паймон ва қавли худ устувор. 4. ҳариф, ҳамчанг, ҷанговари муқобил” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 641]. Дар ин байт дар

мисраи аввал мутазоди **марду зан** ба маънои яклухт омада, маҷозан маънои калимаи муханнасро ифода кардаанд. Дар мисраи дуюми ҳамин байт вожаи **зانون** ба маънои асли ва калимаи **мард** маҷозан ҷавонмардиро ифода кардааст.

Вобаста ба мутазодҳо забоншинос А.А. Реформатский чунин изҳори ақида дорад: “Мутазод воситаи пурқуввати маъноии забонианд ва онҳо барои гузориши зиддият, барои ба вучуд овардани тарзи муқобилгузорӣ дар забони шеърят роли бузург мебозанд” [Реформатский, 1955, с. 105]. Мутазод ҳамчун категорияи лексикую семантикӣ дар забони осори назм ҷойи муҳимро ишғол карда, ҳангоми муқобил гузоштани калимаю мафҳумҳо истифода бурда мешаванд. Шоирон ва адибон пеш аз он ки ин гурӯҳи вожаҳоро ҳангоми муқобилгузории фикру андеша ва фасоҳати сухани хеш мавриди истифода қарор диҳанд, хусусиятҳои зиддиятии онҳоро низ ба назар мегиранд. Ҳангоми таҳлили осори Ҳоконӣ маълум гашт, ки шоир зимни истифодаи мутазодҳо ба маънои луғавии онҳо қонён нагардида, ҷанбаҳои таъсирбахшии онҳоро низ ҳангоми муқобилгузорӣ ба назар гирифтааст.

2.3. Мавқеи омонимҳо дар омӯзиши семантикаи воҳидҳои луғавӣ

Дар забоншиносии тоҷик гурӯҳи вожаҳое, ки таркиби овозии якхела дошта, ифодакунандаи маъноҳои гуногун мебошанд, омоним ном мебаранд. Вожаҳои омонимӣ аз ҷиҳати талаффуз ва шакли овозӣ бо ҳам мувофиқ буда, вале аз ҷиҳати маъно аз ҳам тафовут доранд.

Агар калимаҳои сермаъно бо маънои навашон ба маънои аслии калима алоқаманд бошанд, пас, маъноҳои калимаҳои омонимӣ алоҳида ва мустақил мебошанд. Мавриди зикр аст, ки гоҳо вожаҳои ҳамшакл аз вожаҳои сермаъно ба вучуд меоянд, лекин дар ин маврид ҳам фарқи маъноӣ ба дараҷаест, ки калимаи нав аз заминаи ибтидоӣ хеле дур рафта, ба сифати воҳиди мустақили луғавӣ таҷассум мегардад.

Омонимҳо низ монанди дигар категорияҳои луғавӣ дар назм ҷойгоҳи хоси худро доро мебошанд. Бамаврид истифода бурдани омонимҳо дар назм истеъдоди суҳаншиносии шоирро нишон медиҳад, зеро ин навъи категорияи луғавӣ бо тобишҳои иловагии хеш аз дигар категорияҳои луғавӣ фарқ мекунад, чунки танҳо дар дохили матни бадеӣ маънои омонимҳо зоҳир меёбад ва берун аз матн мавҷудияти омоним будани вожаҳои истифодашуда ғайриимкон аст. Дар забоншиносии тоҷик доир ба омоним назарияҳои илмии гуногун дар осори илмӣ аз ҷониби муҳаққиқон баён гардидааст. Аз ҷумла: А. Рустамов [1984], М. Муҳаммадиев [1990], С. Сабзаев [1979], Қ. Мухторӣ [2006], Ҳ. Маҷидов [2007], Ш. Исматулло [2007], М. Саломов [2020], У. Саъдуллоев [2013], М. Каримова [2013] ва дигарон.

Роҳҳои пайдоиши омонимҳоро забоншиносон дар пажӯҳишҳои худ мавриди баррасӣ қарор дода, чунин изҳори андеша кардаанд: “1) калимаи асли бо калимаи иқтибосӣ омоним мешавад; 2) тағйироти овозӣ дар таркиби калима; 3) тасодуфан ба айни як таркиби овозӣ пайдо шуда омадани калимаҳои гуногунмаъно, ки аксаран яке аз онҳо аз шева ба таркиби луғавӣ дохил мешавад” [Ш. Исматулло, 2007, с. 113].

Забоншиноси тоҷик М.Н. Қосимова сабабҳои пайдоиши омонимҳоро гуногун шарҳ дода чунин зикр кардааст:

“1) дар як таркиби овозӣ пайдо шудани калимаҳои мухталифмаъноӣ як забон: чанг – панҷа, чанг – ғубор, чанг – асбоби мусиқӣ;

2) дар натиҷаи тағйири овозӣ кардани баъзе калимаҳои худӣ: соз – асбоби мусиқӣ, соз – асбобу анҷом, ҷиҳоз, соз – сиғаи амр аз феъли сохтан;

3) калимаҳои худӣ бо калимаҳои иқтибосӣ: сафина – баёз, сафина (арабӣ) – киштӣ;

4) дар натиҷаи иқтибос шудани омонимҳои забони арабӣ: сафо – равшанӣ, сафо – сулҳ, Сафо – номи кӯҳ дар Макка” [Қосимова, 2012. с. 89].

Аксари забоншиносон омонимҳоро ба ду гурӯҳ - пурра ва нопурра ҷудо мекунанд. Аз он ҷумла, профессор Ҳ. Маҷидов чунин гуфтааст: “омонимҳо ё калимаҳои ҳамовоз ба омонимҳои пурра ва нопурра ҷудо мешаванд. Ба омонимҳои пурра калимаҳои дохил мешаванд, ки ба як гурӯҳи лексикиву грамматикӣ мансуб буда, бо системаи морфологӣ, синтаксисӣ аз ҳам фарқ мекунанд. Масалан, вожаҳои пул, чанг, расм... Омонимҳои нопурра ё ноқис ба гурӯҳҳои гуногуни лексикиву грамматикӣ дохил шуда, низоми мухталиф доранд ва ба се қисм ҷудо мешаванд.

а) Омоформҳо. Ба ҳам монандшавии қиёфаи овозии калимаҳои ҳиссаҳои мухталифи нутқ, яъне омонимҳои нопурра ва ё як ҳиссаи нутқ, яъне омонимҳои пурра, омоформа номида мешавад. Масалан, сарой – макон; феъли сароидан, зан – чинс; феъли фармоишӣ, ҷӯй – ҷӯйбор; феъли ҷӯстан.

б) Омофонҳо. Ба ҳам монанд шудан ва ё наздик шудани талаффузи овозҳои ҷудогонаи калимаҳоро омофон меноманд. Масалан, дур – муқобили наздик, дурр – гавҳар, куш – куштан, кӯш – кӯшиш кардан.

в) Омографҳо. Ба омографҳо калимаҳои дохил мешаванд, ки аз ҷиҳати навишту имло монанд буда, вале бо ягон унсури талаффузашон аз ҳам фарқ мекунанд. Масалан, вожаҳои гарон, атлас, чаро...” [Маҷидов, 2007, с. 60-63].

Забоншинос Ш. Исматулло бошад, сабабҳои ба вучуд омадани омонимҳоро бо се роҳ медонад:

“1. Аз ҳисоби калимаҳои сермаъно пайдо мешаванд. Дар полисемия байни маъноҳо вобастагӣ вучуд дорад. Ба ибораи дигар, дар он як маъно дар заминаи маънои дигар ба миён меояд. Масалан, калимаи “шона” моҳиятан калимаи сермаъно мебошад. Он дорои се маъно (қисми болои даст, асбоб барои ба тартиб овардани мӯй, қисмати ниҳоли пахта), ки аз рӯйи шакл монандӣ доранд ва он боиси сермаъноӣ гаштааст. Вале дар

натиҷаи густурда шудани алоқаи маъниҳо калима аз доираи полисемия баромада, ба доираи омонимия дохил шудааст.

2. Қисми зиёди омонимҳо дар натиҷаи тасодуфан мувофиқ омадани таркиби овозии калимаҳо ба вучуд омадаанд, ба монанди **шаст, боз, хома, бор, бар** ва ғайра.

3. Навъи дигари омонимҳо дар натиҷаи мувофиқати овозии калимаҳои тоҷикӣ ва иқтибосӣ пайдо шудаанд, амсоли **май, хор, бар, пул, арз, ҳаво, суд, ток, газ** ва монанди инҳо” [Ш. Исматулло, 2007, с. 107].

Дар ҷойи дигар доир ба омоним забоншинос Ф. Шарифова андешаҳои худро чунин иброз доштааст: “Омонимҳо калимаҳое мебошанд, ки гунаҳои семантикӣ, сохти грамматикӣ ва талаффузи якхела доранд. Агар дар полисемия калима аз ягон ҷиҳати семантикӣ ба ҳам наздик бошад, дар омонимҳо калимаҳо маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Ғайр аз ин фарқияти лексикӣ омонимҳо бояд фарқияти грамматикӣ ва калимасозӣ ҳам дошта бошанд. Дар баробари ин, қисме аз калимаҳои омонимӣ натиҷаи инкишофи калима ва сермаъноӣ мебошад” [Шарифова, 2011. с. 117].

Калимаҳои омонимӣ роҳу воситаҳои гуногуни пайдоиш доранд. Аввалин таҳкурсии пайдоиши омонимҳо вожаҳои аслии тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Муҳаққиқ М.Н. Ахмедова омонимҳоро чунин гурӯҳбандӣ кардааст: “омонимҳои лексикӣ, омонимҳои морфологӣ, омонимҳои лексикӣ-грамматикӣ, омонимҳои омехта, омонимҳои вазъиятӣ ва матнӣ” [Ахмедова, 2010 с. 13]. Пажӯҳишгар омонимҳои лексикиро аз ҷиҳати баромад ва асли решаи калимаҳо ба ду гурӯҳ ҷудо намудааст: “омонимҳои лексикӣ-этимологӣ, омонимҳои лексикӣ-семантикӣ” [Ахмедова, 2010 с. 13].

Дар соҳаи забоншиносӣ омонимро бо истилоҳи ҷинос низ ном бурда, онро чунин таълиф додаанд: “Ҷинос овардани калимотест, ки дар тамоми ё баъзе ҳуруф яксон бошад, вале маънии онҳо тафовут дошта

бошад. Чинос байни ду калимае ба вучуд меояд, ки онҳоро ду рукни чинос мегӯянд” [Фаршедвард, 1378, с. 132].

Ҳангоме ки адибон хоҳанд порчаҳои аҷибӣ муассир ва дилчасп эҷод намоянд, вожаҳои ҳамшаклу гуногунмаъноро мавриди истифода қарор медиҳанд. Ин бар он сабаб шуда метавонад, ки воҳидҳои луғавӣ ҳамсурати гуногунмаъно хонандаро ҳангоми мутолиаи матн ба фикру мулоҳиза кардан водор намояд ва маънии ҷудогонаи онҳоро дарёфта, аз маҳорати сухангустарии муаллиф лаззат бардорад. Дар осори Ҳоконӣ низ омонимҳо хеле зиёд мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки ин яке аз ҷанбаҳои ҳунари шоирӣ ва суханфаринии Ҳокониро нишон медиҳад. Дар давоми таҳқиқ маълум гашт, ки омонимҳои мавриди қорбарӣ қарордодаи шоир бештарашон вожаҳои аслии тоҷикӣ мебошанд.

Шона I – ба маънои асбоби ба тартиб овардани мӯйи сар

Чун **шонаи** сар аст гилолуда пойи дил,

Ҷӯеи он, ки оинаи ҷони кистӣ [Ҳони маънӣ, 2011, с. 451]?

Шона II – ба маънои китф:

То зи дастам рафту ҳамзонуи ноаҳлон нишаст,

Шуд кабуд аз **шонаи** даст оинаи зонуи ман [Ҳони маънӣ, 2011, с. 430].

Шакли паҳлавӣи вожаи **шона** “šānak” буда, маънои китф, ҷойи пайвасти даст ба тана, устухони китфро дорад. Ҳамчунин, ба маънии “олоти дандонадоре, ки бо он мӯйи сарро ҳамвор ва мурағтаб мекунад” [ФФА, 1389, с. 688] фаҳмида мешавад. Ҳоконӣ маъноҳои ин вожаро моҳирона ба риштаи назм кашидааст.

Бод I – ба маънои насими саҳаргоҳ қорбаст гардидааст.

Бод омаду бигсаст ҳаворо зи раҳи абр,

Бӯеи зи раҳи ғолияфомам нарасонид.

Бар **бод** супурдам дилу ҷон, то ба ту орад,

З-ин ҳар ду надонам, ки кадомат нарасонид [Ҳони маънӣ, 2011, с. 379].

Бод II – ба маънои беҳуда гузаронидани умр:

Додам ба **бод** умре дар интизори рӯзе,

Ин рӯзи бемуродӣ дар интизори ман чӣ [Хони маънӣ, 2011, с. 444].

Дар байти дигар вожаи **бод** ба маънои шакли кӯтоҳшудаи **бошад** (дар хитоб): зинда бод!, нест бод! истифода шудааст

Ишқи туро то абад ҷой зи ҷони ман аст,

Ҷони маро то аҷал қут зи қанди ту **бод** [Хони маънӣ, 2011, с. 375].

Дар “Фарҳанги осори Ҷомӣ” вожаи **дур** ба ду тарз маънидод шудааст: “Дур I... 1) зидди – наздик. 2) ғойиб, гум; нопадид; 3) берун, хориҷ; 4) бемислу монанд; 5) очиз, нотавон. Дур II. // Дур (р) 1) марворид; 2) киноя аз дандон. 3) мурод аз Юсуф” [ФОҶ, 1983, с. 236].

Дур I – ба маънои дурӣ:

Дур аз он маҳ асаре монд тани душмани ӯ,

Гар тавонед, ҳаёте ба асар боз диҳед [Хони маънӣ, 2011, с. 327].

Дур(р) II ба маънои марворд, гавҳар:

Нӯш аз кафи ту мазему аз марҷонат,

Дур (р) аз лаби ту ҷашему аз дандонат [Хони маънӣ, 2011, с. 461].

Вожаи **чанг** дар “Фарҳанги Амид” аввал ба маънои “панҷаи ангушти дасти инсон ва парандагон; дувум яке аз созҳои қадимӣ, ки 46 сим дорад ва бо ангуштони даст навохта мешавад; сеюм хамида, ҳар чизи қач ё сари хамида; чорум минқор, минқори парандагон” [ФФА, 1389, с. 439] шарҳ дода шудааст. Хоҷонӣ дар осори хеш ин вожаро бо ду маънои аввалия истифода кардааст:

Чанг I – ба маънои чангол:

Дардо, ки **чанги** умр шуд аз созу бадтарон-к,

Сурнои гумбибудаи мо ҳам падид нест [Хони маънӣ, 2011, с. 363].

Чанг II – ба маънои асбоби мусиқӣ:

Чун **чанг** худ навҳақунон монанди даф бар руҳ занон,

В-аз нойи ҳалқ афғонкунон, бонги рубоб надохта [Хони маънӣ, 2011, с. 442].

Асбоби мусиқии **чанг** аз қадим миёни мардуми тоҷик машҳур буда, овози форам дорад, вале шакли сохти қадимаи ин асбоб дигар буд ва дар замони ҳозира шакли он тағйир ёфтааст. Аксари вақт шоирон чангро ба ду зулфи ёр ташбеҳ медиҳанд.

Бояд қайд намуд, ки ҳам вожаҳои сермаъно ва ҳам вожаҳои омонимӣ тобишҳои маъноии хешро танҳо дар дохили матн зоҳир мекунанд ва дар заминаи ҳамнишинӣ бо вожаҳои дигар умумияту фарқияти онҳо муайян мегардад.

Шаст I – шумораи микдорӣ, шаш бор даҳ, адади шаст

Сесаду **шаст** рагам зинда шавад, чун бидиҳад,

Сесаду шаст дирамсанг гуҳар в-аз з-онам [Хони маънӣ, 2011, с. 389].

Шаст II – бо суръат, чобук ва тез ҳаракаткунанда:

Аз **шаст** ишқи нав напарад ҳеҷ новаке,

К-он боз қазои чарх баробар намешавад [Хони маънӣ, 2011, с. 372].

Шаст III – қулби моҳигирӣ, банд:

Ба бист-сӣ ғаму чил-панҷоҳ андуҳон чун сайд,

Ба **шаст** воқеа ҳафтад рӯз дармондем [Хони маънӣ, 2011, с. 396].

Гурӯҳи калимаҳое, ки хусусияти омонимӣ пайдо мекунанд, чанбаи сермаъноияшон аз байн меравад, чунки ҳодисаи омонимӣ дар низоми семантикии забон ҳангоми тасодуфан ба ҳам ҳамовоз шудани вожаҳо пайдо мегардад. Масалан, дар забони тоҷикӣ вожаҳои **бар, тор, дар, боз** гурӯҳе аз вожаҳоеанд, ки омонимҳои хеле зиёд доранд ва ҳангоми дар матн бо вожаҳои дигар ҳамнишин шуданашон маънои онҳо зоҳир мегардад.

Бар I – ба маънои пешоянди - ба:

Бар пойи ту сар дорам, гар сад хатаре дорад,

Васли ту ба даст орам, гар дастрасе бошад [Хони маънӣ, 2011, с. 329].

Бар II – ба маънои паҳлӯ:

Ваҳ, ки дигарбора дил дарди ту дар **бар** гирифт,

Боз ба пиронасар ишқи ту аз сар гирифт [Хони маънӣ, 2011, с. 369].

Бар III – ба маънои берун шудан:

Рӯзам фурӯ шуд аз ғаму дар кӯйи ишқи ту,

Ин дуд чуз зи равзани ман **бар** намешавад [Хони маънӣ, 2011, с. 372].

Бар IV – ба маънои аз худ кардан:

Рӯзе ҳазор бор бихонам китоби сабр,

Гӯшам ба туст, лочарам аз **бар** намешавад [Хони маънӣ, 2011, с. 372].

Вожаи “бар” дар луғат ба чор тарз маънидод шудааст: “I. боло, фавқ, баланд, бар II. ба вазифаи пешоянд; Бар III. Бор, мева, самар, Бар IV. оғӯш, бағал; паҳлу” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с.133].

Вожаи **тор** ҳам ба маънои нах – ришта ва ҳам ба маънои шаби торик мавриди истифода қарор гирифтааст.

Чун мӯйи хук дарзани тарсо бувад, чаро

Тори ридои руҳ ба дар зан дароварам? [Хони маънӣ, 2011, с. 334].

Шаби **тору** раҳи дуру хатари муддаиён,

То дари дӯст, надонам, ба чӣ унвон бирасам [Хони маънӣ, 2011, с. 422].

Ҳамгунаи дигар вожаи **дар** мебошад. **Дар I** – табақае, ки кушода ва пӯшида мешавад:

Ў рафту дилам боз наёмад зи бараш,

Ман чашм ба раҳ, гӯш ба **дар** бар асараш [Хони маънӣ, 2011, с.

67].

Дар II – пешоянд:

Мил **дар** чашми амал каш, то набинад **дар** ҷаҳон,
К-аз ҷаҳон ториктар зиндонсарое барнахост [Хони маънӣ, 2011,
с. 359].

Дари аввал ба маъноӣ ҳавлӣ, замини дар пеши дар воқеъшуда ва дари
дуом маъноӣ аслиро ифода мекунад.

Бар **дараш** ҳалқабагӯшам чу **дараш**,

Аз **дар** он нола мураттаб чӣ хуш аст [Хони маънӣ, 2011, с. 371].

Дар III – берун шудан, баромадан.

Ҳар сол бад-он ояд хуршед ба Ҷавзо **дар**,

То бо камар аз пешат гӯянд, ғулом аст он [Хони маънӣ, 2011, с.
433].

Дар зери вожаи **боз** “I як навъи парандаи кавичанголи нӯлдарозе, ки
парандагон ва ҳайвоноти майдари шикор мекунад” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 223].,
фаҳмида мешавад

Шер ба чанголи унф гардани оҳу шикаст,

Боз ба минқори қаҳр боли кабутар гирифт [Хони маънӣ, 2011, с.
370].

Боз II - бори дигар, аз нав, мучаддадан, такроран, дубора [ФТЗТ, Ҷ. 1, с.
216].

Боз ниёзам ба шоҳиду майю шамъ аст,

Ҳар се туй, з-он ба сӯйи туст ниёзам [Хони маънӣ, 2011, с. 415].

Дар радифи он ки омонимҳо дар забон бо шакли талаффузи
монандашон барои ифодаи маъно ва мафҳумҳои гуногун хизмат
менамоянд, ҳамчунин, онҳо дар забон ҷанбаи хунариро низ ба худ касб
кардаанд. Доир ба ин Мирчалолӣдини Қаззоӣ чунин ибрози андеша
кардааст: “Ҳамгунӣ ё ҷинос аз орияхое аст, ки дар сухан ороста ва
хунарварона корбурде густурда ёфтааст. Ин орияи нек хунӣи дарунии
суханро судманд ва корсоз метавонад уфтод. Ҳамгунӣ он аст, ки дар
миёни ду вожа битавон ба гунаи вижа аз диди рехт ва сохтори овой,

хаммонандӣ ва пайвандии наздик ёфт. Ду вожаи ҳамгунро ду пояи ҷинос меномем” [Мирчалолӣдин Қаззоӣ, 1386, с.48].

Вобаста ба омонимҳои нопурра забоншинос Ҳ. Маҷидов менигорад, ки “баръакси омонимҳои пурра омонимҳои нопурра ё ноқис ҳатман ба гурӯҳҳои гуногуни лексикиву грамматикӣ дохил шуда, системаи парадигмавии мухталиф доранд ва бо ҳамнишинии лексикиву синтаксисии худ ба пуррагӣ аз ҳам фарқ мекунанд. Ба вучуд омадани онҳо натиҷаи ба ҳам монандшавии ин ё он ҳалқай парадигмавии калимаҳои гуногун мебошад” [Маҷидов, 2007, с. 64]. Ба ин гурӯҳи омонимҳо мо вожаҳои **хон**, **дам**, **дод**, **зан** ва амсоли инҳоро дохил кардем.

Хон I – ҳукмрон:

Ба як лафз он се **хонро** аз чаҳи ашк,

Ба саҳрои яқин орам ҳамоно [Хони маънӣ, 2011, с. 337].

Хон II – алвон, дастархон:

Аз дида ҷуръадон кунам, аз рух намакситон,

То нӯши ҷому хуш намаки **хони** кистӣ? [Хони маънӣ, 2011, с. 452].

Хон III – хондан, даъват кардан:

Бирафтам пеши шоҳаншоҳи ҳиммат, то замин бўсам,

Ишорат кард давлатро, ки боло **хону** биншонаш [Хони маънӣ, 2011, с. 343].

Хон IV – гуморидан (таъйин кардан):

Заҳри ғами хешам деҳ, то умри хушат гӯям,

Хоки дари хешам **хон**, то тоҷи сарат хонам [Хони маънӣ, 2011, с. 410].

Вожаи хони чорум бо хони сеюм сермаъност ва бо дигар хонҳо омоним мебошад [ниг. Маҷидов, 2007, с. 60].

Вожаи дигаре, ки аз он сарикоргир мешавем, **дам** мебошад. Бо истифодаи ин вожа шоир тавонистааст, ки ҳолати руҳию эҳсосоти ботини қалбашро воқеъбинона иброз намояд:

Дам I – нафас:

Дами сард аз даҳон бар оҳи чигар

Боз гардон, ки ёри ҳамдам нест [Хони маънӣ, 2011, с. 365].

То охири **дам** зи рӯзи аввал,

Будӣ ба забон-ш Афзал-Афзал [Хони маънӣ, 2011, с. 17].

Дам II – фиребу найранг:

Хоқониро **дам** кунӣ, эй Димнаи аср,

К-ӯ Шатраба асту шери нар Асъади Наср [Хони маънӣ, 2011, с.

64].

Дам III – вақт, айём, замон:

Ҳар **дам** лабаш ба ханда бизояд Масеҳи нав,

Моно, ки Марями дигар андар даҳони ўст [Хони маънӣ, 2011, с.

368].

Омоними дигар, ки онро мавриди таҳлил қарор медиҳем, вожаи **дод** аст.

Дод I – адл, инсоф:

Доди сухан диҳам, ки замона ба рамз гуфт:

Он ёфтам зи ту, ки зи Ҳассон наёфтам [Хони маънӣ, 2011, с. 393].

Дод II – аз асоси замони гузаштаи додан манша гирифтааст.

Масеҳохислато, қайсарнажодо,

Туро савганд хоҳам **дод** ҳаққо [Хони маънӣ, 2011, с. 339].

Зан I – асоси замони ҳозира-ояндаи феъли задан

Ниқоб барфикану оташе ба чонам **зан**,

Зи дидаи тари ман ҳамчу шамъ об бирез [Хони маънӣ, 2011, с.

384].

Зан II – чинси муқобили мард

Шаб **зани** ҳиндуву чонам чав-чав андар дасти ӯ,

Чав ба чав медид шаб холи дили расвои ман [Хони маънӣ, 2011,

с. 430].

Чор I – интизор, мунтазир

Як ваъда дар ду моҳам дода, ки мебиёям,

Чокар ба интизорат ду чашм **чор** карда [Хони маънӣ, 2011, с. 446].

Чор II – шакли кӯтоҳи шумораи миқдории чаҳор

Ба як-ду шаб ба се-**чор** аҳл панҷ-шаш соат,

Ба ҳафт-ҳашт ҳиял нӯҳ-дах орзу рондем [Хони маънӣ, 2011, с. 396].

Ор I – асоси замони ҳозира аз овардан

Ба куфраш з-аввал имон **ору** он гаҳ,

Чу имон гуфтӣ, имон тоза гардон [Хони маънӣ, 2011, с. 428].

Ор II – шарм, нанг

Ор чун дорӣ зи Хоқонӣ, ки фаҳр,

Аз дари тоҷи салотин оварам [Хони маънӣ, 2011, с. 418].

Дар забони тоҷикӣ ҳангоме ки мо ба низоми маъноӣ ва мавҷудияти вожаҳои омонимҳо назар афканем, хоҷем фаҳмид, ки онҳо ду рукни муҳимми сохторӣ ва маъноиро доро мебошанд: аввал, онҳо аз ҷиҳати сохтори овозӣ, яъне шакл дар навишт ба ҳам монандӣ доранд ва дувум, аз нигоҳи талаффуз, махсусан, мавқеи зада аз ҳамдигар то андозае тафовут доранд.

Аз ҷониби шоирон дар як байт пайи ҳам истифода бурдани омонимҳо дар забони осори манзум яке аз вижаҳои муҳимми омонимҳо ба ҳисоб меравад, ки ин ду ҷиҳати услубӣ доштанро мефаҳмонад: аввал, ҳангоме ки хонанда ба вожаҳои пайи ҳам овардашуда дучор, меояд водор мешавад, ки маънии ин гуна вожаҳоро дарёбад ва дуҷум, овозҳои ба ҳам монанди вожаҳои ҳамгуни пайи ҳам корбурдшуда барои таъмини хушоҳангӣ, нағмаи ҳарфҳо мусоидат менамояд.

Вожаи **сад** дар ин байт ба ду маънӣ истифода шудааст. **Сади (садд)** аввал ба маънои бастан, гирифтани пеши чизе, он ҷӣ ду чизро аз ҳам чудо мекунад, монеа, **сади** дуҷум ба маънои шумораи миқдорӣ, адад [ФТЗТ, Ҷ. 2, с.,173].

Эй кушта маро лаъли ту монанд ба **сад**,

В-эй кушта ба дандони бусад, ошики **сад** [Хоқонии Шервонӣ, 1999, с. 59].

Дар рубоии дигар шоир вожаҳои **тозӣ**, **соз** ва **бозиро** басо ба маврид истифода намудааст. Дар мисраи якум вожаи аввали **тозӣ** ба маънои саги шикорӣ ва вожаи дувум аз феъли **тохтан** сарчашма гирифта ба маънои тозон, босуръат мавриди корбурд қарор гирифтааст. Вожаи аввали **соз** маънои найранг ва дуум маънои сохтанро доранд [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 262]. **Бозӣ** ду маънои ба ҳам зидро дорост. Вожаи аввал маънои машғулияти шавқу ҳавасангез ё амали дигар барои андармонӣ, вожаи дувум бошад, аз асоси замони ҳозираи **бохтан** сарчашма мегирад [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 223].

То кай ба ҳавас чун саги **тозӣ тозӣ**,

Рӯбоҳсифат ба хила **созе созӣ**.

Аз лавҳу лаъаб най даме воқифи хеш,

Тарсам, ки ҳама умр ба **бозӣ бозӣ** [Хони маънӣ, 2011, с. 464].

Дар осори Хоқонӣ як навъи омонимҳоро мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар шаклҳои гуногуни ибораю таркибҳо истифода шуда, бо ҳам шаклан ҳамгун мешаванд. Яъне, ин навъи вожаҳо дар шакли навишторӣ ба ҳам монанд буда, ҳангоми талаффуз бо теъдод ва ҷойи зада аз ҳамдигар тафовут доранд.

Имрӯз ду **ҳафт аст**, ки рӯйи ту надидам,

В-он моҳи **дуҳафт** аз хами мӯйи ту надидам [Хони маънӣ, 2011, с. 414].

Дар ин байт вожа ва ифодаи **ду ҳафта** аз ҷиҳати маъноӣ бо ҳам омоним шудаанд. Дар байти аввал дорои маънои ду ҳафтaro фарогиранда мебошад. Дар байти дувум ба маънои моҳи наве, ки чордахрӯза мебошад, маҷозан маҳбуба истифода шудааст.

Хулоса, омонимҳо бо тамоми хелҳояшон дар забони шеър ҷойгоҳи махсусро касб намуда, дар талаффузҳои ба ҳам монанд ё ба ҳам наздик барои баён кардани маъноҳои мавриди назари шоирон хидмат мекунанд. Тавре аз таҳлилҳои боло бармеояд, шоири нозукбин Хоқонии Шервонӣ

бо истифода аз вожаҳои омонимӣ осори хешро аз ҷиҳати ҷанбаи хушоҳангӣ таъмин намуда, бо ин навъи категорияи луғавӣ маъноҳои гуногунро дар талаффузи якхелаи вожаҳо баён кардааст. Ҳамин тариқ, омонимҳо ба шоирон имконият фароҳам меоваранд, ки ҳангоми истифодаи онҳо таъсирбахшии сухани шоиронаи хешро ҷилову неруи тоза бахшанд. Хоҷони Шервонӣ низ дар ашъори худ омонимҳоро хеле бамаврид ва басо моҳирона истифода бурда, тавонистааст осори пурғановати худро дар дили хонанда ҷо намояд, ки ин аз ғанӣ будани таркиби луғавии ашъори шоир дарак медиҳад.

2.4. Вижагиҳои вожаҳои сермаъно дар таҳлили семантикаи воҳидҳои луғавӣ

Ҳодисаи сермаъноӣ дар забони тоҷикӣ яке аз ҳодисаҳои маъмул ва машҳур шуморида шуда, дорои якчанд маъно будани калимаро мефаҳмонад, ки дар натиҷаи инкишофи маънои асли ва аввалаи калима ба вучуд меояд.

“Сермаъноӣ, ё ки полисемия (юн. poly – сер, бисёр + sema – аломат), аз ҳодисаҳои ниҳоят сершоҳаи системаи забон ба шумор рафта, тамоми қабатҳои онро фаро мегирад. Пеш аз ҳама ин ҳодиса ба калимаҳо нисбат дода мешавад, вале воҳидҳои дигари забон, монанди воҳидҳои фразеологӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва ҳодисаҳои мухталифи нутқ низ сермаъно шуда метавонанд” [Мачидов, 2007, с. 46].

Аксари муҳаққиқон ҳангоми таҳлилу таҳқиқи осори назмии шоирон доир ба хусусиятҳои сермаъноии калимаҳо ва ифодаҳои семантикии онҳо андешаҳои хешро ибраз доштанд. Аз ҷумла: А. Муъминов, Р. Ғаффоров, Б. Камолиддинов, Ш. Каримов, З. Мухторов, С. Сабзаев, Д. Хоҷаев, С. Ҳошимов, М. Қосимова, Ш. Кабиров, М. Муҳаммадиев, Ф. Шарипова, Ҳ. Мачидов, М. Саломов, Ж. Гулназарзода, Ширинбонуи Исматулло, Қ. Мухторӣ, У. Саъдуллоев ва дигарон дар таҳқиқоти хеш ба масъалаи сермаъноии калимаҳо тавачҷуҳи хоса зоҳир намуданд.

Роҳу воситаҳоеро, ки вожаҳо сермаъно шуда метавонанд ва аз онҳо маъноҳои гуногуни ба ҳамдигар наздик, яъне маъноҳои дуҷум, сеҷум ба вучуд меоянд, маъмулан, маъноҳои маҷозӣ ном мебаранд.

Вобаста ба сермаъноии вожаҳо забоншинос М.Н. Қосимова андешаҳои хешро чунин иброз доштааст: “Як гурӯҳи муайяни калимаҳо ба ғайр аз маъноҳои аслии худ дар натиҷаи дар ниҳодаш маъноҳои зиёд доштаниш, кӯчидани маънои калима, хусусияти маҷозӣ пайдо карданиш маъноҳои зиёдеро метавонад фаҳмонад. Масалан, калимаҳои **андом, шудан, меҳтар, лаъл** ва амсоли ин маъноҳои зиёде доранд, яъне ин калимаҳо сермаъноянд” [Қосимова, 2003, с. 93].

“Дар низоми маъношиносии забон назар ба вожаҳо маъноҳо бештаранд, чунки қисми зиёди вожаҳои забон дар худ якҷанд маъноро доранд, ки ифодакунандаи мафҳумҳои гуногуни ашё, амал, аломат ва миқдор мебошанд. Албатта, сермаъноӣ хоси ҳамаи забонхост, зеро ҳома, зиндагӣ ва ҳастӣ дар ҳолати тағйирёбист ва дар баробари инкишофи ҳома дигаргунӣ дар тарзи тафаккури одамӣ низ дида мешавад, ки он ба тарзи баён, яъне забон, бахусус ба таркиби луғавии он, таъсиргузор аст. Ба ин маънӣ, ҳолати забон пойдору устувор набуда, ҳамеша дар ҳолати тағйирёбӣ қарор дорад. Бо мурури замон баъзе маъноҳои калима аз байн мераванд, фаромӯш мешаванд ва ҳамаи онҳоро маъноҳои нав мегиранд. Ба ақидаи олимону муҳаққиқон, чунин тағйироту инкишофи маънои калима бештар дар он қисмати таркиби луғавӣ ба амал меояд, ки бо муҳимтарин падидаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ҳар як марҳалаи муайяни таърихӣ саҳт алоқаманд аст” [ниг: Шмелёв, 1973, с. 2].

Вобаста ба ин забоншинос Ф. Шарифова чунин менигорад, ки “дар ҳар як забон баъзе калимаҳо хусусияти ифода намудани якҷанд маъниро доро мебошанд. Алоқаи семантикии дохили калимаҳоро аз муносибати байни маъно ва мафҳуми онҳо муайян намудан мумкин аст. Мафҳуми рукни асосии маънӣ мебошад. Лекин на ҳама вақт мафҳумро маънии аслии калима ифода карда метавонад. Масалан, агар гӯем лаби ҳӯй,

мантиқан маънии (аслӣ) ифоданамудаи мафҳум вайрон аст. Ин ҳодисаи сермаъно шудани як калима мебошад, ки онро ба истилоҳ полисемия низ мегӯянд” [Шарифова, 2011, с. 75].

Забони тоҷикӣ дар тамоми давраҳои мавҷудияти худ ба марҳилаҳои гуногуни инкишоф дучор шуда, дар тури якҷанд асрҳо дар бисёр вожаҳои таркиби луғавии забон тағйироти семантикиву фонетикӣ ба назар мерасад. Ҳодисаҳои чамбиятӣ ва ҳаёти мардум бо чараёни тағйироти семантикии вожа алоқамандӣ дорад ва бо роҳҳои гуногун ифода меёбанд. Мусаллам аст, ки дар забон як миқдор вожаҳо бо гузашти замон маънои нав қабул мекунанд, гарчанде ин чараён доимӣ бошад ҳам, сермаъноии баъзе вожаҳо устувор монда наметавонанд. Бинобар ин, бо сабабҳои муайян яке аз маъноҳо боқӣ мемонад ва ҷойи маънии асосиро маънои маҷозии вожаҳо касб мекунад. Вожаҳои сермаъно ифодакунандаи ду ва ё зиёда маъноҳои луғавӣ мебошанд ва сермаъноии вожаҳои ҳар як забон дорои хусусиятҳост.

Доир ба сермаъноии луғавӣ Ҳ. Маҷидов низ ақидаҳои худро чунин иброз доштааст: “Дар забоншиносии тоҷик беш аз ҳама сермаъноии луғавӣ мавриди баҳс қарор гирифтааст. Роҷеъ ба ин мавзӯ рисолаву мақолаҳои ҷудогона навишта шудаанд. Бо вучуди он дар бисёр дастуру китобҳои дарсӣ мавриди шарҳи ин мавзӯ талқин карда мешавад, ки маъноҳои ҷудогонаи калимаи сермаъноро ба гурӯҳҳои аслӣ ва маҷозӣ ҷудо кардан лозим аст, маъноҳои маҷозӣ аз маънои аслӣ тавлид ёфтаанд, маънои аслӣ яқумдараҷа буда, маъноҳои маҷозӣ дуюмдараҷаанд ва ҳоказо. Дар ҳақиқати ҳол, ҳатто мушоҳидаҳои сатҳии калимаҳои сермаъноии забони адабии муосири тоҷик дурустии чунин ақидаҳои маънавии беасосро инкор мекунанд.

Ҳамаи калимаҳои мустақилмаъноии забон аз бобати ифодаи маъноҳои луғавӣ ба моносемӣ (аз юн. monos – як + sema – аломат) – якмаъно ва полисемӣ – сермаъно ҷудо мешаванд. Калимаҳое, ки ҳамчун

истилоҳи илм ва ё фан ба кор мераванд, якмаъно ҳастанд. Чунончи, калимаҳои мубтадо, пешоянд, пасоянд, сарҷумла, садонок, ҳамсадо, зада, исм, ҷонишин, феъл фақат ҳамчун истилоҳоти забоншиносӣ дар истеъмоланд ва шомили ҳамин гурӯҳанд” [Мачидов, 1973, с. 46].

Вожаҳои сермаъно бошад, баръакси калимаҳои якмаъно дар забони назм доираи васеи истифода дошта, ҷиҳатҳои муҳимми нутқи бадеиро дар худ доро мебошад. Вобаста ба ин забоншинос М. Саломов ҳангоми таҳқиқи “Вижагиҳои луғавӣ ва маъноии забони ғазалиёти шоирони асрҳои XI-XIV” ду ҷиҳати муҳимми сермаъноиро ибраз дошта чунин менигорад: “Аввалан, шоирон аз вожаҳои сермаъно, ки дар забони гуфтугӯӣ хеле роиҷ шудаанд, ба таври фаровон истифода мебаранд, дувум, ҳар як эҷодкори каломи бадеъ барои пуробуранг гардидани забони шеър аз тобишҳои гуногуни маъноии калимаҳо, ки хоси нутқи бадеӣ аст, истифода карда, калимаҳои сермаъноӣ махсус меофаранд” [Саломов, 2020, с. 23].

Вожаҳо бо маъноӣ асли ва тобишҳои маъноӣ хеш дар матни асари бадеӣ ба вучуд омада метавонанд. Равшангари сарвати маъноӣ калимаҳо ва таркиби луғавии забони адабии тоҷик ҳам назм ва ҳам насри адабиёти классикии тоҷик ҳисобида мешавад. Эҷодкор ва муҳофизатгари ҳар як забон ҳуди халқаш махсуб мешавад. Ҳар як калимаро вобаста ба шароит ва мавқеа, ки дорад, дар асоси муносибати он бо ҷизи ифода мекардагӣ машабаҳи корбурд қарор дода, бо тобишҳои маъноӣ машҳур мегардонад. Адибон бошанд, забонро аз халқ меомӯзанд ва танҳо ба воситаи эҷоди асарҳои хеш боз ба халқ пешниҳод мекунанд.

Вобаста ба сермаъноӣ вожаҳо забоншинос У. Саъдуллоев чунин изҳори ақида дорад: “Ҷиҳати муҳимми калимаи сермаъно он аст, ки паҳлӯҳои гуногуни ҳодисаҳои воқеиро дар шакли як калима акс мекунанд ва ҳамаи он маъноҳо ба ҳам алоқамандӣ доранд. Маъноҳои ҷудогонаи ин гуна калимаҳо дар назар ҳалқаҳои як занҷири муназзамро ба хотир меоваранд. Масалан, маъноҳои луғавии калимаи дил ҳамин гунаанд: 1)

қалб: дили инсон, дили мард, 2) меъда, шикам: дили гурусна, дили беҳузур, 3) фикр, андеша: дилу ният, 4) муҳаббат: дил доштан, дил додан, 5) часорат: дилу гурда, дилу заҳра, 6) раъй, хоҳиш: дили сайру гашт” [Саъдуллоев, 2001, с. 84].

Бояд тазаккур дод, ки вожаҳо хусусияти сермаъноии худро дар алоқамандӣ бо мазмуну мундариҷаи ҷумла зоҳир мекунанд, зеро дарки дурусти муносибати маъноии калима дар матн мавқеи муҳимро ишғол намуда, тобишҳои гуногуни маъноӣ гирифтани вожаҳо бо матн алоқаманд мебошад. Шарҳу тавзеҳи дуруст додани хусусиятҳои воҳидҳои луғавӣ ҳангоми дар дохили матн омадани вожаҳо фаҳмида мешавад, чунки ҳодисаи сермаъноӣ ба қисми зиёди калимаҳо хос мебошад. Ҳар як соҳибзабон бо кадом маъно мавриди истифода қарор гирифтани ин ё он вожаро танҳо бо кумаки мавод ва матн метавонад, дарк намояд. Барои дуруст муайян ва дарк кардани маънои вожа, маводди таҳлилии аввалиндараҷа матн ҳисобида мешавад. Вобаста ба ин забоншиноси машҳури рус В. Шанский ақидаҳои хешро чунин иброз доштааст: “Барои муайян кардани чунин хусусияти калима ба монанди сермаъноӣ матн аҳаммияти калон дорад: берун аз матн маънои калимаро танҳо тақрибӣ муайян метавон кард” [Шанский, 1972, с. 35].

Аз назари забоншинос Ҳ. Мачидов “Дар байни маъноҳои мухталифи луғавӣ, ки инъикоси шайъҳо, ҳодисаҳо ва аломатҳои ҷудогонаи онҳо дар шуури одамон мебошанд, яке аз онҳо мақоми аввалият, сарсилсилагӣ дорад. Ба ин сабаб аст, ки он дар бештарини мавридҳо ҳамчун омили бавучудоварандаи алоқаи мантиқиву шайъии байни калима ва маъноҳои дигари он хидмат мекунад” [Мачидов, 1973, с. 47].

Ҳамин тариқ, дар тасвири ҳолати имрӯзаи маъноҳои луғавии калима маънои аввалро метавон ба маънои асосӣ ва маъноҳои боқимондаро ба гурӯҳи маъноҳои иловагӣ шомил намуд. Маъноҳои иловагии луғавӣ давоми мантиқии маънои асосӣ ба ҳисоб мераванд, зеро дар онҳо аломатҳои гуногуни маънои асосӣ, паҳлуҳои мухталиф ва нишонаҳои

фарқноки он инъикос меёбанд. Робитаи байни маъноҳои гуногуни калимаҳои сермаъно маҳз дар ҳамин хосияти онҳо падидор мешавад.

Дар забони тоҷикӣ аксари осори илмие, ки фарогирандаи мавзуи сермаъноӣ мебошанд, яке аз сермахсултарин вожа дар ифодаи сермаъноӣ вожаҳои узви баданро меҳисобанд, ки ин ба табиати маъноии онҳо шомил аст. Яъне, дар забон калима ҳар қадар ки серистеъмол бошад, доираи ифодаи маъноияш ҳамон қадар зиёд мегардад. Мусаллам аст, ки яке аз роҳҳои сермаъношавии ин навъи вожаҳо маҷоз ба ҳисоб меравад. Доир ба ин андешаҳои муҳаққиқ М. Саломов чунин аст: “...дар созмондиҳии маъноӣ маҷозӣ нақши вожаҳои ифодагари аъзои бадан назаррас аст, зеро ин вожаҳо дар забон хеле серистеъмоланд” [Саломов, 2018, с. 194]. Масалан, дар забони тоҷикӣ вожаи **сар** яке аз вожаҳои сермаънотарин ба ҳисоб рафта, ғайр аз маъноӣ асосӣ боз маъноӣ иловагиро доро мебошад, ки маъноӣ иловагӣ давоми мантиқии маъноӣ асосӣ ҳисобида мешавад.

Сар ба маъноӣ асосии узви бадани инсон:

Сарҳои сарандозон дар пойи ту авлотар,

Дар синаи чонбозон савдои ту авлотар [Хони маънӣ, 2011, с. 383]

Дар ибораи **сар баргирифтан** вожаи **сар** ба маъноӣ чизеро пешгирӣ кардан, монев шудан омадааст.

Фитнаро **сар** баргирифтам, чун **сару** кор аз ту дошт,

Ақдро **сар** баргирифтам, чун ба фармонат набуд [Дурдонаҳои наср, 1991, с. 195].

Сар дорам ба маъноӣ қурбон кардан; пешкаш кардан:

Бар пойи ту **сар** дорам, гар сад хатаре дорад,

Васли ту ба даст орам, гар дастрасе бошад [Хони маънӣ, 2011, с. 374].

Сар барнатобидан ба маъноӣ барнагаштан:

Ба чону сари ту, ки Хоқонӣ аз ту,

Ба чон гар кунӣ ҳукм, **сар барнатобад** [Хони маънӣ, 2011, с. 373].

Сари олам ба маъноӣ рӯи дунё:

Бар **сари олам** шаву ҳамчинс чӯй,

Дар таги дарё раву марҷон талаб [Хони маънӣ, 2011, с. 356].

Сар омад ба маънои ба анҷом расидани умр:

Хоқониро чаҳон **сар омад**,

Дарёб, ки нест поймардаш [Хони маънӣ, 2011, с. 386].

Дар назм шоирон баъзан вожаи “сар”-ро дар як байт чанд маротиба мавриди истифода қарор медиҳанд, ки дар ҳар маврид он бори сермаъноиро ба худ касб мекунад. Масалан, вожаи зикргардида дар байти зерин барои ифодаи чандин маънӣ омадааст.

Сар нест, к-аз ту бар **сари** ханҷар намешавад,

То **сар** намешавад, ғамат аз **сар** намешавад [Хони маънӣ, 2011, с. 372].

Дар мисраи якум **сар** аввал ба маънои аслӣ, **сари** дувум ба маънои нӯг қорбаст гардидаанд, дар мисраи дувум вожаи аввал ба маънои оғоз ва вожаи дуюми ҳамин мисра ба маънои бори дигар, аз сари нав истифода шудааст.

Аз назари забоншинос Ҳ. Маҷидов “маънои асосии вожаи **сар** “яке аз узвҳои бадан, ки аз гардан боло ҷойгир аст”, бо мафҳуми сар алоқамандии бевосита дошта, маънои асосии он аломатҳои мантиқиву шайъии ин мафҳумро низ як андоза инъикос карда метавонад. Дар он маъно шайъи мушаххасе бо аломатҳои назарраси мавқеи ҷойгиршавӣ, шакли зоҳирӣ, моҳияти ҷамъиятиаш акс ёфтааст. Сабаби ба ҷуз маънои асосӣ боз як қатор маъноҳои иловагиро ифода кардани вожаи **сар** маҳз ҳамин аломатҳо мебошанд. Дар маъноҳои иловагии ин вожа ҳамон нишонаҳои мухталифи маънои асосӣ акс ёфтаанд” [Маҷидов, 2007, с.48-49]. Мисол, шакли зоҳирии вожаи **сар** сабаби пайдоиши маъноҳои “хӯша, ҳар чизи лӯнда” ва “мӯйҳо”, мавқеи ҷойгиршавӣ “ибтидо”, “нӯг”, “боло”, “пеш, назд”, моҳияти ҷамъиятӣ “ихтиёр”, “роҳбар, сардор” гардидааст. Раванди тавлиди маъноҳои иловагии луғавӣ ҳодисаи мураккаби забонӣ ҳисобида мешавад. Фақат бо маъноҳои иловагии дараҷаи аввал метавон

алоқамандии мантиқиву шайъии маънои асосиро мушоҳида кард. Дар маъноҳои иловагии дараҷаи дуум, сеюм, ки дар вожаҳои сермаънои тоҷикӣ зиёд мушоҳида мешаванд ва ҳар яке аз маъноҳои иловагии чудоғона сар мезананд, ин алоқамандии мантиқию шайъӣ то андозае суст гашта, гоҳо ҳатто аз байн меравад.

Дар ин байт иборай **сар кӯят** маънои болои кӯхро дорад.

Аз хоки **сари кӯят** холӣ нашавам як шаб,

Гар бар сари ҳар санге ҳолӣ асасе бошад [Хони маънӣ, 2011, с. 374].

Сурмаи Хоқонӣ аст хоки **сари кӯйи** ту,

Афсари хоқони Чин наъли саманди ту бод [Хони маънӣ, 2011, с. 375].

Сари ноз ба маънои аввали нозу ишва:

Гар итобе зи **сари** ноз бирафт,

Марав аз чой, ки сӯхбат бар қост [Хони маънӣ, 2011, с. 364].

Сари савдо ба маънои орзӯ:

Эй оташи савдои ту хун карда чигарҳо,

Барбод шуда дар **сари** савдои ту сарҳо [Хони маънӣ, 2011, с. 354]

Сари теғ ба манои нӯги теғ:

Ростӣ беҳ, ки сабр маъзур аст,

Бар **сари** теғ чун тавон пояст?! [Хони маънӣ, 2011, с. 365].

Сар ба маънои хаёл:

Шӯре зи ду ишқ дар **сари** мост,

Майдони дил аз ду лашкар ороост [Хони маънӣ, 2011, с. 367].

Сар дар накардан ба маънои назар накардан, нигоҳ накардан:

Гаҳ-гаҳ занӣ аз шӯхӣ ҳалқа дари Хоқонӣ,

Хона ҳама хун бинӣ, **сар дар нақунӣ** донам [Хони маънӣ, 2011, с. 408].

Муаллифи “Бурҳони қотей” ин вожаро чунин шарҳ додааст: “Сар – маъруф аст ва дар арабӣ раъс гӯянд; ва ба маънои фикр, хаёл, зӯр ва қувват

ҳам аст; ва сардор ва муқаддами лашкарро низ гуфтаанд”.
[Муҳаммадхусайни Бурҳон 1993, с. 144].

Вожаи узви бадани дигаре, ки таҳлил хоҳем кард, ин **даст** мебошад. Дар байти зерин вожаи аввали **даст** ба маънои асосӣ ва вожаи дувум ба маънои маҷозии қарсақ задан мавриди корбурд қарор гирифтааст.

Даст бӯсам, ки гилин ратл диҳад ёр маро,

Гар диҳад чоми зарам, **даст** ба рӯ афшоном [Хони маънӣ, 2011, с. 388].

Ибораи **дасти пилболо** дасти қудрат, тавоноиро ифода карда, ибораи **дасти мурод** бошад, дасти умеддоштаро дар назар дорад.

Он каъбаи дил гирифтранг аст ҳанӯз,

Бо мош ба пойи пил ҷанг аст ҳанӯз.

Додем зи **дасти пилболо** зару сим,

Ҳам **дасти мурод** зери санг аст ҳанӯз [Дурдонаҳои наср, 1991, с. 149].

Даст–дастрасӣ:

Эй дода туро **даст** - сипеҳру дил - даҳр,

Аз чарх қарори бахту аз давлат баҳр [Дурдонаҳои наср, 1991, с. 63].

Пушти даст оина кардан–рӯйгардон шудан:

Пушти **даст** ойинаи рӯй кунад,

Ӯ бад-он ойина муъҷаб, чӣ хуш аст [Хони маънӣ, 2011, с. 371].

Даст – дастрас:

Даст бар шохи васли ӯ нарасад,

З-он ки дар асл олай афтодаст [Хони маънӣ, 2011, с. 371].

Даст – аз баҳри чизе гузаштан:

Даст аз ду ҷаҳон кашид хоҳам,

Як аҳл ба ҷон харид хоҳам [Хони маънӣ, 2011, с. 421].

Даст – ба чизе даст задан:

Ман **даст** ба шохи маҳвисоле задаам,

Дил додаву пас салои моле задаам [Хоқонии Шервонӣ, 1999, с. 76].

Дар осори Хоқонӣ миқдори вожаҳои сермаъно, ки дар робита бо якдигар мафҳумҳои гуногунро фарогиранда мебошанд, хеле зиёд ба чашм мерасад. Шоир ба маъноии аслии вожаҳо така карда, дар ин замина аз маъноҳои дуюму сеюми онҳо истифода мебарад. Вожаи **мӯй**, ки дар забони тоҷикӣ хеле сермаъно мебошад, ба суханҳои зикргардида рост меояд. Ин вожа дар фарҳанг бо якчанд маънӣ шарҳ ёфтааст, вале маъноии аслии он “найчаҳои маҳин ва нозук, ки дар сар, рӯй ва дар пӯсти бадани инсон мерӯянд” [ФТЗТ, Ҷ.1, с.689] мебошад. Шоир дар осори хеш ин вожаи мӯйро ҳам ба маъноии аслии ва ҳам ба маъноии маҷозӣ моҳирона ба риштаи назм кашидааст.

Дар ишқи ту **мӯй** шуд забонам ба газоф,

К-он **мӯйи** миён дилам зи ғам кард маоф.

Бар ҳар сари **мӯйи** ман ғамат рост масоф,

Мӯе шудам ба васфи ту **мӯй** шикоф [Хоқонии Шервонӣ, 1999, с. 70].

Вожаи сермаъноии **мӯй** дар мисраи якуми байти зикргардида маъноии маҷозии сухани зиёда, дар мисраи дуюм низ маҷозан борикии миёноро ифода карда метавонанд. Дар ибораи **сари мӯй** ба маъноии асосӣ дар мисраи охир вожаи аввал маҷозан ба маъноии афғору борику нотавон, вожаи дуюм маъноии нуктаро ифода кардааст.

Мӯй ба маъноии маҷозии ба мисли мӯй:

Сухан бо ӯ чу **мӯе** дарнагирад,

Вафо аз ҳеҷ рӯйе дарнагирад [Ҳазор ғазал аз сад шоир, 2011, с. 807].

сари мӯй маҷозан миқдор ва дараҷаи бисёр каме:

Эй дил, ба сари **мӯйе** озод нахоҳӣ шуд,

Мӯйе шудӣ андар ғам, ҳам шод нахоҳӣ шуд! [Хоқонии Шервонӣ, 1999, с. 807].

мӯ парешон кардан маҷозан изҳори ҳасрат, надомат, ғам ва ҳасрат:

Ба дӯшаш то муанбар дид кокул,

Зи ҳасрат **мӯ парешон** кард сунбул [Ҳоқонии Шервонӣ, 1999, с. 807].

Дар байти дигар ибораи **мӯйи шикофта** ба маънои кори мушкилро иҷро кардан, нуктасанчи кардан ва ибораи **мӯй шудан** ба маънои лоғар шудан, хароб шудан, бориқ шудан мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Мӯй шикофтам зи шеър, **мӯй** шудастам зи ғам,

Лек нағунҷам ҳаме дар ҳарамии муқтадо [Ҳоқонии Шервонӣ, 1999, с. 807].

жӯбин шудани мӯй маънои аз ғаму ғусса ва ё тарс рост шудани мӯй, сих шудани мӯй:

Рӯйи дайлам дидам аз ғам **мӯй жӯбин** шуд маро,

Ҳамчу **мӯйи** дайламӣ андар шикаст аъзои ман [Ҳоқонии Шервонӣ, 1999, с. 807].

Намондани мӯе то чизе ба маънои маҷозии камоли наздикӣ ба чизе:

Фалак ҷое ба **мӯ** овехт ҷонам,

К-аз он ҷо то аҷал **мӯе намондаст** [Ҳони маънӣ, 2011, с. 361].

Дар мавриде, ки вожаҳои ифодагари узви бадани инсон бори сермаъноиро ба дӯш доранд, бо роҳҳои маҷоз ва навҳои он хеле зиёд ба назар мерасанд. Аз таҳлили байтҳои мазкур чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки агар вожаҳо дар қолаби ибораҳои изофӣ истифода шаванд, хусусияти сермаъноиро бештар доро мебошанд, вале, агар дар ташаккули онҳо нақши феълҳо бештар бошад, он вақт онҳо дорои маънои воҳидҳои фразеологӣ мебошанд.

Доир ба ифодаи маҷоз забоншинос Б. Камолиддинов чунин изҳори ақида кардааст: “Ифодаҳои маҷозӣ дар забони тоҷикӣ дар заминаи монандии зоҳирӣ ё ботинии зинда тасвир ёфтани ашӯҳои бечон бо ёрии санъатҳои ташбеҳ, истиора ва ташҳис ба вучуд меояд” [Камолиддинов 1967, с. 69]

Забоншинос М. Саломов менигорад, ки маънои калимаҳо тавассути маҷоз бо ду роҳ инкишоф меёбанд, ки “аввал мафҳумҳои бечон чун мафҳумҳои ҷондор зоҳир меёбанд, дувум баъзе вожаҳои ҷондор хусусияти вожаҳои бечонро касб менамоянд” [Саломов 2017, с. 192-193].

Дар ашъори Ҳоконӣ гурӯҳи калимаҳоеро вохӯрдан мумкин аст, ки ҳам ба маънои асли ва ҳам ба маънои маҷозӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Сарв – ба маънои дарахти сарв:

То бибинад, ки ба боғаш на суман монду на **сарв**,

Дари он боғ ба оину хатар бикшоед [Ҳони маънӣ, 2011, с. 325].

Дар ин байт таносуби маъноӣ миёни калимаҳои сарву соя ва хуршеду фар ба назар мерасад. Дар зери вожаи **сарв** киноя аз фарзанди шоир аст.

Раҳи дармон-ш бичӯеду бикӯшед дар он-к,

Сарву хуршеди маро сояву фар боздихед [Ҳони маънӣ, 2011, с. 327].

Сарв – ба маънои ёр:

Яке бихром дар бӯстон, ки то **сарви** равон бинӣ,

Дилат бигрифт дар хона, бурун о, то ҷаҳон бинӣ [Ҳони маънӣ, 2011, с. 453].

Сарв – ба маънои ёр:

Баски сарбаста чу ғунча дарди сар дорам чу бед,

Чун шукуфа нашкуфам, к-аз **сарви** чолоки туам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 406].

Сарв – ба маънои қомати ёр:

Забари тахт бихобед сиҳӣ **сарви** маро,

Пеши наззорағиён парда зи дар боздихед [Ҳони маънӣ, 2011, с. 329].

Сарв вожаи аслии тоҷикӣ буда, маънои асосии он “дарахти маҳрутшакли сӯзанбарги ҳамешасабз, ки қадаш рост буда, то 25 метр мерасад ва ҷубаш бисёр саҳт ва гаронбаҳост, мебошад. Инчунин, маҷозан

“киноя аз қомати рост ва мавзуни маҳбуба; киноя аз маҳбуба” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 202]-ро низ мефаҳмонад

Ҳамчунин, вожаҳои сермаъно, дар забони осори назм вазифаи маъноию эҳсосотиرو низ ифода карда метавонанд. Яке аз хусусиятҳои муҳимми вожаҳои сермаъно дар он зоҳир мегардад, ки ба ғайр аз маъноии маҷозӣ доштани онҳо хангоми истифода шудани онҳо дар нутқ ё матн пайдо мешаванд. Дар матн калимаҳои сермаъно бидуни ҳамнишинӣ ва муносибатҳои семантикию ҳамнишинии вожаҳо пайдо намешаванд. Дар забони назм ифода ёфтани вожаҳои сермаъно чанбаи хунарию ҳар як адибро низ нишон медиҳад. Барои исботи ин гуфтаҳо чанд мисолро аз эҷодиёти шоир мавриди таҳлил қарор медиҳем.

Чарх – ба маъноии фалак истифода шудааст.

Ҷойи фарёд аст, Хоқонӣ, ки **чарх**,

Нолаи фарёдхон хоҳад шикаст [Ҳони маънӣ, 2011, с. 367].

Чарх – ифодагари маъноии осмон мебошад.

Бар **чарх** камон кашидам аз дил,

К-аз оташи дил лаҳаб кашидам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 391].

Чарх ба маъноии маҷозии даҳр, гардиш, гузашти замон, гардиши рӯзгор ва чархи айём қорбасти гардидааст.

Дар банди даври **чарх** ҳам аркон, ҳам анҷум аст,

Дар зери рони даҳр ҳам адҳам, ҳам абраш аст [Ҳони маънӣ, 2011, с. 359].

Чарх – ба маъноии табақи ҳафтуми осмон:

Бар **чархи** ҳафтумин шудам аз наҳси рӯзгор,

Як ҳамнишинии саъд чу Қайвон наёфтам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 392].

Хусусияти дигари вожаҳои сермаъно дар забони назм ба таври такрор истифода шудани онҳо мебошад, дар ҳолате ки ба доираи ифодаи маъноии онҳо назар афканем, маълум мегардад, ки муносибати сермаъноии вожаҳо миёни занҷираи калимаи такрори истифодашуда

пайдо мешавад. Ин матлабро дар асоси ифодаи маъноҳои вожаҳои **хондан**, **чашм**, **соя** мавриди таҳлил қарор медиҳем. Дар ғазали зерин шоир феъли **хонданро** ба маънои доништан, даъват қардан, номидан ва гуфтан ба риштаи назм кашидааст:

Ақли мо султони ҷон **мехонадаш**,
Маҷлисафрӯзи ҷаҳон **мехонадаш**.
То лабашро лаб нахонӣ зинҳор,
З-он ки Рухулқудс ҷон **мехонадаш**.
Кӯйи ӯ аз ахтарони чашми ман,
Ҳар ки дидаст, осмон **мехонадаш**.
Камтарин вассофи ӯ Хоқонӣ аст,
К-осмон соҳибқирон **мехонадаш**
То хумоям **хондаӣ**, дар коми дил,
Ҳар навола устухон **мехонадаш** [Хони маънӣ, 2011, с. 386].

Дар ашъори шоирони адабиёти классикӣ ғазалхоеро вохӯрдан мумкин аст, ки як вожа чандин маротиба ба таври такрор мавриди истифода қарор гирифтааст ва ин боис мегардад, ки дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ маъноҳои гуногуни як вожа пайдо шаванд. Масалан, Мавлоно Ҷунунӣ вожаи ҳечро дар рубоии хеш бо маъноҳои гуногуни дар назардоштаи худ моҳирона ба риштаи назм кашидааст. Мисли ҳамин, дар рубоии зерини Хоқонӣ вожаи **чашмро** вохӯрдем

То **чашм** раҳи **чашми** туро чашмак дод,
Аз чашмаи **чашми** ман дусад **чашм** кушод.
Ҳар **чашм**, ки аз **чашми** бадаш **чашм** расид,
Дар чашмаи **чашми** ту чунон **чашм** мабод [Хоқонии Шервонӣ, 1999, с. 60].

Чи тавре ки ба назар мерасад, вожаи **чашм** дар рубоии овардашуда нух маротиба ба такрор қорбурд гардида, нақши калидири иҷро мекунад ва барои ифодаи маъноҳои мавриди назари шоир дар ҳамнишинӣ бо вожаҳои дигар хидмат намуда, дорои чунин маъноҳо мебошад:

1. Вожаи **чапм** дар мисраи якуми байт маънои аслиро ифода мекунад.
2. Дар мисраи дувуми ҳамин байт **чапми** аввал ифодакунандаи маънои асосӣ ва **чапми** дуюм ба маънои маҷозии ҷойҳои ҷӯшида баромадани оби чашма мавриди истифода қарор гирифтааст. 3. Дар мисраи сеюм **чапми** аввал ифодакунандаи маънои асосӣ, **чапми** дувум фикру ақидаи бад, вожаи сеюм маҷозан бо сабаби ҳасуди ба чизе расидани балову офият дар назар дошта шудааст. 4. Дар байти охир вожаи якум ба маънои асли, вожаи дувум бошад, маҷозан ифодакунандаи ҷойи ҷӯшида баромадани об, яъне гирия мебошад.

Монанди ин калимаи сермаъноии **соя** низ оварда шудааст, ки ҳар яке дорои маънои худ мебошад:

Гар **сояи** ман гарон бувад бар назарат,

Ман рафтаму **соя** рафту дил монд барат.

Ҳам заҳмати ман зи **сояи** ту бархост,

Ҳам заҳмати **сояи** ман аз хоки дарат [Хони маънӣ, 2011, с. 461].

Дар байти аввал **сояи** аввал ба маънои маҷозии бад дидан мавриди истифода қарор гирифта, вожаи баъдина ифодакунандаи маънои аслии сояи инсон мебошад. Дар байти дуюм вожаи аввал ба маънои маҷозии лутфу меҳрубонӣ ва дигараш асли қорбаст гардидааст.

Аз вожаи тоҷикии **соя** маънои “акси сиёҳии пайкари одам ва чизҳо, ки дар муқобили нури офтоб ё рӯшноие ба замин ва чизҳои дигар меафтад ва инчунин, маҷозан паноҳ, ҳимоя” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 263]-ро фаҳмидан мумкин аст

Ҳангоми таҳлили вожаҳои сермаъноии осори Ҳоқонӣ чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки кӯчидани маъноии вожаҳо, таносуби маъноии онҳо, хусусияти маҷозиро доро будани онҳо ба он сабаб мегардад, ки то андозае вожаҳо ба худ маъноии фразеологӣ касб намоянд. Масалан, вожаи даст ва дил ҳам ба маъноии асли ҳам ба маъноии маҷозӣ ва ҳам дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ истифода шудаанд: “пушти даст хоидан – афсӯс хӯрдан” [Хони маънӣ, 2011, с. 430], “даст шустан – рӯй гардонидан” [Хони

маънӣ, 2011, с. 404], “даст кӯфтан – шодӣ кардан” [Хони маънӣ, 2011, с. 361], “дасти чафо кушодан – зулмо пеша кардан” [Хони маънӣ, 2011, с. 361], “дил додан – майлу рағбат зоҳир кардан” [Хони маънӣ, 2011, с. 405], “хуни дил хурдан– ғусса хӯрдан” [Хони маънӣ, 2011, с. 448], “дил рабудан – ба худ моил кардан” [Хони маънӣ, 2011, с. 446], “таффи дил – чӯшу хурӯш ва исёни ботинии дил” [Хони маънӣ, 2011, с. 426], “дил санг шудан – дил бераҳм шудан” [Хони маънӣ, 2011, с. 429]. Дар осори шоир ғайр аз вожаҳои зикргардида бисёр вожаҳоеро метавон пайдо кард, ки усулҳои сермаъношавиро дар худ доро мебошанд. Аз теъдоди мисолҳои овардашуда муайян кардан мумкин аст, ки вожаҳои сермаъно ашъори Хоқонии Шервониرو суфтаву равон ва содаву пурғановат нишон дода, аз ғанӣ будани таркиби луғавии забони шоир дарак медиҳанд. Аз сабаби он ки дар ҳаҷми як рисола тамоми воҳидҳои луғавии осори Хоқониро баррасӣ кардан имкон надорад, дар ин ҷо баъзе аз онҳоро мавриди таҳқиқ қарор додем.

Хулосаи боби дувум

Дар боби дувуми диссертатсия мо дар бораи маъноӣ воҳидҳои луғавӣ дар ашъори Хоқонии Шервонӣ маълумот додаем. Хоқонӣ яке аз бузургтарин шоири қасидасарои асри XII тоҷик ба ҳисоб меравад. Аз ин ҷиҳат таҳлили луғавии ашъори шоир ба мо имконият медиҳад, ки саҳми осори Хоқониро дар инкишофи хусусиятҳои луғавии забони адабии асри XII муайян созем.

1. Дар боби дувум доир ба ҷаҳор гурӯҳи категорияҳои луғавӣ, муродифот, мутаозодҳо, омонимҳо ва сермаъноӣ таҳқиқи илмиро ба роҳ мондем.

2. Дар ашъори Хоқонӣ муродифот ҷойгоҳи махсус дошта, бо истифода аз вожаҳои ҳаммаъно шоир тавонистааст ашъори худро боз ҳам пурбор ва дилчасп намояд. Ҳангоми таҳқиқ ба мо муайян гардид, ки Хоқонӣ дар ашъори хеш аз муродифҳои луғавӣ ва матнӣ фаровон

истифода намуда ҳар як вожаи истифодашуда тобиши маъноии худро дорад.

3. Яке аз унсурҳои муҳимми ҳам маъноӣ ва ҳам улубӣ дар ашъори Хоқонӣ вожаҳои мутазод ба ҳисоб мераванд. Аз таҳлили ин гурӯҳи маъноӣ муайян гардид, ки шоир дар ашъори худ аз мутазодҳои луғавӣ ва матнӣ барои афзудани таъсири эҳсосии калом истифода бурдааст.

4. Омонимҳо гурӯҳи вожаҳои ба ҳисоб мераванд, ки шаклан якхела буда маъноҳои гуногунро доро мебошанд ва яке аз хусусиятҳои чолиби осори Хоқониро дар бар мегиранд. Вожаҳои омонимие, ки шоир дар ашъори хеш истифода бурдааст вожаҳои тоҷикӣ ва арабӣ мебошанд, аммо аксарияти онҳо решаи тоҷикӣ доранд. Шоир тавонистааст бо истифода аз омонимҳо маъноҳои гуногуни як вожаро муайян созад.

5. Хоқонии Шервонӣ бо истифода аз вожаҳои сермаъно тавонистааст, ки забони ашъори хешро боз ҳам пурғановат ва таъсирбахш намояд. Ҳаногми таҳлил маълум гардид, ки Хоқонӣ вожаҳои сермаъноро ҳам ба маъноӣ аслиӣ ва ҳам ба маъноӣ маҷозӣ мавриди қорбурд қарор додааст.

БОБИ Ш. ТАСНИФОТИ МАВЗУИИ СЕМАНТИКАИ ВОҲИДҶОИ ЛУҒАВӢ БАР МАБНОИ АШӢОРИ ҲОҚОНИИ ШЕРВОНИ

Солҳои охир дар забоншиносии муосир истилоҳотҳои гипонимия, меронимия, воҳидвожагӣ, узввожагӣ ворид гардидаанд, ки маъноҳои гуногуни вожаҳоро дар худ доро мебошанд.

Истилоҳи гипонимия аз забони юнонии **гипо** - зер ва **онима** - ном гирифта шуда, муносибатҳои чинсӣ ва намудии воҳидҳои луғавиро мефаҳмонад ва дар забоншиносии муосир ин истилоҳ бори аввал аз ҷониби Ч. Лайонз чун гипероним ва гипоним пешниҳод гардидааст. Дар соҳаи забоншиносӣ доир ба мавзуи гипонимияи маъноӣ солҳои шастуми асри гузашта забоншиносони Фарб, аз ҷумла, Ш. Балли, Е.Л. Гинзбург, Ю.Е. Караулов, М.В. Никитина, Р.И. Розина, Д.Н. Шмелев ва дигарон таваҷҷуҳ зоҳир намуда андешаҳои хешро пешниҳод намудаанд.

Забоншинос Ж. Гулназарзода дар китоби низоми маъноии феъл доир ба мафҳуми гипонимия андешаҳои Куруши Сафавиро чунин овардааст: “Куруши Сафавӣ гипонимияро “шумули маъноӣ” тарҷума карда меорад, ки “шумул” навъе ҳамойӣ дар як табақаи хос аст. Ва ӯ вожае, ки маонии чанд вожаи дигарро дар бар мегирад “фарогиранда” (супердинат), вожаҳои зербахшро “мавриди шумул” (гипоним) ва вожаҳое, ки дар асоси маъноӣ умумӣ мутаххид шудаанд “ҳамшумул” (согипоним ё когипоним) номидааст” [Гулназарзода, 2022, с. 284].

Мухаққиқи рус И.М. Кобозева бошвад гипонимияро вожаи ифодагари мафҳуми умумӣ гипероним, вожаи ифодагари мафҳуми навъи мафҳуми умумӣ гипоним ва вожаҳои дар асоси як гипероним муттаҳидшуда дар муносибат бо якдигар когипоним ё согипоним меҳисобад [Кобозева, 2007, с.101].

Забоншиноси дигари рус Е.Е. Котсова доир ба фарқияти мафҳумҳои гипероним ва гипоним ақидаҳои хешро чунин ибраз кардааст: “Ба ҳайси гиперонимҳо на калимаҳои маънояшон ба кулӣ васеъ (одам, махлуқ, ашӯ, кардан, будан), балки воҳидҳои луғавие баромад мекунанд, ки мафҳумҳои

бештар маънӣ (абстрактӣ) (ҳиссиёт, ҳаракат кардан, кор кардан) ва ашёҳои умумиятдодашуда ва мушаххаси олами моддӣ (дарахт, мебел, растанӣ, либос, иншоот ва ғ.)- ро мефаҳмонанд” [Котцова, 2010, с.13].

Вобаста ба шумули маъноӣ Ж. Гулназарзода дар китоби илмии хеш андешаҳои Е.Е. Котсоваро доир ба се навъ чудо кардани муносибати маъноии гурӯҳи гипонимӣ чунин ибраз доштааст:

“а) чинс ба навъ ё хел (рустанӣ, яъне аз чинси рӯянда, мерӯйидагӣ, нумуъкунанда: дарахт, гул, гиёҳ);

б) навъ ба чинс (таносуби лола-гул, лола як навъи гул);

в) навъ ба навъ (ҳамшумулӣ) ё хел ба хел (лола ва сунбул-гулҳо, яъне нави гулҳо)” [Гулназарзода, 2022, с.287].

Дар илми забоншиносии муосир истилоҳи меронимия нав буда ба таври муфассал таҳқиқ худро наёфтааст. Истилоҳи меронимия дар “Луғати истилоҳоти забоншиносӣ” чунин шарҳ дода шудааст: “Мероним аз вожаи юнонии **мерок** - қисм ва **онима** – ном гирфта шудааст” [Словарь лингвистических терминов, 2001] ва дар соҳаи забоншиносӣ муносибати мафҳумҳоеро фаҳмидан мумкин аст, ки дар он як мафҳум қисми таркибии мафҳуми дигарро ифода мекунад.

Дар асарҳои илмии забоншиносони Ғарб, аз ҷумла, М. Линн, Ҷ. Лайонз, В. Круз, Ҷ.И. Саид ва дигарон истилоҳи мероним ва холонимро дучор омадан мумкин аст, ки ба таври муфассал таҳқиқ шудаанд. Масалан, дар китоби “Семантика”-и Ҷ.И. Саид ҳодисаи меронимия чунин шарҳ дода шудааст: “Меронимҳо аз он ҷиҳат фарқ карда мешаванд, ки то чӣ андоза ҷузъ барои бутун муҳим аст. Баъзеи онҳо барои мисолҳои оддӣ заруранд, масалан, бинӣ мероними рӯй аст; меронимҳои дигар одианд, вале ҳатмӣ нестанд, масалан, гиребон мероними курта; ба ин нигоҳ накарда, меронимҳои дигар нозаруранд, аз қабилӣ таҳҳона барои хона” [Саид, 2003, с. 45].

Забоншиносони тоҷик доир ба падидаи маъноии меронимия дар асрҳои миёна тавачҷуҳ зоҳир намуданд. Ҳамчунин забоншиносони ватанӣ

хусусияти маъноии мероним ва холонимҳоро ҳангоми таҳқиқи исмҳои кулл ва ҷузъ муайян карданд. Масалан, муҳаққиқ Д. Хоҷаев дар китоби афкори забоншиносӣ андешаҳои Носири Хусравро доир ба исмҳои кулл ва ҷузъ чунин овардааст: “Зоҳир кардем, ки нахуст шахс аст, он гоҳ навъ аз бисёрии ашхос аст, он гоҳ ҷинс номи навъҳост ва ҷузъ бе кулл бе аҷзоъ маълум аст ва ҷузъ бе кулл собит ва мавҷуд аст. Ва то касеро асбон ва харон ва гӯсфандон бисёр набошад, нагӯянд, ки мар ёро ҳайвон аст ва мурод аз ҳайвон ашхоси бисёр бошад ва ҳар кӣ яке асб ва яке гӯсфанд дорад, мар ёро “худованди ҳайвон” нагӯянд, балки гӯянд: “Як асб дорад ё яке гӯсфанд дорад”, аз баҳри он ки ҳайвон номе аст, ки бар шахсҳои бисёр афтад, ки ба суратҳои мухталиф бошад” [Хоҷаев, 2013, с. 53].

Куруши Сафавӣ робитаи маъноии ҷузъ бо куллро ҷузъвожагӣ номида чунин менигорад: “Ҷузъвожагӣ робитаи кулл ба ҷузъро миёни ду мафҳум менамоянд. Ин робита низ чун гипонимия навъи робитаи силсиламаротибӣ аст, ки миёни аҷзоъ ва кулл ташкилдиҳандаи он аҷзоъ барқарор мешавад” [Сафавӣ Куруш, 1390, с.103]. Пас, робитаи маъноии ҷузъ бо кулл меронимия ё ҷузъвожагӣ мебошад” [Гулназарзода, 2017, с. 302].

Монанди истилоҳоти гипонимия ва меронимия истилоҳоти метафора ва метонимия низ вожаҳои навворидшуда дар соҳаи забоншиносӣ ба ҳисоб мераванд.

Забоншиноси тоҷик С. Матробиён дар мақолаи илмии хеш доир ба вожаҳои метафора ва метонимия чунин ақидабаёнӣ кардааст: “Дар гуфтори ҳамешагии инсонҳо тобишҳои гуногуни калимаҳо мавҷуданд, ки дар забоншиносӣ онҳоро бо вожаҳои метафора ва метонимия ифода мекунанд. Зери мафҳуми метафора маъноии маҷозии калима фаҳмида мешавад. Бо маъноҳои маҷозӣ калимаҳо маъноҳои нав қабул мекунанд, яъне сермаъно мешаванд. Аз ҳамин сабаб, метафора асосан дар робита бо полисемия таҳқиқ карда мешавад” [Матробиён, 2022, с. 79].

Ҳамчунин, ин муҳаққиқ ҷойи дигар андешаи забоншиносони Ғарбро доир ба метонимия чунин меорад: “Намуди дигари тасвири забонӣ ин метономия мебошад. Масалан, узвҳои тани инсон ҳамчун тасвир ба монанди даст, пой, даҳон, лаб, сар ва дар дигар ашӯҳои рӯзгор истифода мешаванд. Ба ин ибораҳои дастаи дар, дастаи бел, дастаи каланд, дастаи табар, дастаи корд, пой курсӣ, пой миз, даҳони дег, даҳони чоҳ, лаби бом, лаби ҷӯй, сари дастархон, сари кӯча ва ғайраҳо мисол шуда метавонанд. Агар мо дар навбат, яъне дар қатор истода бошем, барои мисол гуфтан мумкин аст, ки ман дар паси ҷомаи сурх ва ё паси кулоҳи кабуд истодаам. Ба ҷойи он гуфтан мумкин аст, ки ман паси марди ҷомасурх ва ё марди кулоҳкабуд истодаам. Дар ин ҷо мавҷудияти метономия ва амали асосии ӯ бараъло ба назар мерасад. Метономия истифодаи калимаю мафҳумҳоро дар нутқ ва баёни фикр осон мегардонад. Метономия низ айнан ба монанди метафора аз рӯйи системаю танзим маъноҳои маҷозии предмету ашӯҳоро ба вуҷуд меорад. Маъмулан калимаҳо бо маъноҳои маҷозӣ дар забон ба қайд гирифта мешаванд ва бисёрмаъногии калимаҳо ба вуҷуд меояд. Дар забони марбут ба касбу кор ва илм метафораву метономия зиёд ба назар мерасанд” [Матробиён, 2022, с. 79].

Вобаста ба мавқеи метафора ва метонимия дар илми когнитивӣ яке аз забоншиносони рус Е.В. Перехвальская чунин изҳори ақида намудааст: “Метафора ва метонимия бар асоси сермаъноӣ, яъне бисёрмаъноии вожаҳо бунёд ёфтаанд ва тавассути онҳо маънои маҷозӣ ва ғайриаслии калимаҳо ташаккул меёбанд. Бо ин хусусият онҳо аз навҳои дигар: гипербола, муқоиса ва ғ. фарқ мекунанд. Метафора ва метонимия имкон медиҳанд, ки дар бораи ин ё он ашӯ, падидаҳо ва тасаввурот, ки барояшон калимаи алоҳида дар забон вуҷуд надорад, чизе гӯем (ё фарқ кунем)” [Перехвальская, 2019, с. 262]

Бояд зикр намуд, ки дар омӯзиши маънои воҳидҳои луғавӣ ханӯз аз даврони куҳан ба таври мавзӯӣ шарҳу тавзеҳи вожаҳо дар таърихи забони тоҷикӣ мавҷуд буд. Низоми шарҳу тавзеҳи фарҳангҳои қадимаи мо чун

“Фарҳанги Ойимевак” ва “Фарҳанги паҳлавик” намунаи аввалин ва беҳтарин ба ҳисоб мераванд.

Забоншиносон Д. Саймиддинов дар китоби “Форсии бостон”, Д. Хочаев “Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик”, А. Мирбобоев “Муқадимаи филологияи эронӣ” вобаста дар гурӯҳҳои мавзӯӣ шарҳу маънидод гардидани вожаҳоро дар “Фарҳанги Ойимевак” қайд намудаанд. Аз ин бармеояд, ки вобаста ба мавзӯ ё тематика таҳлили маъноии вожаҳо дар забон хеле барвақт рӯйи қор омадааст.

Таркиби луғавии забон ҳамеша дар инкишоф ва ташаккул қарор дорад, он дар тули асрҳо бо калима ва ибораҳои нав бой мегардад. Таҳлилу таҳқиқи паҳлуҳои адабию забонии осори назми тоҷикӣ таърихи дуру дарозро дар бар гирад ҳам, то ҳол баъзе паҳлуҳои луғавии забон ба таври комил муайян нагардидаанд. Ҳар як шоир ё нависанда дар баробари он ки дар қолабҳои муайяншуда шеър эҷод мекунад ё асар меофарад, ҳамзамон, ба раванди инкишофи забон таъсир мерасонад, чунки адиб на танҳо эҷодкунандаи калом мавзун ва ба қалам оварандаи ҳодисаю воқеаҳои зиндагӣ, балки шахсе мебошад, ки бо эҷоди шеър ва ҳикояҳо дар инкишофи паҳлуҳои луғавию маъноии забон нақши муҳим дорад. Забони шеър ҳам яке аз манбаъҳои муҳимми ҳифзи вожаҳо ва рушди маъноии онҳо ба ҳисоб меравад. Ба ҳамин хотир, нақши шоирон дар ҳифз ва нигоҳдории тамоми ҷанбаҳои забон муҳим мебошад.

“Бузургони адабу фарҳанги тоҷикӣ барои пай бурдану фаҳмидани нозуқиҳо ва зебоиҳои забонию баёни осори бадеии мансуру манзум, пеш аз ҳама, донишҷӯи асосҳои улуми маъношиносиро яке аз унсури муҳимми улуми балоғӣ медонистанд. Бинобар ин, онҳо ба таҳлили осори манзуму мансури бадеӣ аз ҳамин ҷиҳат машғул мешуданд ва ҳамеша даъват мекарданд, ки ҳар шоире, ки бо суҳан ва калом мавзун сари қор мегирад, бояд асосҳои илми маониро донад” [Саломов, 2018, с. 95].

Таҳлилу таҳқиқи таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва қабатҳои гуногуни луғавӣ сабаб мегардад, ки вижагиҳои хоси ҳар як қабати луғавӣ

ва доираю дараҷаи истеъмоли онҳо муайян гардад. Вобаста ба ин, забоншинос Д.Ф. Фозилов чунин ибрози андеша кардааст: “омӯзиш ва таҳқиқи таърихи забони адабии тоҷик, аз як тараф, барои муайян намудани хусусиятҳои забони адабии тоҷик дар давраи муайян аҳамият дошта бошад, аз тарафи дигар барои такмил ва ошкор намудани раванди инкишофи забони адабии муосири тоҷик аҳамияти бузурги назарӣ ва амалиро дорад” [Фозилов, 2013, с. 6].

“Забони адабӣ забонест, ки аз тарафи мардум эътироф гаштааст, барои тамоми ҷомеа умумӣ аст, суфта шудаасту сайқал ёфтааст услуби муайян дорад, ҳамчун меъёр доништа шудааст бо ин забон ҳама сухан меронанду менависанд” [Қосимова, 2012, с. 4].

“Таркиби луғавии забони тоҷикӣ бо таърихи халқи тоҷик, бо тарзу шароити зиндагии вай алоқаи ногустанӣ дорад. Метавон гуфт, ки дар ташаккул ва таҳаввули фарҳангу тамаддуни ҳар як халқу миллат рукни муҳимтарину асоситарин забон аст ва ҳар чи инсон аз таърихи худ сабт кардааст, танҳо тавассути забон сурат гирифтааст” [Саъдуллоев, 2001, с. 10].

Аз ҷониби забоншиносони тоҷик баъзе вижагиҳои луғавию маъноии вожаҳо ва мафҳумҳои алоҳидаи забони осори шоирон мавриди пажӯҳиш қарор гирифтаанд. Масалан, М.Н. Қосимова доир ба вожаи “об” дар “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ ва вожаи “бад” дар “Маснавии маънавӣ”, С. Исматов доир ба вожаи “кулоҳ” дар “Шоҳнома” М. Собирова доир ба вожаҳои соматикӣ дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ ва амсоли ин.

Гарчанде доир ба таснифоти қабатҳои маъноии воҳидҳои луғавӣ дар забоншиносии муосир истилоҳотҳои нав ворид шуда бошанд ҳам мо бо пайравӣ ба забоншиносони классикӣ қабатҳои маъноии воҳидҳои луғавии забони адабии тоҷикро бар маъноии осори Ҳоконии Шервонӣ ба роҳ мондем.

3.1. Вожаҳои ифодагари хулқу атвори шахс

Забони адабии тоҷикӣ ҳамчун воситаи асосии муҳобирот барои ба ҷо овардани эҳтиёҷоти ҷомеа хизмат мекунад, аз замони пайдоиш ва ташаккули худ то ҳол тараққиёти таърихро аз сар гузаронида, торафт ганӣ ва мукамал мегардад. Дар забоншиносии тоҷик доир ба таҳқиқ ва омӯзиши таркиби луғавиву услубиёти забони асари бадеӣ аз қадим ҳанӯз луғатнигорону тазкиранависон андешаҳои худро иброз намудаанд. Маъноии луғавии калимаҳо инъикоси бевоситаи ашӯҳо, воситаҳо, воқеаҳо ва муносибатҳои гуногуни байни онҳо мебошад. Ҳар як маъноии ҷудоғонаии системаи маъноии забон ҳодисаҳои ҳаёти воқеиро ҳамчунон ки дар шуури инсонӣ мавҷуд аст, инъикос мекунад. Ҳар як луғатҳое, ки дар он тафсири маъноии луғавии калима ва тобишҳои услубии он зикр шудаанд, барои исботи фикр асосан ба порчаҳои назм рӯ оварда мешавад.

Дар осори Ҳоконӣ тамоми хусусиятҳои забони тоҷикиро пайдо кардан мумкин аст. Вижагиҳои забони осори шоир вобаста ба мақсади таҳқиқ муайян мегардад. Дар ашӯри Ҳоконӣ вожаҳоро пайдо кардан мумкин аст, ки ба хулқу атвори шахс мансубанд. Шоир ин гурӯҳи вожаҳоро хеле моҳирона ба риштаи назм кашида, фикру андешаи худро ба дарки мафҳуми мардуми замони худ озодона баён сохтааст. Ҳангоми таҳлил ин гурӯҳи вожаҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо намудем:

1) Хулқу атвори хуб.

Тамоми вожаҳои мансуб ба хулқу атвори шахсро дар маҷмӯъ хӯй меноманд.

Вожаи **хӯй//хӯ** маъноии сиришт, ниҳод, табиат, тинат, одат, хислат, хулқро дорад, вале дар «Фарҳанги Амид» ба маъноии гиёҳи худрӯй ва ҳарза, ки миёни боғча ва киштзор сабз мешавад, шарҳ дода шудааст [ФФА, 1389, с. 495]. Дар ин байт маъноии сиришт, ниҳодро ба худ касб кардааст.

Табъи ту дамсоз нест ошиқи дилсӯзро,

Хӯйи ту **ёригар** аст ёри бадомӯзро [Хони маънӣ, 2011, с. 354].

Дар ин байт вожаи **ёригар** истифода шудааст, ки сохтаи шоир мебошад ва маъноии ёварӣ кардан, ёридиҳанда, мададгор буданро дорад.

Сифат лафзи арабӣ буда, дар «Фарҳанги Амид» ба маънои ҳолат ва чигунагии касе ё чизеро расонидан, васф кардан, сутудан шарҳ ёфтааст [ФФА,1389, с.726], дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънои “хусусияти аз дигарҳо фарқкунандаи касе ё чизе, бартарӣ, дараҷаи бақороии чизе, чигунагӣ, хосият, хислат, кайфият, хусусият” [ФТЗТ, Ҷ. 2. с. 292] омадааст. Дар ин ҷо ба маънои хислат истифода шудааст:

Бар ҳар **сифат**, ки дорӣ, Хоқонӣ они туст,
Эй аз сифат буруншуда, ту они кистӣ? [Хони маънӣ, 2011, с. 452].

Вожаи **лутф** таърихан арабӣ буда, маъноҳои гуногунро дар худ доро мебошад: 1. нармӣ, мулоимат, назокат: 2. меҳрубонӣ, марҳамат, илтифот: 3. қарам, эҳсон, бахшиш. Дар ин байт ба маънои меҳрубонӣ ба қор рафтааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 762].

Ту маро мекушӣ ба ханҷари **лутф**,
Ман дар он хун ба ноз меғалтам [Хони маънӣ, 2011, с. 393].

Ростгӯйӣ – сухани дурусту ҳаққонӣ [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 170].

Чун субҳу маҳак ба **ростгӯйӣ**,
Гӯёи забонбурида бошам [Хони маънӣ, 2011, с. 397].

Яке аз вожаҳои серистеъмолтарин, ки дар осори Хоқонӣ вохӯрдан мумкин аст, вожаи **сабр** мебошад. **Сабр** лафзи арабист ва маънии шикебидан, шикебой кардан, бурдборӣ дорад [ФФА, 1389, с. 822]. маҷ. тоқати бардошт надоштан [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 186]. Дар ин байт маънии тоқат ва таҳаммулро дорад:

Сабру дилу дини мо ҷумла зи мо бистонанд,
Рух муҷаррад бимонд, домани дил баргирифт [Хони маънӣ, 2011, с. 370]

Хунин диле ба **сабр** барандуда в-аз сиришк,
Хокин рухе чу қоҳи гиландуд мебарем [Хони маънӣ, 2011, с. 402].

Раҳм таърихан арабӣ буда, маънои меҳрубонӣ, дилсӯзӣ, шафқатро доро мебошад, дар “Фарҳанги Амид” ба маънои хӯйиш, қаробат ва, инчунин, ҷойи бача дар бачадон омадааст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 528]. Дар ин байт ба маънои дилсӯзӣ истифода шудааст.

Гар **раҳм** кунӣ, ҷоно, ҷон бар сарат афшонам,

В-аз захм занӣ дилро, бар ханҷарат афшонам [Хони маънӣ, 2011, с. 411].

Дар ин гурӯҳ калимаҳоеро дарёфтем, ки **Хоқонӣ** бо услуби хоси худ онҳоро истифода бурдааст. Калимаҳои **мардумӣ** ва **мардвашро** шоир дар қолаби калимасозӣ дар радифи халқӣ одамгарӣ ва мардвашро дар радифи маҳваш, париваш мавриди корбурд қарор додааст. **Мардумӣ** доро будан ба сифатҳои неки инсонӣ, одамгарӣ, мурувват:

Шояд, ар сарномаи васли ту номи дигар аст,

Мардумӣ кун, номи Хоқонӣ ба поён дарфикан [Хони маънӣ, 2011, с. 429].

Мардваш – монанди мард, мардона, далерона [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 760].

Хоқонӣ агарчи дар суҳан **мардваш** аст,

Дар дасти муҳаннасон аҷаб дастхваш аст [Хони маънӣ, 2011, с. 460].

Ҷонфишон – ҷонфидо, ҷоннисор фидокор, ҷонбахш, ҷонсупор [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 603].

Ҷонфишону род зию роҳ кӯбу **мард** бош,

То шавӣ боқӣ, чу доман барфишонӣ з-ин даман [Хони маънӣ, 2011, 433].

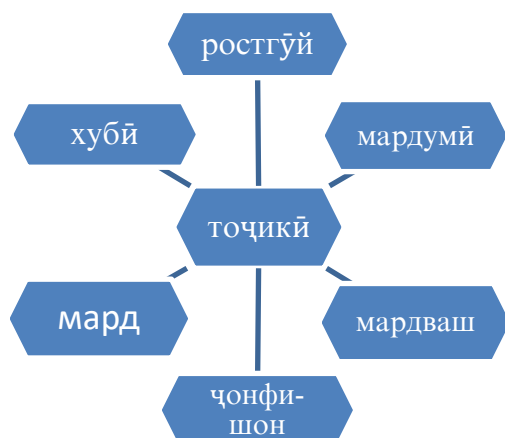
Мард – 1. чинси наринаи инсон, муқобили зан, одам, инсон; 2. шавҳар, шӯй; 3. маҷ. росткор, ба қавли худ устувор, содиқ, вафодор, шучоъ, далер, нотарс [ФТЗТ, Ҷ. 1,7, с. 60]. Дар ин байт ба маънои маҷозии вафодор, шучоъ, далер истифода шудааст.

Хубӣ – некӣ, нағзӣ, некӯӣ, хушрӯӣ, зебой, хуб, нағз [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 455]

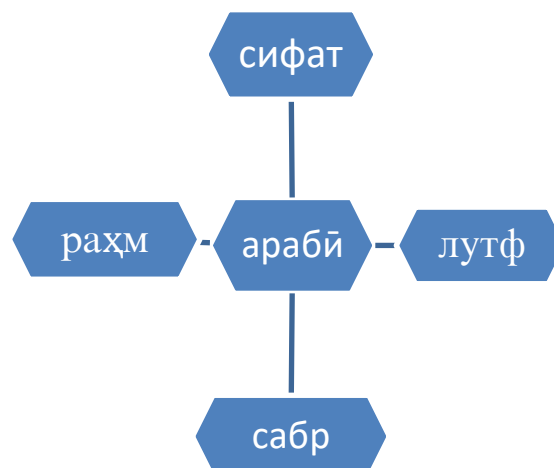
Эй бар қарори **хубӣ**, бо ту қарори ман чӣ,

Аз сикка гашт корам, тадбири кори ман чӣ? [Хони маънӣ, 2011, с. 444].

Тамомои вожаҳои хулқу атвори хуберо, ки ба ин гурӯҳ дохил намудем таърихи баромади ҳам тоҷикӣ ва ҳам арабӣ доранд ва онҳро мо дар ҷадвали зер нишон хоҳем дод.

Нақшаи 2.

Нақшаи 3.

2) Хулқу атвори бад:

Зиштхӯ–бадхӯ, бадхулқ [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 524]

Дар маслаки ишқ ҷуз накуро накушанд,

Лоғарсифатони **зиштхӯро** накушанд [Хони маънӣ, 2011, с. 461]

Ситамгарӣ – маънои зулм, ҷабру ҷафо, бедодгарӣ, ноинсофӣ дар ҳаққи касеро дорад [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 251]. Дар ин байт бошад ба маънои ноинсофӣ истифода шудааст.

Ситам буд, ин ки ту кардӣ ба ҷони Хоқонӣ,

Ситамгарӣ напосанд, эй Худой, чун ҳастӣ [Хони маънӣ, 2011, с. 456].

Барои ҳар як шоир вожа ва мафҳуми он маводди асосӣ ва муҳим ба ҳисоб меравад. Агар шоир то кадом андоза аз тобишҳои гуногуни маъноии вожаҳо огоҳ дошта бошад, ҳамон қадар имконияти фароҳии ифодаи маъноии боризу муассирро ба даст оварда метавонад. Дар назм дорои тобишҳои гуногуни маъноӣ гардидани вожаҳо ба хунари эҷодии шоир алоқаи зич дорад. Хоқонии Шервонӣ тавонистааст чандто вожаҳои

хулку атвори шахсро дар як байт ҷой диҳад, то ки забони асари эҷодкардааш ба хонанда таъсире бахшад, ӯро ба фикру андеша кардан ва пайдо кардани ҷанбаи зебоишинохтии вожаҳою ифодаи образнокии онҳо водор намояд.

Хоҳӣ, ки шавад дили ту чун оина,
Даҳ чиз бурун кун аз даруни сина:
Ҳирсу дағалу бухлу ҳарому ғайбат,

Бугзу ҳасаду кибру риёву кина [Хони маънӣ, 2011, с. 464].

Ҳирс – ниғаҳбонон, тамаи аз ҳад зиёд, гушначашмӣ [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 506].

Дағал вожаи арабӣ буда чунин маъноҳоро доро аст: “1. ҳар чизи дурушт, ки ба даст ё ягон узви бадан саҳт мерасад, шахшӯл ноҳамвор, носуфта; 2. он ки ба касе дурушт, беодобона муомила мекунад, бадмуомила, дуруштхӯ, саҳтгап, густох; 3. маккор, ҳилагар, носара, сақат, қалб” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 399]. Дар ин байт ба маънои бадмуомила истеъмол ёфтааст.

Бухл лафзи арабист ва маънои “бахилӣ, ҳасисӣ, мумсикӣ, ҳасудӣ ва нотавонбинӣ” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 250]-ро доро мебошад.

Ҳаром дорои ду маънӣ мебошад; 1. манъкардашуда, муқобили ҳалол; 2. ношоиста, нопок [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 496], дар ин ҷо ба маънои дувум омадааст.

Ғайбат вожаи арабӣ буда, маънои айби касеро дар ғайби ӯ гуфтан, бадгӯйӣ дар ҳаққи шахси ғойбро дорад [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 364].

Бугз кина, адоват, душманӣ маҷ. зикӣ, гирифтагии хотир, бухс, кудурат [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 241]

Ҳасад лафзи арабӣ буда, дар «Фарҳанги Амид» чунин шарҳ ёфтааст: ба мол ва ҷойи касе рашк бурдан ва заволи онро хостан, бадхоҳӣ, рашк [ФФА, 1389, с. 455]

Кибр вожаи арабист ва маънои калонгирӣ, такаббур, мағрурӣ, худхоҳӣ, худнамоӣ, бузургчашмиро дорад [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 609].

Риё вожаи арабӣ буда, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маънои худро некукор ва покдоман ба қалам додан, ба ҷо овардани коре барои

худнамоӣ ва намуди зоҳирӣ, дурӯягӣ, мунофиқӣ шарҳ ёфтааст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с.164] ва ба ҳамин маънӣ шоир онро мавриди корбурд қарор додааст.

Кина дар дили худ нисбат ба касе адоват парваридан, чашмзахм, чашмрасӣ.

Зулм калимаи арабист ва маънои ситам, ҷабр, озор, беадолатӣ ва муқобили адлро дорад. Дар ин байт ба маънои асосӣ истифода шудааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 460].

З-инсоф хӯ во кардаӣ, **зулм** ошкоро кардаӣ,

Хунрези дилҳо кардаӣ, хун карда пинҳон, то кучо [Хони маънӣ, 2011, с. 355].

Вожаи **бад** маънои ганда, зишт, зарароварро дорад. Инчунин, ба маъниҳои осеб, газанд, гуноҳ қардан, одами бад низ истифода мешавад [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 126].

Мадеҳ ризои он, ки **бад** кунӣ ба ҷои он,

Ки бо ту дошт ройи он, ки нагзарад зи ройи ту [Хони маънӣ, 2011, с. 438].

Вожаҳои хулқу атвори бадро вобаста ба таърихи баромадашон дар ҷадвали зер нишон хоҳем дод.

Нақшаи 4.

Нақшаи 5.

Ҳангоми таҳлили вожаҳои ифодагари ҳулку атвор бештар ба ҷанбаи луғавии онҳо таваҷҷуҳ зоҳир намудем. Агар ба тобишҳои маъноии онҳо назар афканем, мебинем, ки дар асоси маъноии луғавӣ метавонанд сермаъно гардида, маъноии маҷозиро доро бошанд ва барои ифодаи маъноҳои дигаре низ оянд. Таҳқиқу баррасии хусусиятҳои луғавии ин гурӯҳи вожаҳо барои равшан намудани ҳодисаҳои маъноӣ дар забони муносири тоҷик аҳаммияти ҳам назарӣ ва ҳам амалиро доро мебошанд. Вожаҳои ҳулку атворро вобаста ба маънояшон дар ду гурӯҳ ҷудо намудем ва муайян шуд, ки шоир барои обуранги бадеӣ гирифтани осораш вожаҳоро моҳирона истифода намудааст.

3.2. Ифодаи маъноии вақту замон

Айни замон рӯ овардани аҳли илм ба таърихи илму фарҳанги гузашта, баҳусус, таърихи илми забоншиносӣ торафт зиёд шуда истодааст.

Кӯшишу талоши ҳар як адиб ҳангоми эҷод кардани асараш аз он иборат аст, ки маҳсули эҷоди ӯ ба хонанда таъсир расонида, ӯро ба ҷаҳони

андешаҳо ворид намояд. Монанди забони осори насрӣ ва гуфтугӯӣ забони осори назмӣ низ саршори вожаҳои гуногунмаъност, яъне дар он тамоми навъи категорияҳои луғавию маъноӣ мавриди истифода қарор мегиранд, зеро эҷодгари ин осор дар маркази олами вожаҳо қарор дорад ва онҳо бо хусусияти худ ба шоирон имконият фароҳам меоранд, ки назару эҳсоси худро доир ба мавзӯҳои гуногун иброз намоянд.

Вобаста ба ин Боймурод Шарифзода андешаҳои Н.В. Ханиковро дар бораи ашъори шоир чунин овардааст: “Осори шоир бо ҷанбаи луғавии хос аз илмҳои мухталифи замона, инчунин ташбеҳу истиороти ғариб, ба он оварда расонидааст, ки ҳатто баъд аз ду-се асри гузашти шоир адабиётшиносон дар маърифати шеъри ӯ очизӣ мекашиданд” [Шарифзода, 2010, с. 36].

Вожаҳои ифодакунандаи вақту замон дар осори Хоқонии Шервонӣ мавқеи хоси худро доранд. Ҳангоми ҷамъоварии вожаҳо мо онҳоро ба ду гурӯҳ: вожаҳои умумиистеъмол ва камистеъмол ҷудо намудем.

1. Гурӯҳи аввал вожаҳоеро дар бар мегиранд, ки ба савтиёти забони тоҷикӣ кайҳо мутобиқ гардонидани шудаанд ва имрӯз аз рӯйи дараҷаи истифода умумиистеъмоланд. Хоқонӣ барои истифодаи вожаҳои оммафаҳм саъю кӯшиши зиёд ба харҷ додааст, ки онҳо то имрӯз ҳамчун вожаҳои асосии умумиистеъмол ва қисман луғати забони гуфтугӯӣ хизмат мекунанд. Шоир бештар ба он аҳаммият додааст, ки вожаҳои аслан тоҷикие, ки дар байни мардуми замонаш маъмул буданд, истифода намояд, амсоли **вақт**, **соат**, **моҳ**, **сол**, **фардо** ва ғайра.

Тамоми он вожаҳое, ки ба ин гурӯҳ дохил мешаванд, **вақт** ном доранд. Вожаи **вақт** аз сермаънотарин вожа дар забони тоҷикӣ ҳисобида мешавад. Ин вожа аз забонҳои эронӣ сарчашма гирифта дар забони паҳлавӣ дар шаклҳои **awām**, **āwām**, **hangām**, **zaman**, **zamanak**, **zaman** истифода мешуд [ФФП, с. 545] ва бо иваз шудани дифтонгҳо дар забони адабии муосир шакли **вақтро** мегирдад. Ба андешаи мураттиби «Фарҳанги Амид», вожаи **вақт** маънои ҳангом, гоҳ, миқдоре аз замонро

дорад [ФФА,1389, с. 1054], вале дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба панҷ маънӣ шарҳ ёфтааст: 1. гоҳ, ҳангом, ҳиссае аз замон, соати муайяни шабу рӯз; 2. фурсат ва муддати одатан муқарраршудаи коре, муҳлат; 3. фасл, мавсим; 4. карат, навбат; 5. аҳд, давр замон [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 261].

Гуфтӣ, ки ба **Хоқонӣ вақте** гуҳаре бахшам,

Бахшиданиям биллаҳ, **вақт** аст, агарам бахшӣ [Хони маънӣ, 2011, с. 455].

Соат ин вожаи арабӣ буда, дорои се маънӣ мебошад: 1. Асбоб барои пайдоиши вақт дар тули як шабонарӯз, вақтсанҷ; 2. Миқёси замон, як чузъ аз бисту чор чузъи як шабонарӯз, ки 60 дақиқа аст; 3. Асбоби вақтшиносӣ [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 260].

Эй хайли хаёли дӯст, ҳар **соат**,

Аз сабзаи қон маро чарогаҳ кун [Хони маънӣ, 2011, с. 427].

Вожаи **моҳ** мансуби забони тоҷикӣ буда, ҳам маънои асосӣ ва ҳам маънои маҷозиро дар худ доро мебошад. Маънои аслии калима Қамар – ҳамроҳи замин, ки ба даври он мегардад ва аз акси рӯшноии офтоб тобон аст, ба ҳисоб меравад, ё ин ки як қисм аз дувоздаҳ қисми солро низ мегӯянд. Маҷозан хушрӯй, маҳбуба, рӯйи зебо, арӯсро ифода мекунад. Шоир дар ин байт вожаи моҳро ба маънои як қисм аз дувоздаҳ қисми сол истифода кардааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 856].

Дар ба дар ҳар **моҳ** чун гардад қамар,

Дида шояд он ҳилол абрӯи ту [Хони маънӣ, 2011, с. 439].

Ғам кард риёзи қон **маҳу** соли маро,

Оина надорад дил хушқоли маро [Хони маънӣ, 2011, с. 459].

Сол вожаи аслии тоҷикӣ буда, се маънӣ дорад: “1. Муддати як бор давр задани Замин ба гирди Офтоб, ки 12 моҳи тақвимист ва ба чаҳор фасл тақсим мешавад; 2. Синну сол; 3. Сана, таърих. Дар ин байт ба маънии сана, таърих” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 264] истифода шудааст.

Ҳаст **соле** дурӯз шодии халқ,

Чун наку бингарӣ, ҳамон ҳам нест [Хони маънӣ, 2011, с. 365].

Садсола вожаи аслии тоҷикӣ буда, дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба ду маънӣ шарҳ ёфтааст: “1. Он ки сад сол умр дидааст, пир, куҳансол; 2, қадим, дерин” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 196].

Туро ҳар дам ғами **садсола** рӯзист,

Захира з-ин фузун натвон ниҳодан [Хони маънӣ, 2011, с. 425].

Дар забон баъзе вожаҳо доираи истеъмолашон васеъ аст, ҳамчунин, дар забони шеър низ ба таври фаровон мавриди корбурд қарор мегиранд ва барои ифодаи маъноҳои гуногун хизмат менамоянд. Ҳоконӣ дар осори хеш вожаи **фардоро** хеле моҳирона ба риштаи назм кашида фикру мулоҳизаҳояшро ҳам ба воситаи маънои асли ва ҳам маънои маҷозии ин вожа баён кардааст.

Фардо калимаи аслии тоҷикӣ буда, дар луғат бо се маънӣ шарҳ дода шудааст: “1. Пагоҳ, рӯзи оянда, рӯзи баъди имрӯз; 2. Оянда, мустақбал, пагоҳ-фардо, ба қарибӣ, анқариб, дар ояндаи наздик; 3. Маҷ. Растохез, қиёмат” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 399]. Дар байти аввал ин вожа ба маънои асли ва дар байти баъдина ба маънои маҷозии қиёмат омадааст.

Бо хештан бибар дили мо, к-аз сағони ўст,

Имшаб ба доғи ў куну **фардо** ба мо расон [Хони маънӣ, 2011, с. 431].

Имрӯз ҷаҳон бистаду моро ғами он нест,

Моро ғами он аст, ки **фардо** ҷӣ ситонанд [Хони маънӣ, 2011, с. 374].

Ҳар як вожа дар забон мафҳуми муайянро доро мебошад ва маъноҳои гуногунро ҳангоми инкишофи ҷамъият дар худ акс менамояд. Ғановати суҳангустарии Ҳоконӣ ҳангоми тасвири ҳар вақти муайяни рӯз ё шаб боз ҳам равшантар ва пуробурангтар ба назар мерасад. А) Масалан: барои вақти муайяни рӯз.

Субҳдам – ин вожа дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънои ҳангоми субҳ, бомдод, сапедадам омадааст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 273].

Бе ту чу шамъам, ки зинда дорам шабро,

Чун нафаси **субҳдам** дамид, бимирам [Хони маънӣ, 2011, с. 398].

Субҳ вожаи арабӣ буда, дорои ду маънӣ мебошад: 1. Вақти сафед шудани рӯз, бомдод, сапедадам; 2. Маҷ. оғоз, ибтидо, аввали саршавии чиз [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 273].

Ҳар **субҳ** пойи сабр ба доман дароварам,

Паргори аҷз гирди сару тан дароварам [Хони маънӣ, 2011, с. 330].

Бомдод – ин вожа дар луғат ба маънои субҳ, пагоҳӣ, саҳар шарҳ ёфтааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 235].

Бомдодон ҳама шеван ба сари бом баред,

З-оташин оби мижа мавҷи шарар бикшоед [Хони маънӣ, 2011, с. 324].

Саҳар – маънои сапедадам, бомдод, замони акнун кушода шудани чашми рӯзро дорад [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 321].

Ба дуои **саҳарӣ** хостамат,

Корам афтод ба оҳи **саҳарӣ** [Хони маънӣ, 2011, с. 456].

Вожаи **пешин** дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” бо се маъно шарҳ ёфтааст; 1. аввал, яқум, нахуст; 2. пештара, гузашта, собиқ, қадим; 3. нимрӯзӣ, нисфирӯзӣ, вақти қиёми офтоб, зухр [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 92]. Дар ин байт ба маънои зухр истифода шудааст.

Вопасин ёри манӣ, дар ишқи ту,

Рӯзи барноӣ ба **пешин** оварам [Хони маънӣ, 2011, с. 336].

Вожаи **имрӯз** маънои ҳамин рӯз, ин рӯз, рӯзе, ки давом дорад, рӯзе, ки дар он вучуд дорем, рӯзи ҷориро ифода мекунад [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 569].

Имрӯз пешам омад нолону зору гирён,

Ҳолӣ бисӯхт чонам, кардам аз ӯ суоле [Хони маънӣ, 2011, с. 450].

Ҳаррӯза вожаи тоҷикӣ буда, дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънои он чи ҳар рӯз воқеъ мешавад, кори ҳаррӯза шарҳ ёфтааст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 519]. Дар ин байт вожаи **ҳаррӯза** ба маънои ҳамеша истифода шудааст.

Ҳаррӯза ду ид дар диёраш,

Ҳар сол чаҳор навбаҳораш [Хони маънӣ, 2011, с. 335].

Рӯз вожаи аслии тоҷикӣ буда, вақти муайянеро гӯянд, аз тулуъ то ғуруби офтоб, ки ҳаво рушан аст. Маънои вақт ва замонро низ дорад. [ФФА, 1389, с. 584]. Ҳамчунин, ба маънии равшан, ошкор, аён, ҳолат, вазъият, умр, муддати умр, рӯзгор, ҳангоми вақт, айём низ фаҳмида мешавад [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 157].

Рӯз ба рӯз бар фалак бахшиши офият бувад,

Он ҳамаро расид бахш, эй фалак, они ман кучо [Ҳони маънӣ, 2011, с. 356]?

Б) Барои вақти муайяни шаб.

Вожаи **шаб** таърихи баромади тоҷикӣ дорад ва маънои асосии он “муддати муайян аз фурӯ рафтани офтоб то баромадани он мебошад. Ҳамчунин, муқобили рӯз ва маънои киноя аз зулфи сиёҳ, зулфи мушқин, мӯйи сиёҳ” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 255]-ро низ ифода карда метавонад. Шоир дар ин байт калимаи **шабро** ба маънои асли истифода бурдааст

Шаби ман доми хуршед аст, гӯйӣ, зулфи ёр аст ин,

Шаб аст ин ё ғалат кардам, ки иди рӯзгор аст ин [Ҳони маънӣ, 2011, с. 435].

Шомгаҳ – ин вожа дар луғат маънои вақти шом, бегоҳӣ, вақти говгум, ҳангоми ғуруби офтобро доро мебошад [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 682].

Шомгаҳ з-ин сар на ошиқ, к-остонбӯсе шудам,

Субҳдам з-он сар на Хоқонӣ, ки хоқон омадам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 418].

Вожаи **шом** дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” бо се маънӣ шарҳ дода шудааст: “1. Аввали шаб, ҳангоми акнун торик шудани ҳаво, вақти говгум; 2. Хӯроке, ки бегоҳӣ хӯрда мешавад; 3. Номи қадимаи кишвари Сурия” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 682].

Ба субҳу **шом**, ки гулгунаеву ғолиятест,

Маро фиреб мадеҳ, рангу рӯйи бода биёр [Ҳони маънӣ, 2011, с. 382].

Вожаи **нимшаб** ё ин ки шакли ибораи **ними шаб** дар луғат ба ду маънӣ: “1. нимаи шаб, нисфи шаб; 2. маҷ бевақт, дер баъд аз фаро расидани шаб шарҳ ёфтааст” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 963].

Рӯзе дорад сияҳ чунонки,

Душман ба дуои **нимшаб** хост [Хони маънӣ, 2011, с. 368].

Ними шаб пайгумкунон дар кӯйи чонон омадам,

Ҳамчу чон бесояву чун соя бечон омадам [Хони маънӣ, 2011, с. 418].

Якшаба – маънои як шабро дорад.

Ин **якшаба** хилват, ки ба ҳар **ҳафта** маро ҳаст,

Ҳаққо, ки ба шаш рӯзи мусаллам нафрӯшам [Хони маънӣ, 2011, с. 401].

Ҳафта – вожаи аслии тоҷикӣ буда, дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънои воҳиди шумораи рӯзҳо, ки аз ҳафт рӯз иборат аст, шарҳ ёфтааст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 521].

2. Дар гурӯҳи дуҷум вожаҳоеро зикр хоҳем кард, ки ҳангоми дарки маънии онҳо мардуми омма як андоза ба мушкилӣ дучор мешаванд, яъне доираи истеммоли ин гурӯҳи вожаҳо маҳдуд мебошад. Ба инҳо танҳо ду вожаро дохил намудем: **пор**, **дӯш**.

Пор. Ин калима шакли кӯтоҳкардашудаи порсол мебошад ва маънои соли пеш, соли гузаштара дорад [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 114].

Гӯянд кори толеи Хоқонӣ аз фалак,

Имсол бад набуд, чӣ имсол? **Пор** ҳам [Хони маънӣ, 2011, с. 394].

Дӯш – шаби гузашта, дишаб [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 507].

Як назар **дӯш** аз шиканчи зулфи ӯ дуздидаам,

Зери ҳар тори шиканче сад чаҳон чон дидаам [Хони маънӣ, 2011, с. 404].

Хулоса вожаҳои ифодакунандаи вақту замон дар ашъори Хоқонии Шервонӣ шаҳодат аз он медиҳад, ки таркиби луғавии забони шоир хеле ганӣ аст. Хоқонии Шервонӣ ҳамчун шоири соҳибистеъдоду нозукбин дар

роҳи инкишоф додани ашъораш ба шоирони минбаъда таъсири хешро гузоштааст. Вожаҳои ифодакунандаи вақту замоне, ки мо дар ин ҷо таҳлил намудем, шоир тавонистааст, ки ҳангоми корбурди ин вожаҳо ифодаи мафҳуми аз ҷиҳати сохт гуногун – сода, сохта, мураккаб, омехта буда, хеле моҳирона корбаст шудаанд.

3.3. Вожаҳои ифодагари узви бадан

Яке аз қабатҳои таркиби луғавии забони тоҷикиро вожаҳои ифодакунандаи узви бадани инсон ташкил медиҳанд, ки аз гурӯҳи вожаҳои таърихӣ умумӣ ба ҳисоб мераванд. Вожаҳои ифодакунандаи узви бадани инсон тамоми давраҳои таърихӣ инкишофи забони тоҷикиро сипарӣ карда ба фонди асосӣ таркиби луғавии забонҳои эронӣ дохил мешаванд. Маврид ба зикр аст, ки ин гурӯҳи вожаҳо аз забонҳои эронӣ қадим маншаъ гирифта, аксарияти онҳо дар забонҳои имрӯзаи эронӣ низ мавриди истифода қарор доранд.

Шоирон ва нависандагон вожаҳои ифодакунандаи узви бадани инсонро дар офаридани асари бадеӣ назму наср ҳам дар адабиёти пешин, ҳам дар адабиёти муосир ҳамчун вожаҳои фаъол ва рехтаву суфта фаровон мавриди корбурд қарор додаанд. Ҳангоми омӯзиши осори Ҳоқонӣ Шервонӣ муайян гашт, ки вожаҳои ифодагари узви бадани инсон бештар вожаҳои аслии тоҷикӣ буда, дар мавридҳои гуногун вобаста ба мазмуну мундариҷа хеле зиёд истифода шудаанд. Аз ҷумла, калимаҳои **чашм**, **дил**, **сар**, **чигар** ва амсоли инҳо.

Тамоми вожаҳои, ки ба узви бадан шомиланд, дар маҷмӯъ «**тан**» ном мебаранд, ки вожаи «**пайкар**» муродифи он ба ҳисоб меравад. Таърихи баромади вожаи **тан** забони тоҷикӣ мебошад ва дар забони эронӣ қадим дар шакли **tanu**, дар паҳлавӣ **tan** мавриди корбурд қарор доштааст [Каримов, 1978, с. 33].

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи мазкур ба маънои: 1. бадан, чисм; 2. Нафар, шахс, кас шарҳ дода шудааст [ФЗТ, Ҷ. 2, с. 318].

Ҳамчу об аз оташу оташ зи бод,

Дил ба чӯшу **тан** ба фарёд аст боз [Хони маънӣ, 2011, с. 383].

Яке аз вожаҳои серистеъмолтарин дар осори Хоқонии Шарвонӣ ин калимаи **сар** мебошад, ки ҳам ба маънои асли ва ҳам ба маънои маҷозӣ мавриди истифода қарор доштааст. Вожаи зикршуда мансуби забони тоҷикист ва дар фарҳанги паҳлавӣ ба маънои сар, нӯг, оғоз омадааст [Мухторов, 2003, с. 144]. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” маънои “узви бадани инсон ва ҳайвон, ки мағз, чашм, гӯш, бинӣ ва даҳон дар он қарор дорад, калла, оғоз, аввал, ибтидо боло, рӯй ва амсоли инҳо” [ФЗТ, Ҷ. 2, с. 193]-ро ба худ касб кардааст. Дар байте, ки мо меоварем, ин вожа ба маънои маҷозӣ истифода шудааст:

Ҷоно, зи **сари** меҳри ту гаштан натавонам,»

В-аз роҳи ҳавои ту гузаштан натавонам [Хони маънӣ, 2011, с. 413].

Вожаи дигаре, ки маъноҳои зиёди ҳам асли ва ҳам маҷозиро дар худ доро аст, вожаи **даст** мебошад. Даст узвҳои бадани инсон, ки ба воситаи он амалҳо иҷро карда мешавад, ба ҳисоб меравад.

Вожаи **дастро** Муҳаммад Муин дар фарҳанги хеш ба **нуҳ** маънӣ шарҳ дода шудааст. “1. ба арабӣ онро яд мегӯянд; 2. фоида ва нафъ; 3. зафар ва ғалаба; 4. садр ва маснад; 5. қудрат ва тавоноӣ; 6. тарз, қоида ва равиш; 7. як чизи тамом мисли як даст силоҳ; 8. карат ва мартаба маънии як карат сафар; 9. Дастур ва вазир” [ФМ, 1996 с. 334]. Ин вожа дар шакли “**zasta** дар забони авестой, дар шакли **dast** дар порсии миёна мавриди истифода қарор дошт” [Мухторов, 2003, с. 136]. Вожаи даст яке аз вожаҳои сермаъно ба шумор рафта, то имрӯз дар забони тоҷикӣ дар шакли **даст** вучуд дорад ва мавриди корбурд қарор мегирад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба ҷуз маънои асли, ки “узви бадани инсон аз шона то нӯги ангуштон, каф ва панҷаи дастро дорад, боз ба маъноҳои маҷозии паҳлу, тараф, ғалаба,

бартарӣ, мансаб, рутба, карат, дафъа ва дигарҳо” [ФЗТ, Ҷ. 1, с.340] шарҳ дода шудааст. Дар осори Хоқонии Шервонӣ ба маънои маҷозии аз баҳри чизе гузаштан омадааст.

Гуфтӣ, зи ҷаҳон нашустай **даст**,

Дар гӯши ҷаҳон бигӯй, шустем [Хони маънӣ, 2011, с. 405].

Чашм. Вожаи чашм ва муродифи он “дида” дар осори ин адиб зиёд ба назар мерасад. Дар фарҳанг чунин маъниҳоро ба худ касб кардааст: “Узви бадани инсон ва ҳайвон, назар, нигоҳ ба маънои маҷозӣ умед, интизорӣ ҳар паҳлуи хурчин, ҳар қабати ҳамёни бисёрқабата, суроҳии баъзе чизҳо”. Вожаҳои **чашм** ва **дида** дар ин байтҳо ба маънои маҷозӣ истифода шудаанд [ФЗТ, Ҷ. 2, с. 531].

Рӯйи гандумгуни **ӯ** дар **чашми** моҳ,

Хори роҳи Қаҳқашон хоҳад шикаст [Хони маънӣ, 2011, с. 367].

Ҳар ки дар ошиқӣ қадам назадаст,

Бар дил аз хуни **дида** нам назадаст [Хони маънӣ, 2011, с. 370].

Дил. Вожаи мазкур дар ашъори Хоқонии Шервонӣ ҳам ба маънои асли ва ҳам ба маънои маҷозӣ хеле зиёд ба чашм мерасанд. Ин вожа дар шакли забони тоҷикии қадим “**darda** пайдо шуда, ба сурати **dil// del** ривоч ёфтааст” [Мухторов, 2003, с. 10]. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънои “узви марказии низоми гардиши хуни одам ва ҳайвон, ки ҳаракати хунро идора мекунад, қалб, ба маънои маҷозӣ марказ, васат, миён, дарун, замир, хотир, ботин, майл, ҳавас, хоҳиш, азму ирода, ният, чуръат, далерӣ, часорат” [ФЗТ, Ҷ. 1, с. 370] шарҳ дода шудааст. Хоқонӣ дар ашъори хеш вожаи мазкурро ҳам ба маънои асли ҳам ба маънои маҷозӣ ва ҳам дар дохили воҳидҳои фразеолоӣ вобаста ба мазмуни байт истифода бурдааст. Бештари вақт вожаҳои истифодашуда ба маънои маҷозӣ мавриди корбурд қарор мегиранд. Дар байти мазкур вожаи **дил** дар дохили воҳиди фразеологӣ “**дил аз даст шудан**” омада ба маънои дил аз даст рафтан, дилро бой додан омадааст.

Дил бишуд аз даст, дӯстро ба чӣ чӯям,

Нутқ фурӯ баст, ҳоли **дил** ба чӣ гӯям [Хони маънӣ, 2011, с. 440].

Бар чарх камон кашидам аз **дил**,

К-аз оташи **дил** лаҳаб кашидам [Хони маънӣ, 2011, с. 391]

Вожаи **чигар** дар забони паҳлавӣ шакли “jigar”-ро доро буд. Ин вожа ба маънои яке аз аъзои даруни бадани инсон ва баъзе ҳайвонот, ки рангаш сурхи тира асту дар бадани инсон дар паҳлуи рост қарор дорад ва нақши муҳим дар сохту сози маводди сафедаи чарчу дорад, фаҳмида мешавад [ФФА, 1389, с. 404]. Дар байти зерин ба маънои маҷозии “ғами бисёр” омадааст:

Хун кушод аз дилу шуд дар **чигарам**, судда бибаст,

Ин бибандед ба ҷаҳд, он ба асар бикшед [Хони маънӣ, 2011, с. 321].

Зулф яке аз воситаҳои оро ва зеб додани занҳо ба ҳисоб меравад, ки шоирон онро дар ашъорашон мавриди истифода қарор медиҳанд. Вожаи **зулф** мансуби забони тоҷикӣ буда, дар луғат ба маънои «ҳалқаи мӯй, гесу» [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 461] шарҳ дода шудааст.

Ранги **зулфат** бас шаби меъроҷи ман,

Қоби қавсайнам ду **абруи** ту бас [Хони маънӣ, 2011, с. 385].

Дар байти зикргардида нозукбаёнии шоири ширинсухан дар он зоҳир мегардад, ки тавонистааст дар як байт чанд узви бадани инсонро номбар кунад, ки ин маҳорати эҷодии шоирро бори дигар собит месозад.

Абру. Ин вожа дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” хат, камоншакли мӯйҳо, ки дар болои чашм қарор дорад, маънидод шудааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 32]. Инчунин, ҷойи дигар шоир барои равону суфта ва хонданбоб гаштани забони асараш ва ҳамчунин, такрор наёфтани вожаҳо муродифоти вожаи **зулф**, **гесу**, **турраро** низ мавриди истифода қарор додааст.

Гесувон бофта чун хӯша чӣ доред ханӯз,

Банди ҳар хӯша, ки он бофтатар бикшоед [Хони маънӣ, 2011, с. 324].

Турра мафшон, ки ғаромат бар мост,

Тира маншин, ки қиёмат бар пост [Хони маънӣ, 2011, с. 364].

Нохун узви бадани инсонест, ки модаи шохӣ буда, нӯги ангуштони дасту пойи инсон ва ҷонваронро мепӯшонад. Ҳамчунин, дар ибораҳои озоди нахвӣ ва воҳидҳои фразеологӣ ҳам ба маънои асли ва ҳам ба маънои маҷозӣ мавриди қорбурд қарор мегирад. Масалан, “**аз нохуни пой то мӯйи сар сар то пой** бадан; **монанди гӯшту нохун** хеле зич ва ногустастанӣ” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 948]. Дар байти зерин шоир тавонистааст ин вожаҳо ҳам ба маънои асли ва ҳам ба маънои маҷозии каме, андаке истифода намояд:

Охир чӣ хун қард ин дилам, к-омад ба **нохун** хуни ӯ,

Ҳам **нохуне** камтар нагашт андӯхи рӯзафзуни ӯ [Хони маънӣ, 2011, с. 436].

Ҷойи дигар ин вожа дар дохили воҳидҳои фразеологӣ омада ифодагари ҳиссиёти шахсоне мебошад, ки дар дил ғаму андухи бисёр доранд.

Бикананд рух ба **нохун**, бигазанд лаб ба **дандон**,

Ҳама соирони Бобул зи ду чашми шӯху шангаш [Хони маънӣ, 2011, с. 387].

Дар байти зикрқардида шоир вожаи **дандонро** низ мавриди қорбурд қарор додааст. **Дандон** ҳам яке аз узвҳои бадани инсон буда, аслан калимаи тоҷикӣ мебошад ва дар луғат ба чунин маънӣ шарҳ ёфтааст: “узви устухонии даҳони инсон ва ҳайвон, ки ба вазифаи хойида хӯрдани хӯрок ва газидан” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 941] истифода мешавад. Ибораи “бигазанд лаб ба дандон” ҳамчун воҳиди фразеологӣ ифодагари маънои ҳасрат мебошад.

Вожаи **сина** таърихи баромади тоҷикӣ дошта, дар луғат маъноҳои “қисми болои бадани инсон аз тарафи пеш, ки дилу шуш дар таги он воқеъ аст, садр, дил, қалб, замир” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 270]-ро ба худ касб қардааст. Дар ин байт ба маънои яқум истифода шудааст

Дар **сина** нафас чунон шикастам,

К-аз нолаи дил ҷаҳон шикастам [Хони маънӣ, 2011, с. 395].

Вожаи **лаб** дар забони авестой ба шакли “**lab**”, эронии қадим “**law**” ва паҳлавӣ “**lара**” мавриди истифода қарор дошт. То кунун дар шеваҳои ҷанубӣ шакли аввалаи он истифода мешавад. Вожаи мазкур дар фарҳанг ба ҷаҳор тарз маънидод шудааст: “1. Канори боло ва поини даҳон, ки рӯи дандонҳоро мепӯшонад: 2. Канор, соҳил: 3. Канора, атроф, ҳошияи чизе: 4. Канори болоии пиёла, хум” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 586].

Бар **лабаш** хол зи гозам асар аст,

Асари гоз бар он **лаб** ҷӣ хуш аст [Хони маънӣ, 2011, с. 370].

Мӯй. Ин вожа аслии тоҷикӣ буда, дар фарҳанг ба маънои “пашми тортори маҳин, ки дар сар, рӯй ва бадан мебарояд; торҳои дум ва ёли асп, хар ва ғайра қил, ки барои сохтани мӯқалам ва барои баъзе созҳои мусиқӣ ҳамчун тор хизмат мекунад” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 911]., шарҳ дода шудааст

То руху **мӯйи** туро дарнарасад чашми бад,

Мардуми он чашмҳо ҷумла сипанди ту бод [Хони маънӣ, 2011, с. 374].

Бозу. Яке аз узвҳои бадани инсон буда, дар фарҳанг ба маънои қисми болои даст аз китф то оринҷ: маҷозан зӯр, қувват, иқтидор омадааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 228]. Дар ин байти Ҳоқонӣ ба маънои маҷозӣ, яъне зӯр, зарба, қувват, тавоноӣ истифода шудааст.

Бар захмҳо, ки **бозуи** айём мезанад,

Созандатар зи субҳ давое наёфтам [Хони маънӣ, 2011, с. 392].

Мижа мӯйи канори пилки чашм: **мижа задан** беихтиёрон ва зуд-зуд мижаҳоро ба ҳам бастан ва кушодан: **мижа назада** чашм напӯшида, нахобида, бедор: **мижа ҳам накарда** ҳеч нахобидан, **мижа таҳ накардан** натарсидан, парво накардан [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 836].

Ҳам **мижа** мисмор созам, ҳам баҳои наълро,

Дида пеши аспӣ чонон даркашам ҳар субҳдам [Хони маънӣ, 2011, с. 390].

Забон. Вожаи зикршуда аслии тоҷикӣ буда, яке сермаънотарин калима дар забони тоҷикӣ ба шумор меравад ва дар луғат ба панҷ маънӣ

шарҳ ёфтааст: “1. Узви дохилии даҳон, ки барои ба гулӯ фурӯ додани ғизо, дониستاني тамъ ва инчунин, дар инсон барои нутқ хизмат мекунад: 2. Маҷмуи воситаҳои овозӣ ва луғавию дастурӣ, ки натиҷаи кори тафаккурро инъикос намуда, алоқа ва мубодилаи афкори одамонро таъмин мекунад: 3. Сухангӯии (такаллуми) хоси ҳар миллат ва тоифа, лисон, лаҳҷа: 4. Гуфтор, нутқ, таҳрир, баён: 5. Маҷ. аскарӣ душман, ки барои огоҳ шудан аз сирри душман асир гирифта мешавад” [ФЗТ, Ҷ. 1, с. 518].

Аз сапеди кори толеъ, бахтро

Бас сияҳ бинам забону коми хеш [Хони маънӣ, 2011, с. 387].

Таърихи пайдоиши вожаи **рӯй** тоҷикӣ буда, дар худ шаш маъниро доро мебошад. “1. чеҳра, рухсор: 2. Сатҳ, бол, сатҳи чизе: 3. Ҷониб, сӯ, тараф, канор, соҳил: 4. Имкон, чора: 5. Сабаб, боис, вачҳ, чиҳат: 6. Ҷуръат, тавоноӣ, тоқат, тоб” [ФЗТ, Ҷ. 2, с.155].

Нав-нав аз чашмаи хуноб чу гул тӯ бар тӯ,

Рӯйи пурчиншуда чун суфраи зар бикшоед [Хони маънӣ, 2011, с. 320].

Вожаи **пой** таърихи тулонӣ дошта, “решаи ҳиндуаврупоии он **ped** мебошад” [Каримов, 1978, с. 116]. Дар забони муосири тоҷикӣ ин вожа дар шакли **ра** (по) мавриди истифода қарор дорад. Вожаи **пой** дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” чунин шарҳ ёфтааст: “узвест, ки инсон ва ҳайвон ба воситаи он роҳ мегардад ва бадан дар он қарор гирифтааст Ба чуз ин маънӣ боз маъниҳои 1) боизофат қисми поёнӣ ва зерини ҳар чиз: тағ, зер, бун: 2) маҷозан охир, анҷом, интиҳо: 3) маҷ. поя, мартаба: 4) истодагарӣ, тоқат, тобоварӣ: 5) маҷ. бунёд, асл” [ФЗТ, Ҷ. 2, с. 67]. Дар ин ҷо ба маънои маҷозӣ истифода шудааст.

Пойи гурез нест, ки гардун камонкаш аст,

Ҷойи фароғ нест, ки гетӣ мушавваш аст [Хони маънӣ, 2011, с. 358].

Гардан вожаи аслии тоҷикӣ буда, хеле серистеъмол мебошад ва дар фарҳанг ба чунин маъниҳо шарҳ ёфтааст, қисме аз бадан, ки байни сар ва тангаи одам, ҳайвонот, парандагону хазандагон ва монанди инҳо воқеъ аст: ҷойи тангаи байни даҳон ва шиками зарфҳо, гардани зарфҳо ва асбобҳои дигар [ФЗТ, Ҷ. 1, с.317].

То кай чу тарозу аз забоне,

Дар **гардан** зеҳн кашида бошам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 397].

Вожаи **гӯш** таърихи тулонӣ дошта, “дар забони порсии қадим дар шакли **gauša**, авестой **gaōša**, порсии миёна **goš** дар забони тоҷикӣ ва дар порсии нав шакли **guš**-ро гирифтааст” [Каримов, 1978, с. 29]. Калимаи мазкур дар “Фарҳанги осори Ҷомӣ” ба се маънӣ шарҳ ёфтааст: “1. Узви шунавоии инсон ва ҳайвон: 2. Гӯшаки асбобҳои мусиқии тордор: 3. Номи рӯзи чордахуми ҳар моҳи шамсӣ, ки форсиён онро чашн мегирифтанд” [ҶОҶ, 1983, с. 305]. Ҳоконӣ онро ба маънии узви шунавоии инсон истифода кардааст.

Бе миёнҷии забону заҳмати **гӯш** он замон,

Лобаҳо бинмудааму лаббайкҳо бишнидаам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 404].

Мазкур нашуд ёди ту дар ҳеч забон,

К-аҷзoi вучудам ҳамагӣ **гӯш** нашуд [Ҳони маънӣ, 2011, с. 462].

Ноф. Калимаи зикргардида мансуби забони тоҷикӣ мебошад ва дар луғат ба чунин маънӣ шарҳ ёфтааст: “1. Чуқурчаи миёни шиками одам, ки мунтаҳои рӯда аст ва вақти зоида шудани бача онро мебуранд: 2. маҷ. миёни ҳар чиз” [ФЗТ, Ҷ. 1, с. 584]. Дар осори Ҳоконӣ ба маъноии маҷозии нисфи шаб истифода шудааст:

Агар **нофи** биҳишт аз шаб тижӣ монд, он намедонам,

Маро дар **нофи** шаб, донам, биҳишти ошкор аст ин [Ҳони маънӣ, 2011, с. 435]

Хулоса, вожаҳои ифодакунандаи узви бадани инсон (сар, дил, чашм, ҷигар, даст, пой, бозу, зулф, рӯй, дандон, нохун, мижа, абру) дар ашъори

Хоқонии Шервонӣ фаровон истифода шудаанд, аз чиҳати баромад тоҷикӣ мебошанд. Шоир бо маҳорати баланди эҷодкорӣ ин гурӯҳи калимаҳоро хеле моҳирона ва бамавқеъ истифода бурдааст. Агар якеро ба маънои маъмулии луғавӣ ба кор бурда бошад, чун калимаҳои **чашм, рӯй, даст**, дигареро ба маънои маҷозии серистеъмол, ки ба хонандаи одӣ фаҳмо ва мушаххас аст, чун **цигар, нохун** ва амсоли ин ва сеюмиро ба маънои луғавӣ ва маҷозӣ чун **бозу, чашм, забон**, инчунин, барои гурез аз такрори калимаҳо муродифҳои онҳоро низ ба кор бурдааст, чун **дида -чашм, зулф - турра**.

3.4. Вожаҳои хешовандӣ

Муносибатҳои хешутаборӣ, ки дар ҷомеаи инсонӣ пайдо шудаанд, ҷанбаҳои гуногун дорад. Онҳо аз қадим ба унвони вожаҳои асосии ҳаёти мардуми эронитабор ва бархеи дигари онҳо чун унсурҳои муштаракӣ оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ дар тули таърих ташаккул ёфта бо роҳи воситаҳои гуногун сохта шудаанд.

Вобаста ба вожаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои хешутаборӣ С. Хоркашев, З. Зайниддинова, Н. Гадоев, Ф. Қодирова, У. Саъдулоев, Н. Абдурахмонова, М. Хочамиров, Ҳ. Муслимзода дар рисолаҳои илмӣ хеш доир ба ин гурӯҳи маъноӣ ақидаҳои хешро иброз доштаанд.

Қисмати бештари вожаҳои ифодагари мафҳумҳои хешутаборӣ, ки дар осори Хоқонӣ корбаст гардидаанд, баромади тоҷикӣ доранд ва на танҳо аз забони мабдаи ориёӣ, балки аз забони мабдаи ҳиндуаврупоӣ низ маншаъ мегиранд. Ба ин гурӯҳ вожаҳои **падар, модар, писар, бародар, фарзанд** ва монанди инҳо дохил мешаванд. Ҳангоми таҳлили калимаҳо барои нишон додани самаранокии воҷасозии вожаҳои мазкур аз рӯйи ҷинсияти луғавияшон ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст;

1. Вожаҳои хешутабории мансуб ба ҷинси мардона.
2. Вожаҳои хешутабории мансуб ба ҷинси занона.
3. Вожаҳои хешутабории умумичинс.

1. Силсилаи вожаҳои хешутабории мансуб ба ҷинси мардона вожаи **мард** мебошад, ки ба вожаҳои сермаъно дохил шуда, дар фарҳанг бо маъноҳои гуногун шарҳ ёфтааст: “1. ҷинси наринаи инсон, муқобили зан; 2. Шавҳар, шӯй; 3. маҷ. росткор ба қавли худ устувор, содиқ, вафодор; 4. маҷ. шучоъ, далер, нотарс” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 795]. Хоқонӣ дар осораш тавонистааст, ки ин вожаро ҳам ба маънои асли ва ҳам ба маънои маҷозӣ истифода намояд:

Зане бошад, на **марде**, к-аз ду олам хонае созад,

Ки Ноҳид аст, не Кайвон, ки бошад хона мизонаш [Ҳони маънӣ, 2011, с. 345].

Дар байти дигар Хоқонӣ дар осораш вожаи **бачаро** ба кор бурдааст, ки дар сатҳи забони меъёр истифода шудааст. Дар таркиби луғавии забон бо вожаи **бача** унсурҳои ёридиҳанда ва вожаҳои мустақилмаъноӣ решагӣ ҳамроҳ гардида вожаҳои сохтаю мураккаби гуногун сохта шудаанд, ки маъноҳои навро эҷод мекунанд. Ҳамаи вожаҳои сохта маънии хешутаборӣ надошта бошанд ҳам, дар ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон сахмгузор мебошанд. Ин вожа хусусияти умумиистеъмолӣ дорад ва имрӯз низ дар истифода қарор доранд. Вожаи **бачаро** мураббони “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънои фарзанди одамизод, кӯдак, тифл шарҳ додаанд [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 339], аммо дар байт маънои маҷозии ғаму ғусса ва андухро касб кардааст.

Ҳар дам хазор **бачаи** хунин кунам ба хок,

Чун лӯъбатони дида ба зодан дароварам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 330].

Дар ҳолатҳои муайян ҳангоми истифодаи вожаҳо ба ҷойи вожаи **бача** синоними он **писар**, ки хоси забони адабӣ мебошад, истифода мешавад. “Шакли ориёӣ ин калима **pusra** мебошад” [Мухторов, 2003, с. 82]. “Дар забони порсии қадим бошад шаклҳои **puṣa**, **pusra**, **pusah**, дар порсии миёна бошад **pus**, портӣ **puhr** > **pur** бо пасванди **-ar**, яъне **pusar**” [Саймиддинов, 2007, с. 178] истифода мешуданд, ки баъдан бо ивази садонокҳои кӯтоҳ дар забони форсии классикӣ, форсии муосир ва дар

забони тоҷикӣ бо шакли **pisar** роиҷ шуд. Дар фарҳанг маънои фарзанди нарина, маҷ. чавонро ифода намудааст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 445]

Ин тавонед, ки модар ба фироқи **писар** аст,

Пеши модар сари тобути **писар** бикшоед [Хони маънӣ, 2011, с. 325].

Гарчи танг аст, эй **писар**, бо пар нағунчад ҳеч мурғ,

Болу пар бигзор, то битвонӣ осон омадан [Хони маънӣ, 2011, с. 432].

“Вожаи «падар» дар форсии қадим дар шакли **pitār / pita**, авестой **pitār**, ҳиндии қадим **pitār**, хутанӣ **petar**, порсии миёна **pit/d**, **pidar**, **pita**, арманӣ **haiz**, курдӣ **pier**, афғонӣ **plar-po** дорад” [Саймиддинов, 2007, с.175], маънои аслии ин вожа марде, ки аз вай фарзанд ба вучуд омадааст, соҳиби фарзанд, калони оила нисбат ба зану фарзанд мебошад [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 53].

Падари сӯхта дар ҳасрати рӯи писар аст,

Кафан аз рӯи писар пеши **падар** бикшоед [Хони маънӣ, 2011, с. 325].

Ҷон фурӯшеду асирони аҷал бозхаред.

Магар он Юсуфи ҷонро ба **падар** боз диҳед [Хони маънӣ, 2011, с. 328].

2. Дар баробари вожаҳои хешутабории чинси мардона вожаҳои марбут ба чинси занона бо роҳу воситаҳои калимасозӣ сохта шуда, дар ҳаёти ҳаррӯзаи мардумон мавқеи муҳим доранд ва серистеъмоланд. Вожаи **модар** дар осори Хоқонӣ хеле серистеъмол аст. “Ин вожа дар забони порсии қадим дар шакли **matar [mātā]** ва порсии миёна **mat, matar** ба кор бурда мешуд, ки ин вожа аз ҳиндуэронии **mātar** сарчашма мегирад” [Мухторов, 2003, с.59]. Вожаи модар дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маънии волида, зани фарзанддор; киноя аз замин таҳлил шудааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с.696]. Дар байти аввал ин вожа ба маънои маҷозии айём ва дар байтҳои дуюму сеюм ба маънои аслии истифода шудааст.

Аз **модари** замона назодаст ҳеч кас,

К-ӯ ҳам зи даҳр номзади ғам наёмадаст [Хони маънӣ, 2011, с. 358]

Модараш бар сари хок аст ба хун ғарқу зи нутқ,

Дам фурӯ баста аҷаб дорам, агар бикшоед [Хони маънӣ, 2011, с. 325].

Ту худ зи **модар** аз пайи ин кор зодаӣ

Дидӣ, ки дил чӣ гуна аз ман даррабудаӣ [Хони маънӣ, 2011, с. 446].

Яке аз вожаҳои хешутаборие, ки дар калимасозии забони тоҷикӣ фаъол буда, бо он мафҳумҳои зиёд сохта шудааст, вожаи **духтар** мебошад. Вожаи **духтар** на танҳо ба гурӯҳи вожаҳои хешутабории ҳамхун дохил мешавад. Ҳамчунин, метавонад дар сохтани вожаҳои ғайриҳамхун дар қолаби калимаҳои мураккаб фаъол бошад. Вожаҳои содае, ки бо ин лексема бунёд мешаванд, ҳам ба чинси занона ва ҳам ба чинси мардона аз вожаҳои ҳамхун ва ғайриҳамхун иборат дошта бошанд. Дар калимаҳои мураккаб вожаи **духтар** хоҳ дар аввали калима ва хоҳ дар мавқеи баъдӣ ояд, нақши асосӣ дорад. Ғайр аз қолаби калимаҳои мураккаб вожаи **духтар** якҷоя бо пешванду пасвандҳои воҳидҳои нави луғавӣ сохта метавонад, ки на танҳо маънии хешутаборӣ, балки соҳибият, замон ва исми амалу ҳолатро низ далолат мекунад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи **духтар** маънии фарзанди модинаи инсон, бинт, дӯшиза, бокираро дорад [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 406]. Хоқонӣ ин вожаро ҳам ба маънои асли ва ҳам ба маънои маҷозӣ мавриди қорбурд қарор додааст. Дар байтҳои мазкур вожаи **духтар** маънои май, шаробро ифода мекунад.

Натиҷаи **духтари** табъа чу Исост,

Ки бар покии модар ҳаст гӯё [Хони маънӣ, 2011, с. 335].

Дар ҳиҷлаи ҷоми осмонранг,

Он **духтари** офтоб дардеҳ [Хони маънӣ, 2011, с. 443].

Калимаи **зан**, ки дар сатҳи забони адабӣ чун вожаи хешутаборӣ хизмат мекунад, ба унвони сарсилсилаи ин гурӯҳ дар сохтани мафҳумҳои нави хешутаборӣ нақши асосӣ дорад ва маҳз ба воситаи ин вожа

мансубияти хешутабории мафҳумҳои нав равшантар зоҳир мегардад. Ин воҳиди луғавӣ сермаъно буда, на танҳо ҷинси муқобили **мард**, балки ба маънои **завҷа**, **ҳамсар** низ истифода мегардад. Мураттибони фарҳанг бошад, онро ба маънои ҷинси муқобили мард, ҷинси модинаи инсон, завҷа, аёл, ҳамсари мард шарҳ додаанд [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 507]. Дар ин байтҳо вожаи зан ба маънои асосӣ истифода шудааст.

Дастор ба сарпӯши **занон** додаму ҳаққо,

К-онро ба беҳин ҳилаи Одам нафурӯшам [Ҷони маънӣ, 2011, с. 400].

Ҳар **зани** ҳинду, ки ўро дона бар даст афканам,

Доназан бедона бинад, хирмани савдои ман [Ҷони маънӣ, 2011, с. 430].

Ҳар ҷо, ки **зан** бибурдам, рафтам талаб бикардм,

Поям ба санг омад, пуштам зи ғам дуто шуд [Ҷони маънӣ, 2011, с. 375].

Ҷинси **зан** ёбиву наёбӣ кас,

Ҷинси ёрони дардхӯрдаи хеш [Ҷони маънӣ, 2011, с. 457].

3. Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ як қатор воҳидҳои луғавие мавҷуданд, ки онҳо ба вожаҳои умумии хешутабории ҳам ба ҷинси мардона ва ҳам ба ҷинси занона дохил мешаванд. Бинобар ин, метавон онҳоро умумичинс номид. Ин гурӯҳ номи умумии хешу авлодию қавмӣ, номи муносибатҳои хонадорӣ, оиладорӣ, давраи синусолии фарзандон ва ғайраро фаро мегиранд.

Яке аз вожаҳои содаи ин гурӯҳ калимаи **хеш** мебошад, ки ба унвони сарсилсилаи вожаҳои хешутабории умумиистеъмом дохил мешавад. Бо ин вожа дар қолаби вожаҳои сохтаю мураккаб ва таркибҳои воҳидҳои нави луғавӣ сохта шудаанд. Дар осори Ҷоконӣ вожаи **хешро** бо муродифҳои он мисли **хешу қаробот**, **аҳли байт** вохӯрдан мумкин аст. Вожаи **хеш** дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба ду маъно шарҳ ёфтааст: “1. худ, аз они худ;

2. он ки бо касе нисбате дорад” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 450]. Дар ин байтҳо вожаи хеш ва муродифҳои он ба маънои хешӣ, пайвандӣ истифода шудаанд.

Санг ба қарробаи **хешон** фикан,

Хешу қаробот дигарсон талаб [Ҳони маънӣ, 2011, с. 357].

Бар дӯстон наноламу бар **аҳли байт** низ,

Бар осмон ваболаму бар рӯзгор ҳам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 394].

Ҳамсар – Баробарии ҳамқаду баст, завҷа, ҷуфти зан ё шавҳар нисбат ба ҳамдигар [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 491].

Заҳм, ки ҷонон занад, **ҳамсари** марҳам шинос,

Заҳр, ки султон диҳад ҳамбари тарёк неҳ [Ҳони маънӣ, 2011, с. 441].

Ҷигаргӯша – киноя аз фарзанд, фарзанди азиз [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 780].

Он **ҷигаргӯшаи** ман назди шумо бемор аст,

Дӯш донед, ки чун буд? Хабар боз диҳед [Ҳони маънӣ, 2011, с. 326].

Вожаи **фарзанд** низ яке аз чунин вожаҳост, ки ҳам ба ҷинси мардона ва ҳам ба ҷинси занона дохил мешавад ва маънои писар ё духтар нисбат ба падару модар, валад, зодаро доро мебошад [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 399]. Дар ин байт бошад ба маънои маҷозӣ қорбаст гардидааст.

Чун кӯҳ хаста сина канандам, ба ҷурми он-к,

Фарзанди офтоб ба маъдан дароварам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 330].

Вожаи **тифл** ва муродифи он **кӯдак**, ки Ҳоконӣ онҳоро дар осораш хеле моҳирона ба қалам додааст, фарзанди таваллудшуда писар ё духтар мебошад. Аз ин рӯ, муносибатҳои хеширо нишон медиҳад, ки дар он ҷинсият номаълум аст. Фарҳангшиносон онҳоро ба маънои кӯдаки навзод, бачаи хурдсол шарҳ додаанд [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 356].

Нахуст аз ман забон бистад, ки **тифл** андар навомӯзӣ,

Чу ноҷаб бе забон бояд, на чун барбат забондонаш [Ҳони маънӣ, 2011, с. 451].

Муҳре на бар забонату меҳре на бар дилат,

Бешарм **кӯдакӣ**, зи дабистони кистӣ [Хони маънӣ, 2011, с. 451].

Хулоса, ҳангоми таҳлилу омӯзиш осори Ҳоконӣ муайян гашт, ки вожаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои хешутаборӣ аз ҷумла, **падар, модар, писар, фарзанд, духтар, ҳамсар** ва амсоли инҳо, ки ҳам ба ҷинси занона ва ҳам ба ҷинси мардона марбутанд як қабати муҳимми таркиби луғавии забони тоҷикиро ташкил медиҳанд. Дар осори Ҳоконӣ ин гурӯҳи воҳидҳои луғавӣ фаровон қорбаст гардида, дар ашъори шоир мавқеи муайянро ишғол менамоянд ва аз ҷиҳати баромад вожаҳои аслии тоҷикӣ мебошанд. Ҳамин тариқ, вожаҳои ифодагари маъноӣ хешиву хонаводагӣ дар осори Ҳоконӣ ҳам ба маъноӣ асли ва ҳам ба маъноӣ маҷозӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд. Лексикаи хешутаборӣ дар ашъори Ҳоконӣ аз ҷумлаи бештар калимаҳои тоҷикӣ ва, инчунин, иқтибосоти арабӣ (камтар) қорбаст шудаанд.

3.5. Қорбурди вожаҳои ифодагари шуғлу мансаб ва касбу қор

Яке аз шоҳаҳои илми забоншиносӣ таърихи забони тоҷик ҳисобида мешавад ва ҳамвора ба таҳқиқи забони асарҳои классикони худ рӯй меоварад. Таркиби луғавии забони тоҷикӣ бо таърихи халқи тоҷик, бо тарзу шароити зиндагии вай пайванди ногусастанӣ дорад. Метавон иброз дошт, ки забон рӯкни муҳимтарину асоситарин дар ташаккулу таҳаввули фарҳанг ва тамаддуни ҳар як халқу миллат ба ҳисоб рафта, ҳар чӣ инсон дар таърихи худ сабт қардааст, танҳо ба воситаи забон сурат гирифтаанд.

“Таркиби луғавии забон калимаҳои мавҷудаи ягон забони муайянро дар бар мегирад ва ҷигунагии ҳолати забонро дар худ инъикос менамояд. Таркиби луғавии забон тамоми тараққиёти таърихӣ аҳли ҷамъияти ба ин забон гуфтугӯкунандаро равшан месозад” [Қосимова, 2004, с. 42].

Пас, забон хусусияти иҷтимоӣ низ дорад. Вобаста ба он ки забон барои инсон хизмат мекунад, ҷамъият барои қонун намудани талаботи рӯзафзуни муқобиротӣ дар ҳаёт аз имконоту шароити забонӣ истифода мебарад. Таркиби луғавии забон ва фонди захиравии он дар ин маврид мавқеи муҳим доранд. Истифодабарандагони забон вобаста ба паҳлуҳои

гуногуни ҳаёти хеш аз ин бархӯрдор мегарданд ва мавриди истеъмол қарор медиҳанд. Шоирону адибон низ вобаста ба тасвири ҳолату муҳит ва тарзи баёну услуб барои ба ҳадаф расидан вобаста ба мавзӯ ва мазмун истифода мебаранд.

Чунонки аз таърих маълум аст, тоҷикон, мардуми меҳнатдӯст, ҳунарманду санъаткор мебошанд. Онҳо барои зиндагии хушбахтона талош варзида, дар мушкилтарин шароит шуғлу мансаб, ҳунару касбҳои ғоидаовари зиёди замони хешро мутобиқи тамоюли табиӣ ва истеъдоду лаёқат аз худ карда, онҳоро аз насл ба насл вогузор карданд. Аз осори бозмондаи Ҳоконӣ маълум мешавад, ки дар ҳаёти иҷтимоии мардуми тоҷик касбу ҳунарҳои гуногун аз замонҳои қалим роиҷ буд, чунки нақшу осори онҳо дар адабиёту фарҳанги мардуми мо басо назаррас инъикос ёфтааст. Шоир аз касбу кор, пешаву ҳунарҳои мардуми замонаш ба хуби огоҳӣ дошт. Дар осори ӯ низ як гурӯҳ вожаҳои шуғлу мансаб ва касбу кор гирд омадаанд, ки далели дар гузашта ривочу раванҷ доштани пешаву касбҳои зиёди халқи тоҷик мебошад. Вобаста ба ин, хостем теъдоди вожаҳои аз ашъори шоир ҷамъовардаи хешро дар ду гурӯҳи маъноӣ: вожаҳои ифодакунандаи шуғлу мансаб ва касбу кор аз ҷиҳати баромад ва маъноӣ луғавӣ таҳлил намоем.

1. Вожаҳои мансуби шуғлу мансаб

Зимни омӯзиш ва ҷустуҷӯ дар таркиби луғавии осори Ҳоконии Шервонӣ маълум гардид, ки миқдори назарраси вожаҳои ифодакунандаи шуғлу мансабро дар ашъори шоир калимаҳои аслии тоҷикӣ ташкил медиҳанд. Ба ин гурӯҳ вожаҳои **пешво**, **малик**, **фармонраво**, **ҳоча**, **шоҳ**, **довар** ва амсоли инҳоро дохил намудем.

Вожаи **пешво** маъноӣ “роҳнамо, роҳбари бузург, доҳӣ” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 92]-ро дорад

Бурун аз ҷаҳон такаҷое талаб кун,

Варои хирад **пешвое** талаб кун [Ҳони маънӣ, 2011, с. 426].

Вожаи **малик**, ки шоир тавонистааст онро ҳам дар шакли **малик** ва ҳам дар шакли **мулук**, ки маънои шумораи ҷамъи подшоҳонро дорад, истифода намояд. Вожаи **малик** маънои “соҳиби мулк, шоҳ, подшоҳ, сутон” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 785]-ро доро мебошад

Ин аст ҳамон даргаҳ, к-ӯро зи шаҳон будӣ,

Дайлам **малики** Бобил, хинду шаҳи Туркистон [Хони маънӣ, 2011, с. 318].

Марди таваккалам, назанам даргаҳи **мулук**,

Ҳошо, ки шак ба бахшиши зулман дароварам [Хони маънӣ, 2011, с. 333].

Фармонраво вожаи аслии тоҷикӣ мебошад ва мурағибони фарҳанг онро ба маънои “қасе, ки иҷрои фармонаш ҳатмӣ мебошад, он ки ҳукмаш дар ҳама ҷо мегузарад” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 401], шарҳ додаанд

Пешкори ҳирсро бар ман набинӣ дастрас,

То шаҳаншоҳи қаноат шуд маро **фармонраво** [Хони маънӣ, 2011, с. 348]

Ҳоҷа – ин вожа дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» чунин шарҳ ёфтааст; “1. Сардор, сарвар, соҳиб, хӯҷаин; 2. Калимаи лақабмонанд, ки нисбат ба шахси муҳтарам қор фармуда мешавад; 3. Қасе, ки қорҳои хоҷагиро идора мекунад [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 498]. Дар ин байт ба маънои соҳиб истифода шудааст ва мақсади шоир маҳбубааш мебошад.

Эй **ҳоҷа**, ману ту ҷӣ фурушем ба бозор,

Шодӣ бифурушӣ туву ман ғам нафурушам [Хони маънӣ, 2011, с. 400].

Шоҳ – подшоҳ, султон, соҳиби тоҷу тахт [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 599].

Ҳоки туам, валеқ ҷӣ хоқе, ки ҷуръарез,

Аз ҷоми **шоҳи** мулкситони ту меҳӯрам [Хони маънӣ, 2011, с. 402].

Мир – шакли кӯтоҳшудаи амир мебошад ва маънои шоҳ, соҳибхатиёр, фармонраво, ҳукмраво, ҳоқимро дорад. [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 59].

Хоҷаи ҷон, гӯ, мусалсал бош чун роҳиб, ки мо,

Мири доди маҷлис аз зуннору соғар сохтем [Хони маънӣ, 2011, с. 402].

Подшоҳ//подшо//подшаҳ - соҳиби тахту тоҷ, ҳукмрони мутлақи як мамлакат ё кишвар, шоҳ [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 73].

Гадои кӯйи ту Хоқонӣ аст, фармон дех,

Ки ин гадои туро доғи **подшоҳ** кунам [Хони маънӣ, 2011, с. 403].

Хусрав//хисрав – шоҳ, подшоҳ, султон амир [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 481].

Чун ғуломи туст Хоқонӣ, ту низ,

Чуз ғуломи **хусрави** Эрон машав [Хони маънӣ, 2011, с. 438].

Пешгоҳ//пешгаҳ – вожаи тоҷикист ва чунин маънихоро дар худ доро мебошад: “1. Саҳни хона ё айвон ҷойи болонишинӣ, ҷойи ифтихорӣ дар ҳар макону маскан, ки дар муқобили поин аст; 2. Назд, пеш, бар, хузур; 3. Садр, тахт, 4. Садрнишин, одами мухташам киноя аз подшоҳ; 5. Палос, фарш, гилем, ки дар пешгоҳ меандозанд” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 55]. Дар ин байт ба маънои садрнишин истифода шудааст.

Пешгоҳи ситами оламо,

Довари пешнишин боястӣ [Хони маънӣ, 2011, с. 448].

Вожаи **довар** асосан шакли китобӣ дорад ва шахсеро ном мебаранд, ки одилона ҳукм мебарорад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маънои соҳиби адлу дод, сифати Худо ва ҳакам дар бозиҳои варзишӣ омадааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 456].

Устод вожаи аслии тоҷикӣ мебошад ва ашхосро гӯянд, ки дар ҷомеа ба додани таълим, дониш, илм, ахлоқ, тарбия машғул аст. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба маъноҳои гуногун шарҳ ёфтааст; “1. муаллим ва омӯзгори бузург; 2. ихтисосманде, ки дар соҳаи худ ба ҳадди камолот расидааст, доно ва тавоно дар илм ё ҳунаре; 3. унвони фахрӣ, ки ба пешқадамони ягон соҳаи қору фаъолият дода мешавад” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 384].

Ман гиряву сӯзи дил намедонистам,

Устои тағофули ту омӯхт маро [Хони маънӣ, 2011, с. 459].

Ҳамчунин, дар осори Ҳоконӣ муродифи вожаи устод муаллимро низ, ки решаи арабӣ дорад, вохӯрдан мумкин аст. Дар ин байт бошад ба маънои асли истифода шудааст.

Будам **муаллими** малакут андар осмон,

Аз тоатам ҳазор-ҳазор хизона буд [Хони маънӣ, 2011, с. 381].

Дар ашъори Ҳоконӣ дар ин гурӯҳи маъноӣ баробари вожаҳои аслии тоҷикӣ вожаҳои арабиро вохӯрдан мумкин аст, ки ба воситаи пешванду пасванд, пайваст шудан бо калимаҳои забони тоҷикӣ ва сохтани калимаҳои нав дар таркиби забон ҳазм шудаанд.

Халифа вожаи арабӣ буда дар худ маъноҳои қоиммақом, ҷонишин, касе, ки ҷонишини каси дигар шавад, ҷонишини пайғамбар ё имоми халоиқи ҷамъро дар худ касб карда аст [ФФА, 1389, с. 492]. **Халифа** инчунин маънои ҷойнишинро дорад ва касе, ки ба мақоми хилофат расидааст [ФМ, 1996, с. 1438].

Нон-шон чу барф, лек суханшон чу замҳарир,

Ман-зодаи **халифа** набошам гадои нон [Хони маънӣ, 2011, с. 352].

Султон – вожаи арабӣ буда, унвони подшоҳон дар баъзе мамлакатҳои шарқ мебошад [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 272].

Султони ҷамол аст ӯ, ман бар дари айвонаш,

Тан хок ҳамесозам, ҷон банда ҳамедорам [Хони маънӣ, 2011, с. 420].

Зери вожаи **арбоб** дар гузашта калони деҳа, ё ягон маҳаллаи шаҳру ноҳия, хӯҷаин, соҳиб, молик фаҳмида мешуд. Ин вожа решаи арабӣ дошта айнаи замон шахсонеро мегӯянд, ки ходими ҷаъоли ягон соҳаи маданият ё ҳукумат, корманди намоёни соҳаҳои гуногун мебошанд.

Ҳар кас, ки зи **арбоби** ибодат бошад,

Бар чеҳраи ӯ нури саодат бошад [Хони маънӣ, 2011, с. 462].

2. Вожаҳои мансуби касбу кор

Касбу кори аҷдодони мо хеле қадимӣ буда бо мурури замон баъзе вожаҳо аз доираи истеъмол баромадаанд. Дар ашъори шоир номгӯйи чандин касбу кори мардумонро пайдо намудем, ки қисме аз онҳо бо ҳамон маъно ва шакл маҳфуз монда, қисми дигари онҳо ба архаизм гузаштаанд ва бархеи дигараш то имрӯз дар забони тоҷикӣ чун калимаҳои умумиистеъмоли фаъолият мекунанд. Ба ин гурӯҳ бештар пешаҳое, ки заҳмати фикрӣ ё ҷисмониро талаб мекунанд, мансуб мебошанд.

Вожаи **шубон** шакли арабишудаи чӯпон мебошад ва маънои галабонро дорад [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 656].

Ҳастии Хоқонӣ аст ғорати ишқ, эй дарег,

Ҳарчӣ **шубон** парварид рӯзии **қассоб** шуд [Хони маънӣ, 2011, с. 378].

Вожаи дигаре, ки шоир дар ин байт овардааст **қассоб** мебошад. Ин вожа решаи таърихияш арабӣ буда, маънои он ки гову гӯсфандро барои гӯшт мекушад, гӯштфурӯш инчунин, маънои маҷозии бераҳм ҷаллодро дар худ дорост [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 673].

Разбон – вожаи кӯхнашудаи забони тоҷикӣ мебошад, ки айнаи замон дар миёни мардум истифода намешавад ва маънои боғбон, боғбони тоқзор, нигоҳбони боғи ангурро дар худ дорост [ФТЗТ, Ҷ. 2, с.144].

Хуни дили Ширин аст он май, ки диҳад **разбон**,

З-обу гили Парвиз аст, он хум, ки ниҳад **деҳқон** [Хони маънӣ, 2011, с. 319].

Вожаи **деҳқон** аз решаи **деҳгон** сарчашма гирифта дар таърихи забони тоҷикӣ ба маънои арбоби деҳа, соҳиби деҳа, кадхудо, деххудо, заминдори калон фаҳмида мешуд. Айнаи замон дар миёни мардуми тоҷик ба маънои кишоварз, барзгар, киштукоркунанда истифода мешавад [ФТЗТ, Ҷ. 1, с.460]. Дар ин байт ба маънои асилзода истифода шудааст.

Посбон – маънои қаровули шаб, муҳофизи шабона, ниғаҳдор, ниғаҳдоранда, муҳофиз, дидбонро дорад. Инчунин, ба маънои киноии ситораи Зухал низ истифода мешавад [ФТЗТ, Ҷ. 2, с.88].

Амиреро, ки бар қасраш ҳазорон **посбон** буданд,
Ту акнун бар сари гӯраш калофе **посбон** бинӣ [Хони маънӣ,
2011, с. 453].

Вожаи дигар **сайёд** мебошад, ки мураттиби «Фарҳанги форсии Амид» онро ба маънои касе, ки бисёр сайд кунад, шикорчӣ, шикоргар, нахчиргар ва домёр шарҳ додааст [ФФА, 1389, с. 831].

Сайёд зи баски дӯстам медорад,

Бастаст дар оғӯши қафас боли маро [Хони маънӣ, 2011, с. 459].

Табиб – вожаи арабӣ буда, ҳам дар «Фарҳанги Амид» ва ҳам дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба як маъно яъне пизишк, ҳаким, донандаи илми тиб, касе, ки беморонро муолиҷа мекунад, шаҳр ёфтааст [ФФА, 1389, с. 841].

Ин **табибони** ғалатбин ҳама муҳтоҷонанд,

Ҳамаро нусха бидарреду ба сар боз диҳед [Хони маънӣ, 2011, с. 327].

Чаро Исо **табиби** мурғи худ нест,

Ки аъморо тавонад кард бино [Хони маънӣ, 2011, с. 335].

Вожаи **соҳир** чихати баромадаш арабӣ аст ва дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба ду маънӣ шарҳ ёфтааст; 1. сеҳркунанда, чодугар; 2. беҳоб, шаббедор, шабзиндадор [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 271]. Шоир дар ин байт онро ба маънои сеҳркунанда истифода бурдааст.

Ин аз он пурсад, ки охир номи ин фарзона чист?

В-он бад-ин гӯён, ки охир чойи ин **соҳир** кучо [Хони маънӣ, 2011, с. 348]?

Соқӣ – лафзи арабист ва маъноҳои обдеҳ, майкаш, шаробдихандаро дар худ чой додааст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 265].

Киштии май дошт **соқӣ**, мо ба чо лангар задем,

Гуфтӣ аз дарёи ҳастӣ барги маъбар сохтем [Хони маънӣ, 2011, с. 402].

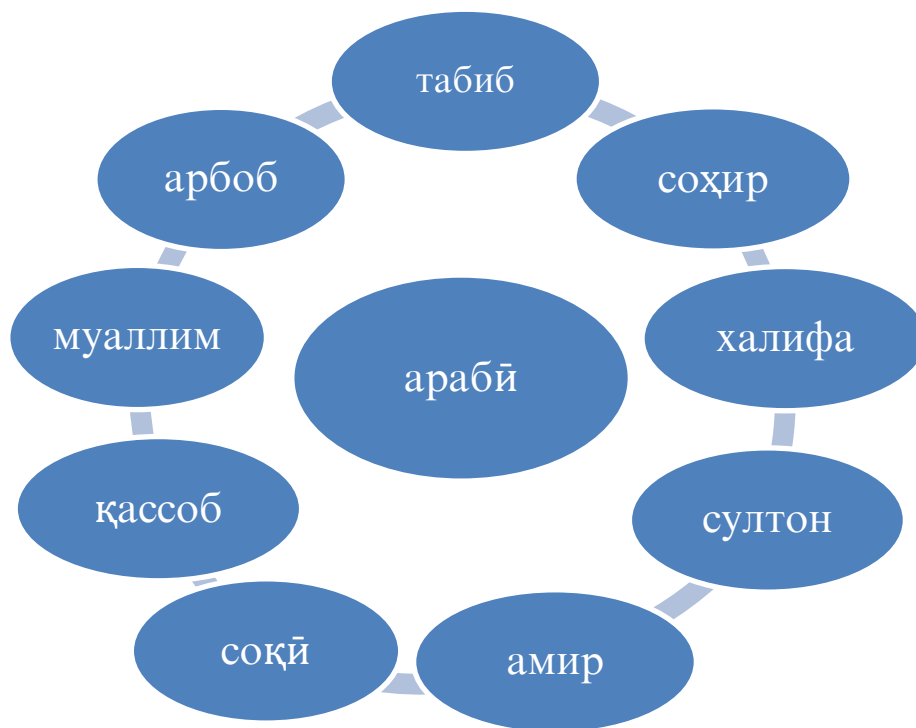
Ҳамин тариқ, истифодаи вожаҳои ифодагари шуғлу мансаб дар осори Хоқонии Шервонӣ барои инъикоси воқеаву ҳодисаҳои таърихӣ ва фарҳангии ба даврони шоир маводди беминнате махсуб меёбанд. Адиб мувофиқи зарурати тарзи баёни фикру андеша дар назм вожаҳои ифодакунандаи касбу ҳунари давраи худро истифода кардааст. Вожаҳои ифодагари шуғлу мансаби дар осор истифодашуда кӯҳанбунёд буда, бештарашон айни замон низ мавриди истифода қарор доранд ва як миқдори онҳо мутааллиқ ба забони тоҷикӣ мебошанд, ки дар муодили зер иникос мекунем.

Нақшаи 6.

Миқдори дигарашон калимаҳои иқтибосии забони арабӣ мебошанд. Дар осори Хоқонӣ вожаҳои арабӣ пас аз калимаҳои аслии тоҷикӣ аз ҷиҳати миқдор дар ҷойи дуюм қарор доранд. Ҳангоми таҳлил маълум шуд, ки миқдори муайяни ин вожаҳо то ба имрӯз аҳаммияти худро гум накардаанд. Баъзе вожаҳои корбастгардида ба гурӯҳи вожаҳои кӯҳнашуда дохил мешаванд ва баъзе вожаҳои дигар ба савтиёти забони тоҷикӣ мувофиқу муносиб гардонид шуда, имрӯз аз рӯйи дараҷаи

истифода серистеъмол ҳастанд. Таҳлили ин гуна воҳидҳои луғавӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки шоир маъно ва хусусияти истеъмоли луғати шуғлу мансаб ва касбу корро риоя намуда, мафҳумҳои дар байни халқ маълумбударо ба кор бурдааст.

Нақшаи 7

3.6. Маъноии луғавӣ ва коннотативии номи ҷонварон

Аксарияти калимаҳои ба гурӯҳи ҷонварон мансуб буда, таърихи қадима дорад ва сарчашмаи онҳо забони порсии миёна ҳисобида мешавад. Ин гурӯҳи калимаҳо қариб тағйири шакл накарда, аз ҷиҳати маъно устуворанд.

Забоншинос О. Қосимов менигорад, ки омӯзиши номи ҷонварон, вижагиҳои маъноӣ сохтори ин вожаҳо ҳамеша диққати бисёр муҳаққиқонро ба худ ҷалб карда бошад ҳам, ханӯз ба пуррагӣ омӯхта нашудааст: “Ханӯз ҳама намуди ҳайвоноти хурду калони сайёраи мо пурра омӯхта нашудааст” [Қосимов, 2011, с. 153]. Номбурда дар рисолаи худ ҳангоми таҳқиқ ҷонваронро ба ҳафт гурӯҳ ҷудо намудааст, ки онҳо боз ба зергурӯҳҳои зиёде ҷудо шудаанд. Масалан; номҳои ҷонварони хушкӣ, ҷонварони хонагӣ, ваҳшӣ, ваҳшии дарранда, номи паррандагон,

хайвонҳои обӣ, чонварони асотирию афсонавӣ ва ғайра [Қосимов, 2011, с. 153-263].

Муҳаққиқ Саймиддинов Д. хангоми таҳқиқи номи чонварон дар забони порсии миёна чунин ибрози андеша кардааст: “Ин гурӯҳи луғат дар муқоиса бо гурӯҳҳои луғавӣ дар шакли комилтар маҳфуз мондааст” [Саймиддинов, 2001, с. 91].

Аз рӯйи таҳқиқи осори Хоқонии Шервонӣ вожаҳои ифодагари номи чонваронро ба ду гурӯҳ ҷудо намудем. Аввал номи хайвонҳо ва дуюм номи паррандаҳо.

А) Номи хайвонҳо. Гурӯҳи аввалро вобаста ба муҳтавояшон ба чанд зергурӯҳ ҷудо кардан ба маврид аст.

1. Ҳайвонҳои хонагӣ дар ашъори шоир аз замони пайдоиш ва инкишоф бо тағйироти начандон зиёд истифода шудаанд. Аз сабаби он ки бо решаи **gāu\gau** дар гурӯҳи забони эронӣ калимаҳои гуногуни марбут ба хайвонҳои хонагӣ ба монанди гавазн, говмеш, гӯспанд ва ҳатто гӯшт сохта шудаанд, чунин ба назар мерасад, ки вожаи **gau** аслан ба маънои “чорво” мавриди истифода қарор дошт [Шарифова, 2011, с.15]

Ҳангоми омӯзишу баррасии номи чонварони осори Хоқонии Шарвонӣ хайвонҳоеро, ки истифода бурдани гӯшти онҳо мумкин аст, ба гурӯҳи хайвонҳои чаҳорпой шомил намудем.

Тамоми фарҳангшиносон дар мавриди вожаи **гов** ақидаҳои хешро баён намуда вожаи мазкурро дар забони санскрит **gāv**, авестой **gav**, эронии бостон **gāvam**, **gav**, порсии бостон **gav**, порсии миёна **gāw**, порсии нав **gāv** доништаанд [Ҳасандӯст, 1393, Ҷ. 4, с. 2326].

Оҳуи мушк нест, чӣ чора зи **гову буз**,

К-аз ҳарду барги анбару лодан дароварам [Хони маънӣ, 2011, с. 332].

Шарти сабӯҳӣ бувад **гови** зару хуни раз,

Хуни Сиёвуш бидех **гови** Фаридун биёр [Хони маънӣ, 2011, с. 381].

Дар байти аввал шоир вожаи дигар **бузро** истифода бурдааст, ин калима дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба маънои ҳайвони ҷуфтсуми алафхӯри хонагӣ аз ҷинси гӯсфанд, ки дорои шох, риши дароз ва думи кӯтоҳ аст ва барои гӯшт, пашм ва шир парвариш мекунад, шарҳ дода шудааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 242]

Халқи тоҷик аз қадим то ба ҳол ба чорводорию кишоварзӣ машғул буданд ва ҳастанд, аз ҳамин сабаб номгӯи чорвои хонагӣ сарчашмаи пайдоишашон забони тоҷикӣ мебошад. Номи ҳайвони майдаи хонагӣ монанди саг, ки фарҳангшиносон онро “дар форсии миёна **sak-sag** форсии қадим **sрака** нигоштаанд” [Саймиддинов, 2001, с. 110], дар ашъори Ҳоқонӣ вохӯрдан мумкин аст. Ин вожа дар байтҳо ба маънои маҷозӣ истифода шудааст.

Ба душман охуи ту, ки ба давлати ту гардун,

Ҳама абдуху нависад **саги** посбони моро [Ҳони маънӣ, 2011, с. 355].

Саги туст Ҳоқонӣ, инак ба доғат,

Чунон дон, ки доғи дигар барнатобад [Ҳони маънӣ, 2011, с. 373].

Вожаи **маркаб** лафзи арабӣ буда, дар “Фарҳанги Амид” ба маънои ҳар ҷӣ бар он савор шаванд, шарҳ ёфтааст [ФФА, 1289, с. 932]. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” ба маънои “ҳайвони саворӣ, ҳар” [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 763] шарҳ ёфтааст. Калимаи ҳар барои ифодаи ҳайвони хонагии боркаш истифода мешавад.

Зи пайи имории ту ҷӣ равон кунем **маркаб**,

Чу рақиби ту равон шуд, ҷӣ маҳал равони моро [Ҳони маънӣ, 2011, с. 355].

Вожаи **шутур**, ки тарзи навишти дигари он **уштур** мебошад, дар осори Ҳоқонӣ вохӯрдан мумкин аст. Муҳаммад Ҳусайни Бурҳон дар фарҳанги худ “Бурҳони қотей” ин вожаро дар шакли **сутур** оварда, ҳамчунин қайд мекунад, ки “ҳар ҷонвари чорпойро гӯянд, умуман, ва **асп** ва **устур** ва **харро**, хусусан” [Бурҳони қотей, 1362, с. 1102]. Вожаи зикргарди дар забони эронии бостон дар шакли **staura** форсии миёна **stor** ва форсии нав

sutor мавриди истифода қарор дошт. Решаи аслии калима аз хиндуавпуои **steu-ro** сарчашма мегирад [Ҳасандӯхт 1393, с.1694-1695]. Ҳангоми омӯзиши калимаҳои забони форсии миёна забоншиноси тоҷик Д. Саймиддинов ин вожаро ба чунин маъно шарҳ додааст: “Маънои нахустини **stor** дар бунёд “чорвои калон”, аз ҷумла **storan** “чаҳорпои саворӣ”, дар забони авасто **staora-** “говӣ нар” дар шакли ҷамъ “чаҳорпоён”, аммо аз роҳи ташҳиси маъно “асп”, дар порсии миёна **stwr** “асп” [Саймиддинов 2001, с. 96]. Ҳоло шутур чун навъи ҳайвони боркашу саворӣ чорпой ба кор меравад. Ҳоконӣ дар ин байт вожаи **шутурро** ба маънои маҷозии нобасомонӣ истифода бурдааст.

Чун кори олам аст **шутур-гурба**, ман ба каф,

Гаҳ сачда, гоҳ соғари равшан дароварам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 331].

Вожаи дигаре, ки дар ин байт истифода шудааст **гурба** мебошад. **Гурба** ҳам аз ҳайвонҳои хонагӣ аст. Таҳриргарони “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ин вожаро ба маънои ҷонвари маъруф аз чинси ширхӯрҳои даранда, пишак шарҳ додаанд [ФТЗТ, Ҷ. 1, с.347]. Ин вожа низ ба маънои маҷозӣ омадааст:

Ту кашонзулфу ман чу **гурба** бар он,

Сунбули дилнавоз меғалтам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 393].

Дигар аз вожаи марбут ба ҳайвонҳои хонагӣ, ки Ҳоконӣ дар осораш истифода бурдааст, **асп** мебошад. Ин вожа дар забони форсии қадим дар шакли **aspa** форсии миёна **asp** мавҷуд будааст [Машҳидӣ 1374, с. 54]. Дар фарҳанги тоҷикӣ маънои чорпойи хонагӣ, сумдори саворӣ ва боркашро касб кардааст [ФТЗТ, Ҷ. 1, с.86].

Асп аз дари ман марону магзар,

Ҳон, наъли баҳот ҷон ниҳода [Ҳони маънӣ, 2011, с. 444].

2. Ҳайвонҳои ваҳшӣ. Вожаҳое, ки ба ҳайвонҳои ваҳшӣ марбутанд, дар осори Ҳоконӣ истифодашуда аз забони форсии қадим ва миёна сарчашма мегиранд. Ба монанди **оҳу нахчир**, **харгӯш**, **шер**.

Яке аз чонварони тезрав, ки дар гузашта бештар ононро подшоҳон шикор мекарданд, **оҳу** мебошад. Тахриргарони фарҳанг ин вожаро ба маънои чонвари дасту по дарози тездав, ки чашмони зебо дорад, ғизол ва ба маънои маҷозии айб, нуқсон, хато, гуноҳ [ФТЗТ, Ҷ. 2, с.47] шарҳ додаанд. Мақсади шоир аз овардани ин вожа дар байт маҳбубаи хеш мебошад.

Чӣ дом аст ин, ки бахт афканд, к-он **оҳуи** шерафкан,

Ба як дам сайди гуфторам чунон омад, ки ман хоҳам [Хони маънӣ, 2011, с. 409].

Вожаи **нахчир** дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” дар шакли нахчир ва нахчир омадааст. Ин вожаро чонвари сахроӣ, ҳайвони шикорӣ маънидод кардаанд [ФТЗТ, Ҷ. 1, с. 904].

Кашад мӯ бар тани **нахчир** тир аз шавқи пайконаш,

Ба дил чун ранг бар гул медавад захми намоёнаш [Хони маънӣ, 2011, с. 385].

Вожаи **харгӯш** дар фарҳанг ба маънои чонвари хурди алафхӯри дорои гӯшҳои дароз, ки дастҳояш кӯтоҳтар аз пояш буда, хеле чолок ва даванда аст, шарҳ ёфтааст [ФФА, 1389, с. 423].

Соқӣ аст оҳуи симину аз он заррин гов,

Хуни **харгӯш** кунад обхӯри моронам [Хони маънӣ, 2011, с. 389].

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” вожаи **шерро** ба ду маъно шарҳ додаанд: 1. ҳайвони дарандаи қавичусса, ки бозу ва чанголи қавӣ дорад. 2. маҷ. далер, часур, диловар [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 635].

Нест сайёдеву олам пури сайд,

Сайдро **шери** нарин боястӣ [Хони маънӣ, 2011, с. 449].

Б) Номи парандагон. Дар ашъори Ҳоконӣ вожаҳои ифодакунандаи номи парандаҳоро низ вохӯрдан мумкин аст. Ин гурӯҳро вожаҳои аслии тоҷикӣ ташкил медиҳанд ва то имрӯз мавриди истифодаи мардум қарор доранд. Аз ин гурӯҳ вожаҳои **булбул**, **кабӯтар**, **гӯтӣ**, **кабк**, **боз** ва монанди инҳоро истифода кардааст. Навъҳои парандаҳоро ба се гурӯҳ чудо намудан мумкин аст: хонагӣ, хонагӣ-сахроӣ ва сахроӣ.

1. Ба гурӯҳи аввал танҳо вожаи **мурғро** дохил намудем. Дар услуби шеър навъҳои гуногуни мурғу парандаҳо вижагии сермаъноӣ ва маҷозии худ барои ифодаи маъноҳои зиёде омада, ба шоирон шароит фароҳам сохтаанд, ки бо истифода аз тобишҳои маъноии ин мафҳум маъноҳои мавриди назари худро баён созанд.

Вожаи **мурғ** аслан тоҷикӣ буда, дар луғатномаҳо чунин шарҳ ёфтааст: “Мурғ-паранда, чамъи мурғон, ба таври ом номи ҳар ҷонвари болдор, парандаи тухмгузор, ки баданаш аз пар пӯшида шуда бошад, муқобили хурӯс”. Ин вожаро шоир ба маънои маҷозиаш истифода бурдааст

Мурғи ҷони ман дар ин хоки қафас маҳбуси туст,

Ҳам ту болаш баркушову ҳам ту бандаш баршикан [Ҳони маънӣ, 2011, с. 434].

2. Ба гурӯҳи дуюм, ки парандаҳои хонагӣ-саҳроӣ мебошанд навъҳои парандаҳои **кабӯтар**, **кабк**, **тӯтӣ**, **товусро** дохил намудем.

Кабӯтар ҳам яке аз навъҳои парандагон аст, ки онро одамон ром мекунанд. **Кабӯтарро** чун қосид, барои бурдани мактуб истифода мекарданд, ки ин ҳолати қор ҳоло ба назар намерасад. Кабӯтарон ва парандагони ба кабӯтар монанд хурду бузург, даштию хонагӣ буда, аз рӯйи рангашон ҳам фарқ мекунанд. Вожаи кабӯтар ҳоси забони тоҷикӣ буда, дар луғат маъноӣ “парандаи зебои гуногунхел, ки бо одам зуд ром мешавад, кафтар” [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 650]-ро ба худ касб кардааст

Ман чу **кабӯтарон** ба вафо тавқдори ӯ,

Ў Каъбаи ману ҳарам аз ман дарег дошт [Ҳони маънӣ, 2011, с. 366].

Ман нома навиштам ба **кабӯтар** бисупурдам,

Чӣ суд, ки бахтам сӯйи бомат нарасонид [Ҳони маънӣ, 2011, с. 379].

Кабк ҳам яке аз парандагоне аст, ки дар ҳаёти одамон нақш дорад. Он асосан барои овози форум парвариш карда мешавад. Ҳаёти асосии он дар кӯҳхост ва маъмулан дар навоҳии бидуни дарахт ва кӯҳистони хокӣ

зиндагӣ мекунад. Аммо мардумон онҳоро дошта ром ва хонагӣ менамоянд. Ин навъи паранда аз гурӯҳи мурғони хонагӣ бо қаду думи кӯтоҳ мебошад. Дар ашъори Ҳоконӣ ин вожа бо маънои маҷозӣ истифода шудааст.

Пеши зулфат чу **кабки** хастачигар,

Зери чанголи боз меғалтам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 394].

Дигар аз навъҳои парандае, ки ҳам дар кӯҳсор ва ҳам дар хона парвариш карда мешавад, **тӯтӣ** мебошад. Дар фарҳанг вожаи **тӯтӣ** парандаи сабзранги минқоркач, ки гуфтори одамонро тақлид мекунад, шарҳ ёфтааст [ФФА, 1389, с. 361].

Насри тоир то лаби хандон-ш дид,

Тӯтии шаккарфишон мехонадаш [Ҳони маънӣ, 2011, с. 386].

Товус парандае мебошад, ки бо чазобият ва болҳои зебои рангоранг доштаниш дилҳои мардумро тасхир кардааст. Вожаи товус дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба ду маънӣ аввал мурғе, ки парҳои рангоранги зебо дорад, дуюм, маҷозан одами зебо, хушрӯ маънидод шудааст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с.347]. Ин вожаро шоир ҳам ба маънои аслий ва ҳам ба маъноӣ маҷозӣ истифода кардааст.

Дар гирияи видои тазарвони кабклар,

Товусвор пойи гилолуд мебарем [Ҳони маънӣ, 2011, с. 402].

Товуси худорой дар зевари зебой,

Гар дида қабул ояд, бар зеварат афшомам [Ҳони маънӣ, 2011, с. 411].

3. Ба гурӯҳи сеюм, ки парандаҳои сахрӣ мебошанд, навъҳои парандаҳои **булбул**, **шоҳин**, **худхуд**, **андалеб**, **чуғдро** дохил намудем.

Дигар вожае, ки дар осори шоир истифода шудааст, **булбул** мебошад. Ин вожа решаи тоҷикӣ дошта, дар осори классикӣ муродифоти андалеб, ҳазор, ҳазордастонро вохӯрдан мумкин аст ва ба маъноӣ парандаи хушовоз ба андозаи гунчишк бо пушти қаҳвай ва шиками хокистарӣ, андалеб, ҳазордастон фаҳмида мешавад [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 244].

Чӣ узр орам, ки бикшоям забони баста чун **булбул**,

Ки он гулбарги бехорам чунон омад, ки ман хоҳам [Хони маънӣ, 2011, с. 409].

Чӣ гуна нағма Хоқонӣ бисозад **андалебосо**,

Чу ӯ гул гулшанорое намебинам, намебинам [Хони маънӣ, 2011, с. 420].

Як қатор парандагоне мавҷуданд, ки одамон дар гузашта онҳоро ром мекарданд ва барои шикор истифода мебуданд. Ин навъи парандагон дар дарбори шоҳон барои шикорӣ буданашон нигоҳ дошта мешуданд ва бо ҳамин сабаб баъзе аз онҳоро мутобиқ ба вожаи шоҳ номгузорӣ кардаанд ва ба шоҳ нисбат мебуданд. Ин навъи паранда **шоҳин** мебошад ва дар забони адабии имрӯзаи тоҷик ва классикӣ фаровон истифода шудааст. Имрӯз ҳам дар забон ҳамчун вожаи умумистеъмом дар истифода қарор дорад. Вожаи **шоҳин** дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” навъи парандаи шикорӣ ва маҷозан далер, диловар шарҳ ёфтааст [ФТЗТ, Ҷ. 2, с.655].

Густох бар мапар, ки мабодо, ки ногахе,

Шоҳин бувад нишонда ба роҳат адӯи ман [Хони маънӣ, 2011, с. 431].

Ҳар як аз анвои паранда барои забон калимаҳоро ба миён меорад, ки боиси пурбор шудани хазинаи луғат мегардад, ки вожаи **худхуд** ҳам аз онҳост. Ин навъи парандаест, ки вақти пухтани меваи тут пайдо шуда, дар шохҳои он маскан мегирад. Калимаҳое, ки барои ифодаи ин навъи паранда истифода мешавад дар лаҳҷаҳо каме фарқ мекунад. Мураттибони фарҳанг ин вожаро як навъ парандаи тоҷдор, шонасарак, пӯпишак шарҳ додаанд [ФТЗТ, Ҷ. 2, с. 514].

Эй **худхуди** сахаргаҳӣ, аз дӯст номае

Бистон, бибанд бар сари амдо ба мо расон [Хони маънӣ, 2011, с. 431].

Вожаи **ҷугдро** дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ба шаклҳои ҷугз, бум низ вохӯрдан мумкин аст ва ҳамчун парандаи чанғолдори шабпар, ки

байни мардум шум ва бехосият шумурда мешавад шарҳ дода шудааст [ФЗТ, Ҷ. 2, с.245].

Оре, чӣ аҷаб дорӣ, к-андар чамани гетӣ,

Ҷуғд аст пайи булбул, навҳа-ст пайи алҳон [Хони маънӣ, 2011, с. 317].

Вожаҳои ифодакунандаи анвои ҳайвонот ва парандагон дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҷойгоҳи махсус доранд. Онҳо таърихи баромади хеле қадимӣ доранд ва метавон гуфт, ки аксарияти онҳо ба фонди асосии луғати забони тоҷикӣ дохил мешаванд. Аксари вожаҳои зикргардида ба ҳамон шаклу маъноӣ қадимаи худ ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар забони гуфтугӯӣ имрӯза низ мавриди истифода қарор доранд, яъне бо гузашти солҳову асрҳо аҳамияти худро гум накардаанд, ҳам серистеъмоланд ва ҳам хусусияти оммафаҳмӣ доранд. Зиндагии мардумон бо ҳайвонот ва парандагон алоқаи зич доранд, чунки дар ҳаёти ҳаррӯзаашон бо онҳо сару кор доранд. Аз ин рӯ, ин гурӯҳи вожаҳо яке аз қабатҳои асосии таркиби луғавии забонро фаро гирифтаанд.

Хулосаи боби сеюм

Боби сеюми диссертатсия ба таснифоти қабатҳои луғавии ашъори Ҳоқонии Шервонӣ дар гурӯҳҳои маъноӣ бахшида шудааст. Ҳангоми баррасии қабатҳои луғавии ашъори шоир маълум гардид, ки Ҳоқонӣ барои ифодаи қишрҳои гуногуни ҷомеа аз ин гурӯҳи вожаҳо мохирона истифода бурдааст. Дар ин гурӯҳи маъноӣ шаш қабати луғавии вожаҳоро мавриди таҳлил қарор додем.

1. Қабати аввал вожаҳои хулқу атвори шахсро дар бар мегирад, ки дар ду гурӯҳ: вожаҳои хулқу атвори хуб ва хулқу атвори бадро баррасӣ намудем. Дар ин гурӯҳи маъноӣ Ҳоқонӣ бо қорбурд аз вожаҳои хулқу атвор тавонистааст рафтори қаҳрамонон ва шахсиятҳои ашъори хешро ошкор намояд. Ин гурӯҳи маъноӣ ҳам вожаҳои тоҷикӣ ва ҳам вожаҳои арабиро дар бар мегиранд, ки аксарияти вожаҳои арабӣ оммафаҳм шудаанд.

2. Дар қабати дувум вожаҳои вақту замонро таҳлил намудем. Ин гурӯҳи вожаҳо ҳам умумистеъмол ва ҳам камистеъмол мебошанд. Хоқонӣ бо истифода аз вожаҳои мазкур фазои замони ҳаётро бо муқоиса ба раванди табиат рафшан сохтааст.

3. Ҳангоми таҳлили вожаҳои узви бадан, ки қабати сеуми ин гурӯҳи маъноиро дар бар мегиранд, маълум гардид, ки шоир вожаҳои узви баданро ҳам ба маънои асли, ҳам ба маънои маҷозӣ ва ҳам дар дохили воҳиди фразеологӣ мавриди қорбурд қарор додааст.

4. Вожаҳои ҳешутаборӣ қабати чоруми гурӯҳҳои маъноии ашъори Хоқониро дар бар мегиранд. Ин қабати маъноиро мо дар се гурӯҳ: вожаҳои ҳешутабории масуб ба ҷинси мардона, вожаҳои ҳешутабории мансуб ба ҷинси занона ва вожаҳои ҳешутабории умумичинс таҳлил намудем. Дар раванди таҳлил ин гурӯҳи вожаҳо ҳам аз ҷиҳати истеъмол ва ҳам аз ҷиҳати таърихи баромад шарҳ додаем.

5. Дар таҳлили қабати панҷуми гурӯҳҳои маъноӣ вожаҳои шуғлу мансаб ва касбу қор ҷой доранд. Бо истифода аз ҷунин вожаҳо табақаҳои иҷтимоӣ ва касбу мансабҳои вучуддоштаи асри XII тоҷикро муайян қардан мумкин аст.

6. Истифодаи фаровони номи ҷонварон дар ашъори Хоқонӣ ҳамчун намунае аз ифодаи рамзҳо ва таъсирбахшии каломи забони шоир дарак медиҳад.

ХУЛОСА

Омӯзиш ва таҳлилу баррасии осори бузургони адабиёти гузаштаи тоҷик ба мо имконият фароҳам меоварад, то аз таърихи таҳаввулу инкишофи забони тоҷикии хеш огоҳ шавем ва барои рушди минбаъдаи он саҳмгузор бошем. Барои қисмати вожашиносӣ-маъношиносӣ муайян намудани хусусиятҳои забони осори ҳар як адиб барои ҷойгоҳи таркиби луғавии забони адабии тоҷикиро равшан намудан хеле муҳим мебошад. Яке аз бузургтарин шоири қасидасарои садаи дувоздаҳуми адабиёти тоҷику форс Ҳасонулаҷам Афзалуддин Бадил ибни Алӣ ибни Усмон Ҳоконии Ҳақоиқии Шервонӣ ба ҳисоб меравад. Метавон гуфт, ки ашъори Ҳоконии Шервонӣ ҳамчун намунаи осори назмии забони асри XII тоҷик барои омӯхтани вазъи забони он давра мусоидат мекунад. Омӯзиши забони осори Ҳоконии Шервонӣ аз он ҷиҳат муҳим ба ҳисоб меравад, ки ашъори шоир бо забони содаву оммафаҳм навишта шуда, тарзи баёни он нисбат ба забони форсии муосир ба забони адабии муосири тоҷикӣ бештар наздикӣ дорад. Дар раванди таҳлили луғавии ашъори Ҳоконӣ ба назар расид, ки шоир агар барои ифодаи ин ё он мафҳум гоҳо вожаҳои арабиро мавриди корбурд қарор дода бошад, дар мавриди дигар бештар аз вожаҳои аслии тоҷикӣ истифода бурдааст ва дар мавриди сеюм барои гурез аз такрор муродифи тоҷикӣ ё арабиро бо ҳам овардааст. Дар ашъори Ҳоконии Шервонӣ гурӯҳҳои зиёди категорияҳои луғавӣ фароҳам оварда шудаанд, ки ҳамчун сарчашмаи муҳимми луғавии забони адабии асри XII хизмат менамоянд.

Ҳангоми омӯзишу таҳқиқи семантикаи воҳидҳои луғавӣ бар мабноси осори Ҳоконӣ ба чунин натиҷаи илмӣ ноил гардидем:

1. Тавре аз таҳқиқу таҳлили боби аввал бармеояд, маъно яке аз категорияи аввалиндараҷаи забон ба ҳисоб меравад ва тавассути он заминаҳои ташаккули маъно, хусусият ва навъҳои маъноии луғавӣ ҳам омӯхта мешавад [2-М].

2. Таносуби маъноӣ яке аз муҳимтарин воситаҳои ташаккули маъно дар забон махсуб шуда, аз ҳар як адиб тақозо менамояд, ки зимни эҷод робитаи маъноӣ ва тарзи дурусти ҳамнишин гардидани вожаҳои забонро ба хубӣ дарк намуда, дар ҳамин замина асари хешро таълиф намояд. Ҳамчунин, дар сохтани таносуби маъноӣ бештар вожаҳои мавриди истифода қарор мегиранд, ки онҳо аз ҷиҳати истеъмоли хоси забони назму наср буда, дар аксари маврид тобиши маҷозӣ пайдо мекунанд ва барои аҳли эҷод вожаҳои ғаёл ба шумор мераванд .

3. То ба имрӯз аз ҷониби забоншиносон вижагиҳои маъноии вожаҳои забони ашъори Ҳоқонӣ мавриди таҳқиқу таҳлили махсус қарор нагирифтааст. Танҳо дар бораи андешаҳои умумии таҳқиқоте, ки доир ба осори боқимондаи ин адиб, дар соҳаи адабиётшиносӣ анҷом дода шудааст, метавон ҳарф зад.

4. Таносуби маъноии воҳидҳои луғавӣ дар низоми семантикаи воҳидҳои луғавӣ дар ҳодисаҳои муродифшавӣ, мутазод, омонимия ва хусусияти вожаҳои сермаъно равшантар инъикос мегардад.

5. Муродиф яке аз муҳимтарин категорияи луғавӣ барои эҷоди назм шуморида мешавад. Муродифоте, ки дар ашъори хеш Ҳоқонии Шервонӣ мавриди истифода қарор додааст, доираи истеъмолашон васеъ мебошанд. Аз таҳлили мисолҳо бармеояд, ки шоир дар осораш аз муродифоти ҷуфт ва муродифоти луғавӣ истифода намудааст ва дар ин гурӯҳи вожаҳо ҳам калимаҳои арабӣ ва ҳам тоҷикиро вохӯрдан мумкин аст. Дар осори шоир, ғайр аз муродифоти луғавӣ як қатор вожаҳои вохӯрдан мумкин аст, ки ҳангоми муносибатҳои услубӣ бо матн доштанишон байни ҳам муродиф шуда меоянд ва берун аз матн онҳо ин хусусиятро аз даст медиханд. Ташаккулёбии ин навъи муродифот ба ҳунари суҳанронӣ ва сабку услуби ҳар як адиб вобастагӣ дорад [6-М].

6. Ҳар як эҷодкор бо мақсади ифоданоку образнок ва таъсирбахш баромадани осораш аз вожаҳои муқобилмаъно, ки яке аз воситаҳои хеле муҳими услубӣ ба ҳисоб мераванд, истифода менамояд. Мутазодҳо дар

низомии илмий маъношиносӣ вожаҳое ба ҳисоб мераванд, ки баръакси вожаҳои муродифӣ онҳоро аз рӯйи ифодаи маънояшон фаҳмидан мумкин аст, ки ин ва ё он вожа бе ифодаи чуфти зидмаънояш маълум мегардад, ки он ба вожаи дигаре муносибати зидмаъноиро дар худ дорад. Дар осори Хоқонии Шервонӣ ҳам мутазодҳои луғавӣ ва ҳам мутазодҳои матнро вохӯрдан мумкин аст, ки барои шоир яке аз муҳимтарин воситаҳои баёни андеша ба ҳисоб мераванд. Онҳо барои равшану возеҳтар тасвир намудани ҳодисаҳои ба ҳам зид дар асари бадеӣ ва тасаввуроти дидаву шунидаи адибро ба хонанда ҳар чӣ аёнтар инъикос намудан истифода мешаванд [1-М].

7. Вожаҳои омонимие, ки Хоқонии Шервонӣ дар осори гаронбаҳои ҳеш истифода кардааст, барои хубтар тасвир намудани рӯйдодҳои олами воқеӣ, тасвири манзараҳои табиат, ҳисияти зебоипарастии суҳан мебошанд. Дар асоси маълумотҳои илмӣ ба даст омада, вожаҳои омонимии осори Хоқонро ба пурраю нопурра чудо намудем ва онҳоро вобаста ба мавқеи истифодашон дар осори шоир мавриди таҳлил қарор додем [4-М].

8. Сермаъноӣ яке аз муҳимтарин категорияи луғавӣ барои забони шеър ҳисобида мешавад. Вожаҳои сермаъно бо хусусиятҳои хоси худ барои нутқи шифоӣ ва ҳам нутқи бадеӣ хеле муҳим ба ҳисоб мераванд, зеро маҳз тавассути онҳо ҳар як адиб андешаҳои худро ба таври образнок ифода карда метавонад. Бо истифодаи чунин вожаҳо шоир хонандаи хушзавқро барои дуруст дарк кардани андешаи адиб водор месозад. Хоқонии Шервонӣ таркибу вожаҳои сермаъноро бо мақсади офаридани осори панду андарзӣ мавриди истифода қарор дода, тобишҳои нави маъноии онҳоро мекушояд, ки ин аз пурғановат будани осори назмӣ классикии забони тоҷикӣ дарак медиҳад [5-М].

9. Таркиби луғавии осори Хоқонии Шервонӣ намунаи муайянқунандаи ҷиҳатҳои забонии асри XII ба ҳисоб меравад.

Хусусиятҳои маъноии воҳидҳои луғавии осори Хоқонӣ аз он дарак медиҳад, ки шоир дар суҳандониву суҳансанҷӣ дорои маҳорати баланди эҷодист. Бештари таркиби луғавии осори Хоқониро вожаҳои аслии тоҷикӣ ташкил медиҳанд, ки шоир ба хотири инкишоф додани таркиби луғавӣ дар ашъори хеш аз захираи луғавии забони модарии худ моҳирона истифода бурдааст.

10. Дар гурӯҳҳои мавзӯӣ баррасӣ намудани маъноии воҳидҳои луғавӣ барои таҳлили бонизомии семантикаи воҳидҳои луғавӣ шароит фароҳам меорад.

11. Дар доираи имконоти пажӯҳиш дар гурӯҳҳои маъноӣ-мавзӯӣ баррасӣ намудани вожаҳо дар осори Хоқонӣ барои бо усулу равиши низоммандии маъноӣ баррасӣ кардани вижагиҳои маъноӣ замина мегузорад.

12 Вожаҳои ифодагари хулқу атворе ки шоир дар осораш мавриди қорбурд қарор додааст баёнгари хусусиятҳои ахлоқӣ, рафтор ва сифатҳои ҳубу бади инсон мебошанд. Хоқонӣ ҳангоми истифодабарии ин гурӯҳи вожаҳо дар қолаби калимасозӣ вожаҳои ёригар ба маъноии ёрирасон, ёвар, мардумӣ дар радифи одамгарӣ ва мардвашро дар радифи маҳваш ба риштаи назм кашидааст

13. Дар ҳаёти инсон вақту замон мавқеи хос дорад. Ҳангоми баррасӣ муайян гардид, ки дар ин гурӯҳ чи калимаҳои сода, чи калимаҳои пешванддору пасванддор ва чи калимаҳои мураккаб бештар аслан тоҷикиянд ба ҷуз чанд калимае чун **субҳ**, **сахар** ки баромади арабӣ доранд [8-М].

14. Калимаҳои мансуби узвҳои бадан дар осори Хоқонӣ ҳам ба маъноии асли ва ба маъноии маҷозӣ қорбурд шудаанд. Ҳолате дучор омадем, ки як калимаи мансуби ин гурӯҳи маъноӣ ҳам ба маъноии асли ва ҳам маҷозӣ истифода шудааст ва калимаи дигар танҳо ба маъноии маҷозӣ омадааст. Ҷойи дигар калима танҳо ифодагари маъноии аслии хеш аст.

15. Хоқони Шервонӣ вожаҳои ифодакунандаи хешу табориро бо муродифҳо ва гунаҳои аслию иқтибосӣ мавриди истифода қарор додааст. Дар забони тоҷикӣ муродифи маъмули калимаи **фарзанд** бо калимаи **чигарбанд** ифода мешавад. Хоқонӣ ин муродифро дар шакли **чигаргӯша** истифода намудааст [7-М].

16. Ҳангоми баррасии хусусиятҳои маъноии вожаҳои ифодагари шуғлу мансаб ва касбу кор муайян гардид, ки дар даврони зиндагии шоир бештар кадом калимаҳои ин гурӯҳ мавриди истифода қарор гирифтаанд [3-М].

17. Ҳаёти инсон ба ҳайвоноту парандагон алоқамандӣ дорад. Вожаҳои ифодакунандаи анвои ҳайвонот ва парандагон дар осори манзум бештар барои ифодаи маъноии коннотативии (пардапӯшона) мақсаду маром, хислату хусусият дар муқоиса истифода мешавад. Чунончи сағ – побон; асп – шутур маркаб, сутур – борбардор; шутур – гурба – nobасомонӣ; шер – ҷасурӣ; оху – зебой, чолокӣ; булбул, андалеб, тутӣ – хушилхонӣ; ҷуғд, бум – наҳсӣ бадбахтӣ ва масоли ин, ки дар осори Хоқонӣ ин вижагӣ низ дида мешавад.

Аз таҳлилу таҳқиқи вижагиҳои луғавию маъноии осори Хоқонӣ бармеояд, ки шоири суҳансанҷу гавҳаршинос осори пурғановату таркиби луғавии ғанӣ доштаро ба мерос гузоштааст, ки аксари вожаҳои осори он дар забони муосири тоҷикӣ мавриди истифода қарор доранд. Маълум мегардад, ки забон ва нигориши Хоқонӣ сода, раван ва оммафаҳм буда, шоир тавонистааст аз сарвати пурғановати забони тоҷикӣ, бахусус, қабатҳои луғавӣ самаранок истифода барад. Хоқони Шервонӣ шоирест, ки бо истифода аз ғановати забон дар роҳи инкишоф додани саликаи эҷодӣ ба шоирони минбаъда таъсири худро гузоштааст.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Дар забоншиносии тоҷик омӯзишу таҳқиқу таҳлили вижагиҳои луғавию маъноии осори Ҳоконӣ то ба имрӯз ба таври чудоғона мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст. Вобаста ба ин дар заминаи омӯзиш чунин тавсияҳои илмӣ пешниҳод мегарданд.

1. Бо таъя ба осори донишмандони калассики тоҷик ва таҳқиқоти забоншиносони хориҷӣ доир ба маъношиносӣ, илми маъношиносии тоҷик густариш дода шавад.

2. Таҳқиқи диссертатсионӣ дар омӯзишу баррасии ташаккул ва рушди маъношиносӣ, хусусият ва навъҳои маъноӣ луғавӣ, шарҳи маъноӣ луғавӣ замина гузошта метавонад.

3. Аз маводди мазкур метавон дар таҳияи дастурҳои таълимӣ доир ба маъношиносии луғавӣ истифода намуд.

4. Натиҷа ва хулосаҳои таҳқиқот метавонад дар омӯзиши вижагиҳои маъноӣ лингвистӣ, хелҳои он, таносуби маъноӣ, хусусияти маъноӣ луғавӣ ва намудҳои он, таснифоти маъноӣ луғавӣ – мавзӯӣ ҳамчун маводди назариявӣ мавриди истифода қарор гирад.

5. Омӯзиши забони осору асарҳои шоирону адибони калассики тоҷик боис мегардад, ки вижагиҳои забон дар марҳилаҳои таърихии забони тоҷикӣ муайян шавад.

6. Ҷанбаҳои дигари осори Ҳоконӣ Шервонӣ аз нуқтаи назари ҳам забоншиносӣ ва ҳам адабиётшиносӣ дар шаклҳои таҳқиқоти чудоғона мавриди омӯзиш бояд қарор гиранд.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ

1. Абдурахмони, Ҷ. Шарҳи мулло Ҷомӣ / Ҷ. Абдурахмон. – пешовар: мактаб-ал-ҳақония, 1417. – 392 с.
2. Алифференко, Н.Ф. Спорные проблемы семантики / Н. Ф. Алифференко. – М., 2005.
3. Апресян, Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю.Д. Апресян. – Москва: Наука, 1974. – 368 с.
4. Афсаҳзод, А. Ҷомӣ – адиб ва мутафаккир / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 384 с.
5. Ахманова, О. Очерки по общей и русской лексикологии / О. Ахманова. – Москва, 1957. – 420 с.
6. Васильев, М.Л. Семантика русского глагола / М.Л. Васильев. – Москва: Высшая школа, 1981. – 184 с.
7. Гулназарзода, Ж. Таносубҳои маъноӣ дар маъношиносӣ / Ж. Гулназарзода // Паёми ДМТ. – Душанбе. – 2020. – №2. – С.9 – 13.
8. Гулназарова, Ж. Чанд нуқоте перомуни вижагиҳои маъно ва маъношиносӣ / Ж. Гулназарова // Паёми ДМТ, №7. – Душанбе, 2021. – С. 16-21.
9. Гулназарова, Ж. Коннотатсия / Ж. Гулназарова // Паёми ДМТ, – №8. – Душанбе: Сино, 2018. – С. 25-30.
10. Гулназарова, Ж. Масъалаҳои илми маонӣ аз нигоҳи Худой Шарипов / Ж. Гулназарова // Маводди конференсияи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Афкори назарӣ-адабии форсу тоҷик дар асрҳои миёна». – Душанбе, 2017. – С. 79-84.
11. Гулназарова, Ж. Маъноӣ денотативӣ-сигнификативии феъл дар «Хирадномаи Искандарӣ»-и Абдурахмони Ҷомӣ / Ж. Гулназарова // Паёми ДМТ. – Душанбе: Сино, 2019. – №1. – С. 8-13.
12. Гулназарова, Ж. Маъноӣ луғавӣ ва грамматикӣ феъл / Ж. Гулназарова // Маводди конференсияи байналмилалӣ «Масъалаҳои мубрами забон ва адаби форсии тоҷикӣ». – Душанбе, 2017. – С. 354 - 361.

13. Гулназарова, Ж. Маъноии наклии феъл дар забони тоҷикӣ / Ж. Гулназарова // Паёми ДМТ. – Душанбе: Сино, 2019, №2. – С. 15-22.
14. Гулназарова, Ж. Маъноии прагматикии феъл / Ж. Гулназарова // Маводди конференсияи ҷумҳуриявии илмию-назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ бахшида ба «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ [солҳои 2019-2021]» ва «400-солагии Миробид Саййидои Насафӣ». – Душанбе, 2019. – С. 279-235
15. Гулназарова, Ж. Методҳо дар маъношиносӣ / Ж. Гулназарова // Паёми ДМТ, № 4/7. – Душанбе, 2017. – С. 10-14.
16. Гулназарова, Ж. Навҳои таносуби парадигматикии феъл / Ж. Гулназарова. – Душанбе: Сино, 2019. – Паёми ДМТ, №3. – С. 21-26.
17. Гулназарова, Ж. Намунаи робитаи маъноии вожагон дар «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ / Ж. Гулназарова / Ж. Гулназарова // Забон – рӯки тоат [китоби ҳаштум]. – Душанбе, 2016. –С. 26-33.
18. Гулназарова, Ж. Нигоҳе ба вижагиҳои феъл дар ғазалиёти Саййидои Насафӣ / Ж. Гулназарова // Маҷмуаи мақолаҳо аз конференсияи байналмилалӣ «Саййидо ва сахми ӯ дар инкишофи забон ва адабиёти тоҷик». – Душанбе, 2019. – С. 31-36.
19. Гулназарова, Ж. Равобити мафҳумии вожагони забон / Ж. Гулназарова // Маводди конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои мубрами забони адабии тоҷик». – Душанбе: Пойтахт, 2017. – С. 295-307.
20. Гулназарова, Ж. Таснифоти маъноии феъл дар «Баҳористон»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ / Ж. Гулназарова. – Душанбе, 2011. – 167 с.
21. Гулназарова, Ж. Типологияи маъноии феъл / Ж. Гулназарова // Маводди конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ.– Душанбе, 2016. – С. 123-129.
22. Гулназарова, Ж. Тобишҳои маъноии вожаҳо дар достони «Юсуф ва Зулайхо» / Ж. Гулназарова // Забон – рӯки тоат [китоби ҳафтум]. – Душанбе, 2016. – С. 150-156.

23. Гулназарова, Ж. Тобишҳои маъноии вожаҳо дар достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ // Забон - рукни тоат (маҷмуи мақолаҳо), №1 (7). Душанбе; пойтахт, 2015. – 241с.
24. Гулназарова, Ж. Хусусияти маъноии грамматикӣ феъл / Ж. Гулназарова // Паёми ДМТ, №3. – Душанбе, 2018. – С. 9-14.
25. Гулназарова, Ж. Чанд вежагии луғавӣ-маъноии достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Шохин / Ж. Гулназарова // Забон – рукни тоат [китоби ҳафтум]. – Душанбе, 2016. – С. 180-192.
26. Ғафуров, Б. Тоҷикон, таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав / Б. Ғафуров – Душанбе: Нарӣти муосир, 2020. – 956 с.
27. Ғафуров, Р. Вазифаҳои услубии калимаҳои омонимӣ ва сермаъно / Р. Ғафуров / Ж. Гулназарова // Мактаби советӣ, №8, –1990. – С.16 - 18.
28. Ғафуров, Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил / Ғафуров Р. – Душанбе, 1966. – 223 с.
29. Ғафуров, Р. Калимаҳои антонимӣ ва хусусияти услубии онҳо / Р. Ғафуров // Мактаби советӣ, №32. –1977. – С. 25-27.
30. Гулназарзода, Ж. Низомии маъноии феъл дар забони адабии тоҷикӣ (бар маъноии осори бадеии Абдурраҳмони Ҷомӣ) / Ж. Гулназарзода. – Душанбе, 2022. – 334 с.
31. Додихудоев, Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ / Р.Х. Додихудоев, Л.Г. Герсенберг. – Душанбе: Маориф, 1988. –216 с.
32. Доктор Баҳром, Фараҳвашӣ. Фарҳанги форсӣ ба паҳлавӣ / Ф. Баҳром. – Донишгоҳи Техрон, 1371. – 582с.
33. Дӯстзода, Ҳ.Ҷ. Маъноии баҳодихӣ дар мундариҷаи воҳидҳои фразеологии забони адабии муосири тоҷикӣ / Ҳ.Ҷ. Дӯстзода // Паёми ДМТ. Баҳши илмҳои филологӣ. –2022, №2. – С. 34 -44.
34. Дӯстзода, Ҳ.Ҷ. Маъноии забонӣ ва навъҳои он / Ҳ.Ҷ. Дӯстзода // Паёми ДМТ. Баҳши илмҳои филологӣ. – 2020, №7. – С. 32 – 39.

35. Ельмслев, Л. Прологомены к теории языка / Л. Ельмслев // Новое в лингвистике. – М., 1960, Вып.1. – С. 125-160
36. Забехулло, Сафо. Таърихи адабиёти Эрон / С. Забехулло Ҷилди 1. – Душанбе, 2001. – 160с.
37. Забехулло, Сафо. Ганҷи сухан / С. Забехулло. Ҷилди 1. – Техрон, 1340.
38. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. – Душанбе, 1973. – 458 с.
39. Зехнӣ, Т. Санъати сухан / Т. Зехнӣ. – Душанбе: Маориф, 1992. – 184 с.
40. Исматулло, Ширинбону. Дафтари ишқ. Баъзе хусусиятҳои лексикӣ- семантикии ғазалиёти Камоли Хуҷандӣ / И. Ширинбону – Душанбе: Ирфон, 2007. – 144 с.
41. Исмоилов, Ш. Вожаҳои сермаъно – аз омилҳои ҳуби тасвири бадеӣ / Ш. Исмоилов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2019. – С. 13 – 22.
42. Кабилов, М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Сарф / М. Кабилов М., Т. Чориев. – Тошканд, 2017. – 524 с.
43. Кабилов, Ш. Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷираи гуфтор / Ш. Кабилов. – Душанбе, 2021. – 329 с.
44. Кабилов, Ш. Сухан аз арши барин омадааст / Ш. Кабилов. – Душанбе, 2014. – 263 с.
45. Каззоӣ, Ҷ. Зебост сухани порсӣ. Маонӣ / Ҷ. Каззоӣ. – Техрон, 1387. – 319с.
46. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 183 с.
47. Камолиддинов, Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1986. – 133 с.
48. Камолиддинов, Б. Сухандонон сухан санҷида гӯянд / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 171 с.

49. Камолиддинов, Б. Услубшиносӣ / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 115 с.
50. Камолиддинов, Б. Хусусиятҳои услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 128 с.
51. Камолиддинов, Б. Ҳусни баён / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1989.– 120 с.
52. Каримов, А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ / А. Каримов. – Душанбе, 1978. – 146 с.
53. Каримов, Ш. Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз / Ш. Каримов.–Душанбе, 1983. –146 с.
54. Кобозева, И.М. Лингвистическая семантика/ И.М. Кобозева. – Москва: МГУ, 2007. – 352с.
55. Котцова, Е.Е. Гипонимия в лексической системе русского языка: на материале глагола: автореф. дисс. д-ра наук / Е.Е.Котцова. – Архангельск, 2010. – 45с.
56. Кронгауз, М. А. Семантика / М. А. Кронгауз. – Масква, 2005. – 352 с.
57. Қосимова, М. Н. Об дар «Шоҳнома»-и Абдулқосими Фирдавсӣ / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 102 с.
58. Қосимова, М.Н. Вожаи бад, маъно калимасозӣ, вазифаҳои грамматикӣ / М.Н. Қосимова. – Душанбе: Сино, 2011. – 92 с.
59. Қосимова, М.Н. Ганҷи сухан / М. Н. Қосимова. – Душанбе, маориф ва фарҳанг. – 2013. – 670 с.
60. Қосимова, М.Н. Маъно ва вазифаҳои калимаи «будан» дар «Кушоиш ва раҳоиш»-и Носири Хусрав / М.Н. Қосимова // Забон – рукни тоат. Китоби дуюм. – Душанбе, 2004. – С. 9-15.
61. Қосимова, М.Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 113 с.

62. Қосимова, М.Н. Чор унсур. Маъниофаринӣ Калимасозӣ (дар асоси маводди «Маснавиӣ маънавӣ») / М.Н. Қосимова. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 266 с.
63. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои 9-10) / М.Н. Қосимова. Ҷилди 1.– Душанбе, 2003. – 568 с.
64. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷикӣ. Асрҳои 11-12 / М.Н. Қосимова. Ҷилди 2. – Душанбе: Сино, 2016. – 240 с.
65. Мачидов, Ҳ. Мушкилоти фразеологияи тоҷик: омилҳо ва самтҳои тадқиқ / Ҳ. Мачидов // Паёми ДМТ. – Душанбе, 2016. – №4/4 (206). С. 3-7.
66. Мачидов, Ҳ. Сермаъноии луғавӣ / Ҳ. Мачидов // Маърифат, 1997, №9 – 12. – С. 7-9.
67. Мачидов, Ҳ. Фразеологияи забон адабии ҳозираи тоҷик / Ҳ. Мачидов. – Душанбе, 1982. – 403 с.
68. Матробиён, С.Қ. Метафора ва метонимия асоси баррасии “Тасвири ҷаҳон” дар забоншиносии шинохтӣ (когнитивӣ) / С.Қ. Матробиён, М.М. Бобоев // Паёми Донишқадаи забонҳо, № 3/47. – Душанбе, 2022. – С. 76 – 80.
69. Мачидов Ҳ. Антонимҳои луғавӣ / Ҳ. Мачидов. // Маърифат 1999, №1-2. – С. 9 – 11.
70. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик / Ҳ. Мачидов. – Ҷилди 1.– Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007. – 243 с.
71. Мачидов, Ҳ. Забони адабии ҳозираи тоҷик / Ҳ. Мачидов. Қисми 1. – Душанбе, 1973. – 458 с.
72. Мачидов, Ҳ. Омонимҳои луғавӣ / Ҳ. Мачидов // Маърифат, 1998, №9-12. – С. 7 - 11.
73. Маъсумӣ, Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1976. – 196 с.
74. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Пайванд, 2011. – 385 с.

75. Муминов, А. Полисемия в таджикском языке: автореф... дис... канд... филол. наук / А.Муминов. – Душанбе, 1972. – 18 с
76. Муҳаммад, Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот / Ғиёсуддин Муҳаммад .– Душанбе: Адиб, Ҷ. 2, 1988. – 416 с.
77. Муҳаммад, Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот / Ғиёсуддин, Муҳаммад. – Душанбе: Адиб, Ҷ. 1, 1987. – 480 с.
78. Муҳаммади, Ҳасандӯст. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ (а– б) / Ҳасандӯсти Муҳаммад. – Техрон, Ҷ.1, 1393. – 585 с.
79. Муҳаммади, Ҳасандӯст. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ (к–йо) / Ҳасандӯсти Муҳаммад. – Техрон, Ҷ. 4, 1393. – С. 2081-2955.
80. Муҳаммади, Ҳасандӯст. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ (п– д) / Ҳасандӯсти Муҳаммад. – Техрон, Ҷ.2, 1393. – С. 586-1410.
81. Муҳаммади, Ҳасандӯст. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ (р– қ) / Ҳасандӯсти Муҳаммад. – Техрон, Ҷ.3, 1393. – С. 1411-2080.
82. Муҳаммадиев, М. Баъзе хусусиятҳои лексикаи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2005. – 138 с.
83. Муҳаммадиев, М. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик / М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова, Ю. Нурмаҳмадов. – Душанбе, 1997. – 190 с.
84. Муҳаммадиев, М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф, 1993. – 271 с.
85. Мусулмониён, Р. Ду нишони шеърӣ оӣ / Р. Мусулмониён // Порсии дарӣ.–Техрон: Амири Кабир, 1373. – С. 143-149.
86. Мухторӣ, Қ. Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ / Қ. Мухторӣ. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 130 с.
87. Мухторов, З. Лексикаи ирфонии ғазалиёти Саной / З. Мухторов. –Душанбе: 2001. – 127 с.
88. Мухторов, З. Таърихи забони тоҷикӣ / З. Мухторов. – Душанбе: Хумо, 2003. – 152 с.
89. Мухторов, З.М. Структура и семантика текста (на материалах таджикского и русского языков) / З.М. Мухторов. – Душанбе, 2013. – 242 с.

90. Муҳаммад, Муин. Фарҳанги форсӣ / М. Муҳаммад. Ҷ.1, Техрон, 1996. – 1472 с.
91. Муҳаммадиев, М. Дар бораи калима ва инкишофи маънои он / М. Муҳаммадиев // Мактаби советӣ, 1976, № 3. – С. 18-21
92. Муҳаммадиев, М. Луғати муродифоти забони тоҷикӣ / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф, 1993. – 271 с.
93. Муҳаммадиев, М. Муродифот дар забони ҳозираи тоҷик / М. Муҳаммадиев. – Душанбе, 1962. – 162 с.
94. Муҳаммадиев, М. Омониҳо дар забони тоҷикӣ / М. Муҳаммадиев // Мактаби советӣ, №4, 1990. – С. 22-25.
95. Муҳаммадиев, М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии тоҷик / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 63 с.
96. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ / Бурҳон Муҳаммадхусайн. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.
97. Новиков, Л.А. Семантика русского языка / Л.А. Новиков. – Москва, 1982. – 272 с.
98. Норматов, М. Муқаддимаи забоншиносӣ / М. Норматов. – Душанбе: Маориф, 1995. – С. 43 - 60.
99. Нуров, А. Фарҳанги осори Ҷомӣ / А. Нуров. Ҷилди 1. – Душанбе, 1983. – 536 с.
100. Ҳайдаров, М.М. Роҳи луғавии ифодаи маъноҳои эҳсосотию модалии мусбат дар забони адабии муосири тоҷик / М.М. Ҳайдаров // Забон – ҳастии миллат. Маҷмуи мақолаҳои конференсияи байналмилалӣ «Рушд забони адабии тоҷик дар замони истиқлол: мушкилот ва дурнамо». Душанбе, 2022. – 337с.
101. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик (асри X) / С. Ҳалимов. – Душанбе, 1979. – 101 с.
102. Ҳалимова, С. Вожаҳои пешаварӣ дар осори Сайиди Насафӣ: дисс. ном. илм. филол. / С. Ҳалимова. – Душанбе, 2013. – 165 с.

103. Ҳасанов, А. Ифодаи маъно бо ёрии ҳуруфи арабиасоси тоҷикӣ дар осори Ҷомӣ / А. Ҳасанов // Абдурраҳмони Ҷомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ. – Хучанд: Ношир, 2014. – С. 99-107.
104. Ҳасанов, А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахвии осори садаҳои X–XIII дар ғӯиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ) / А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 258 с.
105. Перехвальская, Е.В. Этнолингвистика: учебник для академического бакалавриата / Е.В. Перехвальская. – М.: Юрайт, 2019. – 351 с.
106. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: Эр-Граф, 2016. – 516 с.
107. Реформатский, А.А. Введение в языковедение / А.А. Реформатский. – Москва, 1955. – 396с.
108. Рустамов, А. Тағйири маъноӣ калима ва пайдоиши омонимҳои нав / А. Рустамов // Забоншиносӣ тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1984. – С. 274-281.
109. Рустамов, Ш. Калимасозӣ исм дар забони адабии тоҷик / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1972. – 223 с.
110. Сабзаев, С. М. Роҳҳои омонимшавӣ калимаҳо дар забони тоҷикӣ / С.М. Сабзаев. // Мактаби советӣ, №12, 1979. – С. 34-38.
111. Сабзаев, С.М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар / С.М. Сабзаев. – Душанбе: Маориф, 1991. – 80 с.
112. Сабзаев, С.М. Инкишофи маъноӣ баъзе калимаҳо дар забони тоҷикӣ / С.М. Сабзаев. // Мактаби советӣ. - №2, 1979. – С. 14-16.
113. Саид, Дж.И. Семантика, 2-е изд. / Дж.И.Саид. – Wiley-Blackwell, 2003. 115 с.
114. Саймиддинов, Д. Бархе аз вожаҳои кӯҳна дар ғӯишҳои тоҷикӣ // Номаи Пажӯишгоҳ. – №2, 2002. – С. 5 – 20.
115. Саймиддинов, Д. Форсии бостон / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2007. –211с.

116. Саймиддинов, Д. Як нишонаи овоии вожаҳои иқтибосии суғдӣ дар форсии дарӣ ва ғӯишҳои тоҷикӣ // Номаи Пажӯҳишгоҳ. – №3, 2003. – С. 5 –22.

117. Саломӣён М. Маҷоз, усули шарҳ ва аҳамияти семантикии он дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» / М. Саломӣён // Маҷмуаи мақолаҳо ва матнҳо ба ифтихори 50 - солагии «Фарҳанги забони тоҷикӣ». – Душанбе: Дониш, 2019.– С. 45 – 52.

118. Саломӣён, М. Баъзе вижагиҳои луғавию семантикии ғазалиёти Камоли Хучандӣ / М. Саломӣён // Андалеби боғи маонӣ. – Хучанд: Ношир, 2020. – С. 269 – 279.

119. Саломӣён, М. Вижагиҳои луғавию услубии омонимҳо дар ғазалиёти Ҷалолоддини Балхӣ / М. Саломӣён // Маводди конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию-назариявӣ ҳайати устодону кормандони ДМТ бахшида ба «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ (солҳои 2019-2021)» ва «400-солагии Миробид Саййидои Насафӣ». – Душанбе, 2019. – С. 275.

120. Саломӣён, М. Вижагиҳои услубии баъзе пасвандҳо дар забони шеърӣ тоҷикию форсӣ / М. Саломӣён // Суханшиносӣ №1. – Душанбе, 2016. – С. 33-37.

121. Саломӣён, М. Итноб ва мавқеи он дар забони ғазал. Сунъи беҳин / М. Саломӣён. – Хучанд: Ношир, 2017. – С. 142 – 148.

122. Саломӣён, М. Ифодаи маҷоз дар забони шеър / М. Саломӣён // Паёми ДМТ, №2. – Душанбе, 2019. – С. 22 – 27.

123. Саломӣён, М. Категорияи маъноӣ дар забони ғазал / М. Саломӣён // Забон – рукни тоат, № 7.– Душанбе, 2015. – С.99 – 113.

124. Саломӣён, М. Таносуби маъноии вожаҳо дар забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV / М. Саломӣён // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. № 4/2 – Душанбе, 2016. – С. 23 – 28.

125. Саломов, М. Вижагиҳои забонии ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV: дисс. док. илм. филол. / М. Саломов. – Душанбе, 2018. – 355 с.

126. Саломов, М. Вижагиҳои луғавӣ ва маъноии забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV / М. Саломов. – Душанбе, 2020. – 158 с.
127. Саломов, М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ / М. Саломов. – Душанбе: Дониш, 2001. – 138 с.
128. Саломов, М. Семантика ва ё назаре ба маъношиносӣ / М. Саломов. Забон – рукни тоат, №5. – Душанбе, 2011. – С.11 – 16.
129. Сафавӣ, К. Даромаде ба маъношиносӣ / К. Сафавӣ. – Техрон, 1390. – 460 с.
130. Сафаров Ш. Семантика/ Ш. Сафаров. – Тошкент, 2013. – 340 с.
131. Саъдуллоев, У.Қ. Вожаҳои муарраби тоҷикӣ дар «Қуръони маҷид». – Душанбе, 2001. – 36 с.
132. Саъдуллоев, У.Қ. Хусусиятҳои луғавӣ ва маъноии «Футувватномаи султони»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ / У.Қ. Саъдуллоев. – Душанбе, 2013. – 140 с.
133. Солеҳов, М. Аруз ва омӯзиши он / М. Солеҳов. – Душанбе, 2004. – 26с.
134. Стернин, И.А. Лексическое значение слова в речи / И.А. Стернин. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 171 с.
135. Талбакова, Ҳ. Луғати мутаҷози забони адабии тоҷик / Ҳ. Талбакова. – Душанбе, 2008. – 110 с.
136. Талбакова, Ҳ. Усули таҳлили луғавӣ ва фразеологии вожаҳо / Ҳ. Талбакова. – Душанбе, 2006. – 79 с.
137. Тоҷиев, Д.Т. Осори Мунтахаб / Д.Т. Тоҷиев. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 484 с.
138. Тоҷиев, Д.Т. Забони ҳозираи тоҷик. Лексика / Д.Т.Тоҷиев. – Душанбе, 1981. – 102 с.
139. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе, 2008. – 950с.
140. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – Душанбе, 2008. – 945с.

141. Фарҳанги форсии Амид. Техрон: Мелоди нур, 1389. – 1088с.
142. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Москва, 1969. – 951 с.
143. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – Москва, 1969. – 951 с.
144. Федоров, А.И. Семантическая основа образных средств языка / А.И. Федоров. – Новосибирск, 1969. – 91 с.
145. Филин, Ф.П. О лексико-семантических группах слов / Ф.П. Филин. – М.; Наука, 1982. – 334 с.
146. Фозилов, Д.Ф. Хусусиятҳои лексикии «Сафарнома»-и Носири Хусрав / Д.Ф. Фозилов. – Душанбе, 2013. – 157 с.
147. Хоҷаев, Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 310 с.
148. Хоҷаев, Д. Гуфтори накӯ куҳан нагардад / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2011. – 229 с.
149. Хоҷаев, Д. Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2017. – 303 с.
150. Хоҷаев, Д. Андешаҳои Хоҷа Ҳасани Нисорӣ дар боби феъли забони тоҷикӣ (форсӣ) / Д. Хоҷаев // Адаб. 1993. – № 3/4 – С. 36 – 39.
151. Хуршеди, Фаршедвард. Таърихи мухтасари забони форсӣ аз оғоз то кунун / Ф. Хуршедӣ. – Техрон, 1378. – 190с.
152. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик [асрҳои XI-XII] / С. Ҳалимов. – Душанбе: ДДМТ, 2002. – 92 с.
153. Ҷумъаев, М. Хусусиятҳои лексикию семантикии «Нафаҳот–ул–унс»–и Абдурахмони Ҷомӣ / М. Ҷумъаев. – Душанбе: Эҷод, 2009. – 160 с.
154. Ҷӯраева, С. Б. Муродифоти маъноӣ дар назми Абдурахмони Ҷомӣ / С.Б. Ҷӯраева // Паёми донишгоҳи миллӣ. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе. Сино. 2007, №5 (37). – С. 68 - 72.
155. Шанский, Н.М. Лексикология современного русского языка / Н.М. Шанский – М.: Просвещение, 1972. – 326 с.
156. Шарифзода, Х. «Шохнома» ва шеърҳои замони Фирдавсӣ / Х. Шарифзода. – Душанбе, 2014.– 400 с.

157. Шарифова, Ф.Х. Хусусиятҳои вожагонии «Кашф–ул–маҳҷуб»–и Ҳуҷвирӣ / Ф.Х. Шарифова. – Душанбе: Ирфон, 2011.–140с.

158. Шмелев, Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д.Н. Шмелев. – Масква: Просвещение, 1964. – 244с.

Маъхаз

159. Дурдонаҳои наср. Ҷилди 3. Душанбе: Адиб, 1991. – 45 с.

160. Хони маънӣ (Мунтахаби ашъори Анварии Абевардӣ, Адиб Собири Тирмизӣ ва Хоқонии Шервонӣ). – Душанбе: Адиб, 2011. – 480 с.

161. Хоқонии Шервонӣ. Рубоӣёт. – Душанбе, 1999.

162. Ҳазор ғазал аз сад шоир. – Душанбе: Ирфон, 2011.–599 с.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ ДИССЕРТАТСИЯ

А). Таълифот дар маъалаҳои илми таъришавандаи Комиссияи аттестатсионии назди Президенти Ӣумњурии Тоҷикистон

[1-М]. **Шафоати, С.** Вожаҳои мутаозод дар осори Хоқонии Шервонӣ / С. Шафоати // Паёми Донишкадаи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – Душанбе, 2022, – №4 (48). – С.68 - 76.

[2-М]. Гулназарзода, Ж.Б., **Шафоати, С.** Заминаҳои таашаккулу рушди маъно ва маъношиносӣ / Ж.Б. Гулназарзода, С. Шафоати // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – Душанбе, 2025. – №1 (57). – С. 185 - 189.

[3-М]. **Шафоати, С.** Вожаҳои ифодагари шуглу мансаб ва касбу кор дар осори Хоқонии Шервонӣ / С. Шафоати // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих. – Душанбе, 2025. – №2 (58). – С.180 - 183.

[4-М]. **Шафоати, С.** Омониҳо (таънис) дар осори Хоқонии Шервонӣ / С. Шафоати // Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Бахши илмҳои таърих ва бостоншиносӣ, педагогика ва филология. – Кӯлоб, 2025. – №3-2 (40). – С. 323 - 329.

Б). Мақолаҳо дар дигар маъмуа ва нашрияҳои илмӣ:

[5-М]. **Шафоати, С.** Сермаъноӣ дар ашъори Хоқонии Шервонӣ / С. Шафоат // Маводди конференсияи илмӣ-амалии ҳайати профессорону омӯзгорон, докторантон, магистрантон ва донишҷӯёни ДДЗТ ба номи С. Улуғзода таҳти унвони «Таҳқиқи масъалаҳои муҳимми илмҳои гуманитарӣ, ҷомеашиносӣ ва дақиқ дар шароити бисёрфарҳангии таҳсилот». – Душанбе, 2022. – С.53-58.

[6-М]. **Шафоати, С.** Вожаҳои муродиф дар ашъори Хоқонии Шервонӣ / С. Шафоати // Забон – рӯкни тоат. – Душанбе, 2023. – №14. – С. 284 - 290.

[7-М]. **Шафоати, С.** Вожаҳои ифодагари хешу таборӣ дар ашъори Хоқонии Шервонӣ / С. Шафоат // Маводди илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида

ба Рӯзи забони давлатӣ тахти унвони «Забони тоҷикӣ дар арсаи паёмадҳои нав». – Душанбе, 2024. – С. 156 - 160.

[8-М]. Шафоати, С. Вожаҳои ифодагари вақту замон дар ашъори Хоқонии Шервонӣ / С. Шафоати // Маводди илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба Рӯзи забони давлатӣ тахти унвони «Забони тоҷикӣ дар арсаи паёмадҳои нав». – Душанбе, 2024. – С.156 - 160.